

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2017

З М І С Т

CONTENTS

Статті

- СПИЦИНА Л.А. Рогачицька та репінська культури в колі культур пізнього енеоліту—ранньої бронзи Східної Європи
- СКРЖИНСЬКА М.В. До взаємин скіфів із греками в Північному Причорномор'ї
- МОЦЯ О.П. Золотоординські «темні» віки на землях Південної Русі: історично-археологічний контекст

- 3 SPITSYNA L.A. Rohachyk and Riepin Cultures in Circle of Eastern European Cultures in Late Chalcolithic and Early Bronze Ages
- 13 SKRZHYNska M.V. On Relations between Scythians and Greeks in North Coast of Black Sea
- 24 MOTsIA O.P. «Dark Ages» of Golden Horde at Southern Rus Lands: Historical and Archaeological Context

Публікації археологічного матеріалу

- РАССАМАКІН Ю.Я., ЧЕРНИХ Є.О. Поховання доби раннього енеоліту на Луганщині
- ХОМЧИК М.А., КАГАНЮК В.А. Кам'яні ядра для металевих машин з Ольвії
- ГОЛУБЄВ А.М. Салтово-маяцький кремаційний могильник «Государів Яр» у Середньому Подончч'ї
- НЕЧИТАЙЛО П.О., ГОРБАНЕНКО С.А. Мідний посуд та рис з Кам'янця-Подільського

- 38 RASSAMAKIN Yu.Ya., CHERNYKH Ye.O. Burial of Early Chalcolithic in Luhansk Region
- 54 KHOMCHYK M.A., KAHANIUK V.A. Stone Balls for Catapults from Olbia
- 57 HOLUBIEV A.M. Hosudariv Yar, a Saltiv-Maiaiky Burial Ground with Cremations in Donets River Upper Region
- 65 NECHYTAILO P.O., GORBANENKO S.A. Copper Vessels and Rice from Kamianets-Podilskyi

До історії стародавнього виробництва

КОЛОДА В.В., ПАНКОВСЬКИЙ В.Б., РАЗУ-
МОВ С.М., КОРОХІНА А.В. Вироби з кістки
та гірських порід енеоліту та бронзової доби
на поселенні Фашівка

76

To the History of Ancient Crafts

KOLODA V.V., PANKOWSKI V.B., RAZU-
MOV S.M., KOROKHINA A.V. The Chalcoli-
thic and Bronze Age Bone and Lithic Objects
from Faschivka Settlement Site

Історія науки

ЦВЕК О.В., СКАКУН Н.М., ТЕРЬОХІНА В.В.
Вивчення пам'яток трипільської спільності
Верхнього Подністров'я

90

History of Science

TSVEK O.V., SKAKUN N.N., TEREKHINA V.V.
Study of Trypillia Community's Monuments at
Dnister River Upper Region

КАРАВАЙКО Д.В. До витоків вивчення юх-
нівської культури

110

KARAVAIKO D.V. To the Origins of Yukhnov-
ska Culture Study

ОТРОЩЕНКО В.В. Феномен російської ар-
хеології (до 90-річчя Лева Самойловича Клейна)

118

OTROSHCHENKO V.V. Phenomenon of Rus-
sian Archaeology (to the 90th Anniversary of Lev
Samoilovych Klein)

Методика археологічних досліджень

МАТЕРА М., БОГАЦКИЙ М., МАЛКОВС-
КИЙ В. Неинвазивные и археологические ис-
следования позднескифского/постскифского
Консуловского городища

125

Methodology of Archaeological Research

MATERA M., BOGACKI M., MALKOWSKI V.
Non-invasive and Archaeological Research at
Late/Post Scythian Konsulivske Hill-fort

Рецензії

ВОЗНИЙ І.П. Рец.: Гупало Віра. Звенигород
і Звенигородська земля у XI—XIII століттях
(соціоісторична реконструкція)

140

Book Review

VOZNYI P. Re.: Hupalo Vira. Zvenyhorod and
Zvenyhorod Land in the 11th and the 12th Centu-
ries (socio-historic reconstruction)

Хроніка

До ювілею Наталії Михайлівни Секерської

145

To the Jubilee of Nataliia Mykhailivna Sekerska

До 70-річчя Смирнова Ігоря Олександровича

146

To the 70th Anniversary of Smyrnov Ihor Olek-
sandrovych

До 60-річчя Олександра Борисовича Супру-
ненка

148

To the 60th Anniversary of Oleksandr Borysovych
Suprunenko

ЯНЕНКО А.С., КАРЯКА О.В., ЧУЄВА К.Є.
Науково-методичний семінар з історії археоло-
гії та мистецтвознавства

150

YANENKO A.S., KARIAKA O.V., CHUIE-
VA K.Ye. Scientific and Methodological Seminar
on History of Archaeology and Art History

Л.А. Спіцина *

РОГАЧИЦЬКА ТА РЕПІНСЬКА КУЛЬТУРИ В КОЛІ КУЛЬТУР ПІЗЬНОГО ЕНЕОЛІТУ—РАННЬОЇ БРОНЗИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ¹

Розглядається походження та хронологічні межі двох культурних явищ доби пізнього енеоліту—ранньої бронзи Східної Європи.

Ключові слова: Східна Європа, пізній енеоліт, рання бронза, рогачицька культура, репінська культура, трипільська культура, Усатове, нижньомихайлівська група пам'яток, дереївська культура, культура Баден, культура кулястих амфор.

Хронологічна позиція та формування рогачицької культури

Ареал пам'яток рогачицької культури охоплює степову смугу правого берега Дніпра, Нижню Наддніпрянщину та Степовий Крим. За відсутності репрезентативного пакету ізотопних дат для пам'яток пізнього енеоліту—ранньої бронзи межиріччя Дніпра й Дону та доповнень, яких зазнають наявні дати, особливу увагу привертає відносна хронологія, тобто стратиграфічні дані, а також імпорт, речі та явища, що відбивають зв'язки й взаємовпливи носіїв різних звичаїв.

Існування рогачицької культури визначає, насамперед, стратиграфія Михайлівського поселення, нашарування якого відбивають декілька культурних явищ: нижньомихайлівську групу пам'яток, рогачицьку (у звичній термінології ранньоямну), ямну (пізньоямну), ка-

такомбне культурне коло. Наявність трипільського імпорту у нижньому горизонті середнього шару Михайлівки та інші дані (біконічні орнаментовані пряслиця) свого часу дозволили дослідникам поселення синхронізувати цей шар з Трипіллям СІ (Лагодовська й ін. 1962, с. 187). Щоправда, як слушно зауважив В.Г. Збеневич, уламки посуду можуть бути віднесеними і до початку Трипілля СІ і до його кінця (Збеневич 1974, с. 138). Можливо, на другу половину цього періоду вказує наявність у верхньому горизонті середнього шару осель із глиняною обмазкою долівки. Напівземлянки й наземні оселі з глиняною долівкою зафіксовано на поселеннях Гординештського типу (Середнє та Верхнє Попруття й Середня Наддністрянщина) (Дергачев 1980, с. 120), типу Бринзен (Середнє Попруття й Середня Наддністрянщина) (Маркевич 1981, с. 77—85).

Говорячи про синхронність рогачицьких пам'яток пізньому Трипіллю, звернемо увагу на усатівську культуру. Синхронізуючи її з середнім шаром Михайлівки, В.Г. Збеневич (Збеневич 1974, с. 138, 164) чомусь порівнював її кухонний посуд з керамікою нижнього шару Михайлівки. Вказавши на розбіжність між ними (Там само, с. 101, 138, 164), він обійшов увагою те, що усатівський кухонний посуд має певні риси схожості з керамікою середнього шару Михайлівки. Маємо на увазі такі деталі, як переважання шнурової орнаментатії, наявність замазаних перлин та заціпів, трапляється на усатівському посуді й така орнаментатія, як навскісна решітка (Там само, с. 88—89).

Разом із тим, дати, отримані для середнього шару поселення, та дослідження трипільського імпорту із нижнього горизонту середнього шару, які знаходять аналогії в пам'ятках кошиловецької групи трипільської культури (період СІ) визначають її більш давній вік порівня-

* СПИЦИНА Лариса Анатоліївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України, spitsyna@iananu.org.ua

¹ Статтю виконано в межах українсько-швейцарського проекту «Реакція рослинного світу та людського суспільства на кліматичні коливання в Україні» («The reaction of the plant world and human society on climate fluctuations in Ukraine») SCOPEs IZ73Z0_152732.

но із Трипіллям СІ (Kotova, Spitsyna 2003). Таким чином, побутування рогачицької культури можна визначити 3550—3200 рр. до н. е.

Складнішою є проблема з поховальними пам'ятками. На сьогодні у Степовому Подніпров'ї, особливо Дніпровсько-Бузькому межиріччі, виявлено значний пласт поховань, що за трипільським імпортом та іншими речами синхронізуються з Трипіллям СІ, СІІ. Певні риси поховального обряду степового населення теж перегукуються з усатівським — за кам'яними конструкціями, за незначною глибиною могил, орієнтацією небіжчиків, зокрема у північно-східному напрямку. За переважання пози зібгано на боці, тут трапляються й поховання, виконані на спині з підігнутими ногами (Збеневич 1974, с. 40—41). Привертає увагу й те, що поховання ІІ ґрунтового могильника в Усатовому сплановано напівколом (Там само, рис. 20), як і основні поховання в декотрих підкурғанних могильниках межиріччя Дніпра та Південного Бугу. Поєднують їх виробки з вохри в могилах.

Строкатість поховального обряду Нижньої Наддніпряни не дозволяє усі пам'ятки цієї території однозначно пов'язувати з рогачицькою культурою. Можливо, виділення однорідних за поховальним обрядом пам'яток стане можливим за появи підстав їхнього детальнішого хронологічного членування у межах етапів СІ, СІІ.

Синхронізація рогачицької культури з пізнім Трипіллям дозволяє ввести її в коло інших одночасових культур. Значну увагу приділяє цій проблемі В.Г. Петренко, вважаючи ряд ознак пізньотрипільського посуду Північно-Західного Надчорномор'я прямим копіюванням традицій кераміки балкано-дунайських культур ранньої бронзи — Езеро, Чернавода ІІІ, та синхронізує усатівські пам'ятки з Баденом. Приєднуючись до В. Немейцової-Павукової, він виходить на горизонт Баден І, який розміщується в межах 3300—2700/2500 рр. до н. е. (Патокова и др. 1989, с. 115).

Припускаємо, що додатковою підставою на користь синхронності нижнього горизонту середнього шару Михайлівки з баденською культурою можуть бути горщики з прокресленим орнаментом. Виходячи з публікацій, цей посуд є найбільш подібним до кераміки класичної баденської культури етапів 2а, б (Nemejsova-Pavukova 1981, s. 266—267, obr. 3, 4; Потушняк 1985, с. 302, рис. 78, 8). Цікаво, що аналогії простежуються саме в пам'ятках Словаччини й Західної України, що дозволяє припуска-

ти північно-західний напрям контактів, а не південно-західний — з носіями культури Коцофені, що належить до одного з баденського кола. Згідно В. Немейцової-Павукової, етап 2 баденської культури є синхронним культурі Коцофені 1 та шарам ІV Езеро (1981, s. 287). Для Езеро отримано серію дат, що вкладаються у межі 3500—3100 рр. до н. е. Близьким часом датується й 2 етап баденської культури.

Таким чином, з урахуванням змін у схемі В. Немейцової-Павукової в єдиний горизонт можна пов'язати Езеро ІV—VI—Чернавода ІІ—Коцофені І—Баден ІІ—культура кулястих амфор ІІ ст. Стосовно останньої можна вказати на певні риси подібності оздоблення її посуду до посуду рогачицької культури. Це, зокрема, наколи прямокутної форми, які утворюють ряди та зигзаги, напівмісяці з відбитків мотузочка.

Стратиграфія поселення Михайлівка дозволяє припустити наявність двох етапів у розвитку рогачицької культури. Нагадаємо, що запропоноване О.Г. Шапошніковою (Шапошнікова 1972) виділення двох горизонтів в межах середнього культурного шару було пов'язане із дослідженням залишків поселення Нижній Рогачик, посуд з якого було представлено начебто лише виробами зі сплосченим денцем. Дослідження колекції поселення не дозволило поділити це твердження (Спіцина 2010). Зазначимо, що за певними рисами кераміка з поселення Нижній Рогачик більше тяжіє до нижнього горизонту середнього шару Михайлівки, ніж до верхнього. Однак, йдеться не про домішки або форму денця (в колекції наявний посуд як із гострим, так зі сплосченим денцем), а про конфігурацію горла. Отже, у керамічному комплексі середнього шару поселення Михайлівка зміни мало відчутні. Однорідним є кременевий комплекс обох горизонтів — тожний за характером сировини, засобами обробки та категоріями знарядь. Відчутнішими начебто є зміни у будівельній справі. Зокрема, з верхнім горизонтом пов'язано оселі з глиняною обмазкою долівки.

Появу нової культурної традиції представлено матеріалами горішнього шару, де панівною є інша форма горщика та інший стиль орнаменталізації. Проблема зв'язку керамічних традицій, відбитих середнім та верхнім шарами цього поселення, вимагає повного аналізу матеріалів пам'ятки.

Питання походження рогачицької культури значною мірою зводиться до походження її керамічного комплексу. Незважаючи на

те, що появу носіїв ямної культури в Україні пов'язували з міграціями зі Сходу, разом з тим, саме із своєрідністю керамічного комплексу середнього шару Михайлівки пов'язана проблема його походження. Дослідники Михайлівського поселення його генетичне підґрунтя пов'язували з різними явищами — пам'ятками типу Середній Стіг II, а також пізньонеолітичними степовою та лісостеповою смуг (Лагодовська та ін. 1962, с. 87, 90, 193—200). На ролі останніх особливо наполягав В.М. Даниленко, з чим пізніше погодилася й О.Г. Шапошникова. Натомість Д.Я. Телегін провідним компонентом формування давньоямної культури вважав середньостогівську культуру (Телегін 1973, с. 147—154), що знайшло підтримку інших дослідників (Збенович 1974, с. 65), можливо, і через розрив у часі між неолітичними пам'ятками та середнім шаром Михайлівки.

Від дослідників Михайлівського поселення бере початок традиція розглядати нижній шар цього поселення як зовсім інше явище, майже не пов'язане з наступними часами його існування (Лагодовська та ін. 1962, с. 192). Ця думка була підтримана В.М. Даниленком, котрий розглядав нижньомихайлівський шар як перерву у розвитку (становленні) ямної культури у Північному Надчорномор'ї, пов'язуючи його з особливою Азово-Чорноморською лінією степового енеоліту (Даниленко 1974, с. 87—106).

Нам таке різке розмежування культурних накопичень нижнього та середнього шарів видається надмірним. Вже зверталася увага на те, що поселення цих шарів співпадають за розмірами, хоча у середньому шарі щільність забудови є дещо більшою. Два житла нижнього горизонту середнього шару були розташовані безпосередньо над оселями нижнього шару. Їх відділяє прошарок суглинку близько 0,5 м. Враховуючи топографічні умови розташування жител — у вибалку під схилом, накопичення відкладень могло статися доволі швидко. Можливо, населення, що полишило поселення нижнього шару, пам'ятало про розташування попередніх осель і свідомо звело свої на старому місці.

На певну спадковість культури двох нижніх шарів вказує й схожість конструкцій осель. Це будівлі наземних зразків, напевно, стовпкової конструкції, або з трохи заглибленою долівкою.

Ще більше на це вказує кераміка. На нашу думку, посуд середнього та нижнього шарів поєднує набір прикмет. Спільною є, по-перше, технологія виготовлення посуду — домішки подрібнених мушлі та вапняку. Керамічна маса

через це крихка. По-друге, певні риси схожості є і в формі. Йдеться, передусім, про посудини із плавним профілюванням з високим горлом, які ми маємо в обох шарах.

Панівними в оздобленні посуду нижнього шару є гребінцеві відбитки, хоча є й відбитки мотузочка, а також різні наколи, перлини, защіпи, личинки (Лагодовська та ін. 1962, с. 31, табл. I—IV). Усі ці елементи наявні і в оздобленні посуду середнього шару, хоча загалом цей посуд орнаментовано багатше. Композиційні побудови із відбитків гребінця та мотузочка переконливо свідчать про спорідненість із середньонеолітичною дереївською культурою (Котова 2013). Також заслуговує на увагу така риса, як шнуровий орнамент та перлини із защіпами, а також розташування паска з перлин. На посуді середнього та нижнього шарів його розташовано ближче до краю вінець. Цю рису зафіксовано й на кухонному посуді Трипілля VI-II, VII і CI (Збенович 1974, рис. 30, 12, 13). Можливо, саме у цього населення мешканці степу запозичили цю рису. Таке поєднання елементів орнаменталії не відоме в кераміці інших культур територій від Дністра до Волги, синхронних нижньому шару Михайлівки та Трипілля CI, які б стали основою для формування керамічних рогацьких культурних традицій.

Такі риси кераміки рогацької культури, як округле денце, жолобчасте оформлення горловини, комірець, наискісний зріз вінець, імовірно, з'явилися внаслідок спілкування з населенням репінської культури. Ці культури поєднують і певні прийоми оздоблення — техніка орнаменталії, орнаменталія зрізу вінець, чересок із перлин. Проте останній на репінській посудині нанесено нижче. Окремі горщики із середнього шару Михайлівки можна, імовірно, розглядати як імпорт з репінського світу.

Окрім трипільської та репінської культур, матеріали поселення Михайлівка дозволяють синхронізувати середній шар з баденською культурою, населення якої опановує значні території за часів класичного розвитку. Досить близькі аналогії в баденській культурі мають уламки від декількох горщиків, орнаментовані прокресленими лініями.

За часів пізнього енеоліту найбільшого розповсюдження набуває манера прикрашати посудини дещо позначеними валиками, які ми зустрічаємо на декількох посудинках середнього шару Михайлівки, в культурах баденського кола. Слід зазначити, що тільки тут зафіксовано традицію прикрашати горщик де-

кількома валиками одразу. Подібний горщик з декількома гладенькими валиками був знайдений у нижньому горизонті середнього шару Михайлівки. На двох інших валики доповнено відбитками мотузочка. На одному з горщиків, який має гладкий валик, відбитки мотузочка розташовані у вигляді паралельних ліній та зигзага. На другому горщику валик було розчленовано зашипами, його плічка прикрашали паралельні лінії з відбитків мотузочка, доповнені напівмісяцями з нього ж (Spitsyna 2004, p. 372, fig. 2, p. 373, fig. 3).

Крім того, саме в баденській культурі широко репрезентовано зашипи по валиках та інших опуклостях (Nemejcova-Pavukova 1981, s. 261—296), тому перлинки різної конфігурації з зашипами, що поширені в середньому шарі Михайлівки, очевидно, можна пояснити опосередкованим баденським впливом. У всякому випадку, в будь-якій іншій культурі вони не набули такого помітного розповсюдження. Виходячи з публікацій, ці посудини, знайдені в середньому шарі Михайлівки, найбільш подібні до кераміки класичного Бадена етапів 2a, б з території Словаччини та Закарпаття (Nemejcova-Pavukova 1981, s. 266—267, obr. 3, 4; Потушняк 1985, с. 302). За матеріалами України сьогодні простежуються контакти трипільського та баденського населення. Матеріали Михайлівки дозволяють зауважити, що впливу баденських традицій зазнали також мешканці степової Наддніпрянщини.

У колекції з Михайлівського поселення також є фрагменти горщиків, аналогії яким є в посуді культури кулястих амфор, орнаментовані наколами прямокутної форми, які утворюють ряди та зигзаги, горизонтальні ряди відбитків перевитого мотузочка, розділені вертикально розташованими рядами, та напівмісяці з відбитків мотузочка. Досить нетиповим для посуду середнього шару є горщик, композицію якого утворюють горизонтальні та вертикальні ряди відбитків, порушені вертикальними рядами таких же відбитків перевитого мотузочка, проте в культурі кулястих амфор така композиція відома (Maleyev, Pryshchera 1996, p. 28—35). На іншому горщику паралельні лінії відбитків мотузочка доповнені напівмісяцями з мотузочка. Ці напівмісяці розташовані ріжками донизу і таке розташування напівмісяців з відбитків мотузочка є типовим для культури кулястих амфор (Sclibior, Koman 1996, p. 28—35).

Окремі посудини рогачицької культури з округлим з внутрішньої частини та прямим або трохи увігнутим зовні горлом мають аналогії в

енеолітичних матеріалах Криму (Щепинський 1985, с. 231, рис. 86: 1, 2, 12) та Кавказу. Проте, виходячи з технології, вони не були запозичені, а були виробами місцевого походження, виготовлені під зовнішнім впливом. Разом з тим, типологічна близькість енеолітичних матеріалів Криму та Кавказу дозволяють припустити, що саме кримський напрямок домінував у контактах населення Наддніпрянщини та Кавказу. На користь цього припущення свідчить також відсутність у репінських пам'ятках басейну Дону та Надазовщини кераміки з північнокавказькими рисами.

Загалом, як то вказувалося, посуд середнього шару Михайлівки демонструє активні зв'язки степового населення з навколишнім світом, що впливало на його керамічні традиції. Таким чином, цілком імовірно, що рогачицька культура зросла на місцевому ґрунті, продовжуючи генетичну лінію дереївської культури та Нижньомихайлівської групи пам'яток (Котова 2013, с. 154), за значного впливу пізньотрипільського світу, а також контактів з мешканцями Криму, носіями традицій репінської культури, пізньомайкопським населенням та більш віддаленими культурами Баден та культури кулястих амфор.

Своєрідність матеріалів верхнього шару поселення Михайлівка дозволяє зафіксувати зміни культурних традицій. Під час виготовлення посуду домішка піску значно переважає, в той час як мушля, вапняк та рослинні часточки використовуються значно рідше, через це посуд міцніший. Поверхня посуду верхнього шару доведена майже до блиску. З'являються нові форми (миски), які раніше були невідомі. Широко використовуються посудини з вушками. Переважають горщики з низьким горлом, прикрашені відбитком мотузочка та зашипами, які утворюють трикутні фігури та горизонтальні ряди. Поширюються ріпоподібні посудини. В цілому, посуд, що принципово відрізняється за тістом, формою, елементами орнаменту та композиціями від кераміки середнього шару, домінує у верхньому. Проте частина кераміки зберігає риси, характерні для посуду середнього шару. Це горщики з відносно високим горлом та посуд зі сплюсненим денцем. Спільним є використання в орнаментации відбитків мотузочка та гребінця, проте, перлинки у верхньому шарі практично відсутні.

Нові культурні звичаї також з'явилися і в будівництві. Крім житлових конструкцій, у верхньому шарі є споруди, що, на думку авторів, розкопок мали оборонний характер. У житлобудівництві присутні два типи помешкань:

трохи заглиблені й наземні з кам'яним фундаментом. На відміну від двох попередніх шарів житлово-господарчі комплекси верхнього шару розташовані на найвіддаленішій частині центрального пагорба.

Матеріали поселення Михайлівка демонструють, що традиції населення, що лишило по собі верхній культурний шар, мають певний зв'язок з традиціями середнього шару, тобто з традиціями рогачицької культури. Однак, значні відмінності в матеріальній культурі змушують припустити імовірність впливу з боку інших груп населення, який і став вирішальним фактором у формуванні культури верхнього шару Михайлівки.

Дослідники не раз на увагу брали і на спадковості рис поховального обряду: це застосування каменю (кромлехи, перекриття), орієнтація у східному напрямку за домінування північно-східного. Разом з тим наголошувалося на обмеженому використанні вохри, у порівнянні з ямною культурою (Фоменко, Ковпаненко 1986, с. 13—14; Шапошникова и др. 1986, с. 51). До цього додамо й такі риси, як звичай влаштовувати невеличкі могильники під спільним насипом, наявність виробів з вохри у складі супроводу, а також трипільського посуду та статуеток, незначна глибина могил.

Таким чином, здається є підстави вбачати формування цієї культури на місцевому ґрунті (дереївсько-нижньомихайлівському) за деякого впливу іншого населення, у першу чергу, пізньотрипільського. На наш погляд, суттєвіші відмінності спостерігаються між рогачицькою культурою та ямною. Це, по-перше, добре відбиваються матеріали Михайлівського поселення. За розмірами, топографією, планіграфією, прийомами будівельної справи, захисними спорудами поселення верхнього шару принципово відрізняються від попередніх. Це ж стосується технології виготовлення посуду, його форми та орнаментів на чому, до речі, на увагу брали дослідники Михайлівки. Певні риси спадковості у посуді вказують, що степове пізньоенеолітичне населення приймало участь у генезі ямної культури, проте вирішальним був вплив чи прихід якогось іншого населення. На це вказують зміни у поховальному обряді — зникає звичай влаштовувати невеличкі могильники під спільним насипом, кромлехи, вироби з вохри замінюються більш активним посипанням небіжчика та могили вохрою, хоча інколи клали й грудки вохри. Могили стають просторішими та глибшими, поширюється звичай класти в могилу розібраний віз, інколи супроводжува-

ти небіжчика шматком м'яса, з'являються нові прикраси тощо.

Таким чином, дослідження матеріалів поселення Михайлівка ставить перед нами складну проблему культурної атрибуції комплексу поселень, відбитих в його нашаруваннях. Простежується чіткий генетичний зв'язок традицій нижнього та середнього шарів, котрий доповнюється певною спадковістю поховального обряду степового населення енеолітичної доби. Натомість таких рис спадковості значно менше між середнім шаром та верхнім, як і між похованнями рогачицької та ямної культур.

Хронологічні межі репінської культури та її генеза

Пам'ятки репінської культури займали простори на захід від Дніпра — Сіверсько-Донецький регіон і Північно-Західне Надазов'я та далі на схід. Це добре фіксується за матеріалами поселень і поховальних пам'яток, які відмічають завдяки виявленій у них кераміці зону поширення пам'яток цієї культури.

Нагадаємо, що А.Т. Синюк, котрий виділив репінську культуру, датував її межею IV—III — межею III—II тис. до н. е., тобто загалом вона мала існувати десь приблизно тисячу років. Дата початку репінської культури визначалася визнанням її генетичного зв'язку з середньостогівською культурою, а раннього періоду — першою половиною III тис. до н. е. — співіснуванням з другим етапом хвалинської культури. Другий період дослідник, орієнтуючись на Михайлівське поселення, датував другою половиною III тис. до н. е. (Синюк 1981, с. 17).

На наш погляд, ця концепція має слабкі місця. По-перше, нагадаємо, що поділ матеріалу на два хронологічних періоди було здійснено типологічно — ніяких стратиграфічних даних на користь цього немає. Керамічні ж матеріали, відомі на поселеннях Дніпро-Донського межиріччя, утворюють доволі однорідний комплекс. Відтак, щонайбільше може йтися поки що про локальні відмінності посуду, але не про хронологічні. По-друге, датування репінської культури видається надто розтягненим у часі. Є підстави датувати її точніше.

Відносну хронологію репінської культури на Нижньому Доні визначає стратиграфія поселення Роздорське 1, де репінський (восьмий) шар перекривав шар (сьомий) з пізніми матеріалами костянтинівської культури (Кияшко 1994, с. 31). Для шостого шару з матеріалами ранньої костянтинівської культури отри-

мано одну дату за С14 — 4490 ± 180 рр. тому (Кременецкий 1991, с. 116). Костянтинівська культура, як то переконливо довів В.Я. Кияшко (Кияшко 1994, с. 62), сформувалася під сильним впливом та, можливо, за безпосередньої участі майкопського населення. Таким чином, можна припустити, що репінське населення з'явилося на Нижньому Доні та змінило тут населення костянтинівської культури.

Важливим моментом корегування дати репінської культури є можливість синхронізації її з середнім шаром Михайлівки. На такий же приблизно час вказує й стратиграфічна позиція поховань, а також деякі знахідки. Йдеться, у першу чергу, про металеві вироби, знайдені у похованнях біля с. Сватове й Заможне, котрі С.М. Братченко зіставляє з пізньомайкопською культурою (новосвободненський етап), що підтверджують дати і за С14 — 3476 ± 99 рр. до н. е. (Ки) (Братченко 1996, с. 52; 2003, с. 187). На думку А.Д. Резепкіна, майкопська культура втрачає свою культурну специфіку на новосвободненському етапі. Цей етап він синхронізує з Трипіллям СІ. Третій етап вказаної культури, на його думку, є синхронним Трипіллю СІІ, а фінал культури настає одночасно з кінцем існування трипільських пам'яток (Резепкін 1996, с. 53). Виходячи з наведених міркувань, репінська культура є загалом синхронною рогачицькій. На користь цього свідчать дати з репінського шару поселення Підгорівка із Сіверського Дінця (Манько, Теліженко 2002)

Пам'ятки репінської культури басейну Сіверського Дінця дозволяють дещо інакше поглянути на проблему її походження. Необхідно погодитись з А.Т. Синюком та І.Б. Васильєвим (1985) у тому, що складання репінської культури не могло відбуватися в Поволжі та Прикаспії, як припускав В.М. Даниленко. Немає ніяких свідчень і про можливість її формування у Наддніпрянщині. Таким чином, пов'язувати складання цієї культури можна лише з басейнами Дону або Сіверського Дінця. Визначення найбільш типових рис, що характеризують репінський посуд: домішка мушлі, округле денце, порівняно високе жолобчасте горло, косо зрізані до центру вінця, орнамент з горизонтальних рядів гребінцевих відбитків, прокреслених ліній, наколів, ямок та перлинок по горлу змушує шукати культуру з керамікою, якій притаманні ці основні риси.

Для встановлення витоків складання керамічних традицій репінської культури слід розглянути пам'ятки населення, що передувало репінському на території Дніпро-Донського

межіріччя. У цей час у басейні Нижнього Дону мешкало населення костянтинівської культури, Середнього — нижньодонської (за А.Т. Синюком) або воронезько-донської (за Н.С. Котовою) культур, а також досить незначна група середньостогівського населення. В басейні Сіверського Дінця мешкали носії середньостогівської культури та культури ямково-гребінцевої кераміки. Територія сучасних волзьких та каспійських степів була зайнята населенням хвалинської культури. Традиційні хвалинські риси не простежуються на репінському посуді. Хвалинський посуд представлено трьома типами: чаші, посудини дзвоноподібної та кулястої форм зі слабо позначеним комірцем або невисоким горлом. Широко застосовувався відбиток стулок мушлі (Агапов і др. 1990, с. 84).

На Нижньому Доні була поширена костянтинівська культура зі своєрідним керамічним комплексом. Серед елементів оздоблення кераміки костянтинівської культури є личинка, мотузок, прокреслений орнамент, короткий гребінцевий відбиток краєм вінець, які широко відомі в репінській культурі. Спільні риси наявні також у формі посуду. Частина костянтинівської кераміки має гострі, косо зрізані до центру та прямо зрізані вінця, жолобчасте горло, округлі тулуб та денце. Проте, маємо зазначити, що складання репінської культури у Нижньому Доні на ґрунті костянтинівських традицій здається малоімовірним, оскільки тут наявна група ознак, які відрізняють її від репінської: складні орнаментальні композиції з використанням мотузочкової орнаментации, кераміка, близька майкопській, поза тим, неорнаментована та з плескуватим денцем. Важливим фактом є відсутність на костянтинівському посуді орнаменту з перлинок або ямок.

На Середньому Доні в першій половині III тис до н. е. мешкало пережитково-неолітичне населення культури ямково-гребінцевої кераміки та пізніші носії середньодонської неолітичної культури. Дані про те, що в першій половині III тис. до н. е. тут існувало населення нижньодонської (за А.Т. Синюком) або воронезько-донської культури (за Н.С. Котовою) маріупольської культурно-історичної спільноти сьогодні відсутні. У басейні Середнього Дону також немає потужного горизонту пам'яток середньостогівсько-хвалинської культурно-історичної спільноти. Майже на кожному з багаточисельних поселень відомі поодинокі знахідки кераміки, близької до скелянської та костянтинівської культур. Це свідчить про інфільтрацію окремих нечис-

ленних носіїв цих культур у басейн лісостепоного Дону. Такі незначні групи населення, що мешкали на чужій території, не могли стати ґрунтом для формування нової репінської культури, репрезентованої значною кількістю пам'яток.

З точки зору генези репінських керамічних традицій басейн Сіверського Дінця є цікавим, оскільки саме тут широко репрезентовані культури, традиції яких, на наш погляд, були вирішальними в процесі формування репінської культури. Цей регіон сьогодні єдиний, де відомі пам'ятки з керамікою, що дає всі ознаки, які характеризують репінський посуд. У басейні Сіверського Дінця за часів розвиненого енеоліту існувало населення культури ямково-гребінцевої кераміки та дереївської культури. Традиції останніх несуть відбиток впливу з боку сусідньої косянтинівської культури.

У культурі ямково-гребінцевої кераміки широко розповсюджено доволі товстостінний посуд з жолобчастим горлом та округлими денцем і тулубом, з ямками та перлинками під вінцями, короткими гребінцевими відбитками та личинками. Орнамент утворює горизонтальні ряди та лінії, іноді зигзаг (Спицына 2000, с. 57). Всі ці ознаки є характерними також і для репінського посуду. З посудом Дерев'янки пам'яток цього регіону репінську кераміку поєднують високі вінця з навскісним зрізом та жолобок на горлі. Спільними також є короткий гребінцевий штамп, гребінцевий зигзаг, прокреслені смуги, одинарні та парні наколи, перевитий та звичайний мотузок, смужки з личинок, скоба. Таким чином, слід зазначити, що саме в сіверсько-донецькому регіоні ми вбачаємо витoki основних культурних традицій, що є характерними для керамічного комплексу репінської культури.

Проте вкажемо, що крім рис, які є характерними для дереївської культури та культури ямково-гребінцевої кераміки, окремі прикмети були запозичені репінським населенням у сусідніх культурних груп. Такий елемент орнаменту репінської культури, як напівмісяць з личинки відомий лише в кераміці Трипілля СІІ. Наявність в сіверсько-донецькому ареалі репінської культури жителів з глиняною підмазкою підлоги дозволяє говорити про контакти з пізньотрипільським населенням і носіями рогацької культури. Про контакти з рогацькою культурою свідчить орнамент у вигляді зашиплів, а також горщики з горлом, стінки яко-

го розширюються у верхній частині або мають потовщення з двох боків.

У кераміці репінської культури також простежується вплив орнаментальних традицій культури кулястих амфор. Так, на одному з горщиків з поселення Університетське 3 маємо ряди та зигзаги з вдавнень прямокутної форми. На іншому з цього ж поселення під рядом подібних вдавнень розташовані ряди та звисаючі трикутники з відбитків перевитого мотузочка. Ці трикутники облямовують також прямокутні вдавнення. Лінія зигзагу та ряд з прямокутних вдавнень є типовими елементами для оздоблення посуду культури кулястих амфор (Szmyt 1999, р. 281—337).

Інший горщик з цього ж поселення, прикрашений рядочком ямок по краю вінець, на горлі мав ряд з напівмісяців, а його плічка були прикрашені паралельними рядками з перевитого мотузочка та двома рядками з напівмісяця також з перевитого мотузочка. Розташування цих напівмісяців вертикально ріжками в бік нагадує орнаментацию трипільського посуду на етапі СІІ (Збеневич 1968, с. 50—70).

Слід зазначити, що досить цікавим є той факт, що на пам'ятках Степової Наддніпрянщини простежуються впливи двох західних культур доби пізнього енеоліту: баденської та культури кулястих амфор, у той час як на пам'ятках більш східної репінської культури фіксується лише вплив орнаментальних традицій культури кулястих амфор і лише на пам'ятках розташованих в сучасній лісостеповій зоні. Цілком імовірно припустити, що ці впливи були пов'язані з розповсюдженням окремих груп населення культури кулястих амфор, яке просувалося по Лівобережній лісостеповій Наддніпрянщині в басейн Сіверського Дінця та Середнього Дону. Про появу населення культури кулястих амфор в Лівобережному Лісостепу свідчать знахідки імпортованих речей цієї культури на поселенні Гришівка в Середньому Подесенні (Березанская 1975, с. 148—167; Szmyt 1999, р. 135—142).

Таким чином, на межі двох епох — енеоліту й бронзи — в Східній Європі дуже добре виділяються два культурних явища: рогацька та репінська культури. Десь у Північно-Східному Надазов'ї простежується межа цих культурних утворень, оскільки пам'ятки рогацької культури виявлено не лише у Дніпровсько-Бузькому межиріччі, а й на Правобережжі Нижнього Дніпра та в Криму.

- Агапов С.А., Васильев И.Б., Пестрикова В.И. Хвалынский энеолитический могильник. — Самара, 1990.
- Березанская С.С. Неолитическая стоянка у хут. Гришевка на Средней Десне // Советская археология. — 1975. — № 2. — С. 148—167.
- Братченко С.М. До проблеми ранньобронзової індустрії Східної Європи // Древние культуры Восточной Украины. — Луганск, 1996. — С. 32—57.
- Васильев И.Б., Синюк А.Т. Энеолит Восточно-Европейской лесостепи. — Куйбышев: КГПИ, 1985.
- Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К., 1974.
- Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья. — Кишинев, 1980.
- Збеневич В.Г. Кераміка усаївського типу // Археологія. — 1968. — Вип. 21. — С. 50—78.
- Збеневич В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1974.
- Кияшко В.Я. Между бронзой и камнем. — Азов: Азовский краеведческий музей, 1994.
- Ковпаненко Г.Т., Фоменко В.М. Поховання доби енеоліту — ранньої бронзи на правобережжі Південного Бугу // Археологія. — 1986. — № 55. — С. 10—25.
- Котова Н.С. Деревская культура и памятники Нижнемихайловского типа. — К.; Харьков: Майдан, 2013.
- Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. — К.: АН УРСР, 1962.
- Манько В.А., Телиженко С.А. Мезолит, неолит и энеолит Подончья: Кат. радиокарбон. дат. — Луганск, 2002.
- Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев: Штиинца, 1981.
- Патокова Э.Ф., Петренко В.Т., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Усадовская локальная группа // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 81—125.
- Потушняк М.Ф. Баденская культура // Археология Украинской ССР. — В 3 т. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 301—305.
- Резепкин А.Д. К проблеме соотношения хронологии культур эпохи энеолита—ранней бронзы северного Кавказа и Триполья // Между Азией и Европой. Кавказ в 4—1 тыс. до н. э. — СПб, 1996. — С. 50—54.
- Синюк А.Т. Репинская культура эпохи энеолита—бронзы в бассейне Дона // Советская археология. — 1981. — № 4. — С. 8—20.
- Спицына Л.А. Северскодонецкий ареал Репинской культуры // Древности Северского Донца. — Луганск: Шлях, 2000. — С. 53—76.
- Спицына Л.А. Поселення Нижній Рогачик // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. — К.: 2010. — Вип. 2. — С. 5—12.
- Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К.: 1973.
- Шапошникова О.Г. Пам'ятки рогачицького типу в Подніпров'ї // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 113—115.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). — К.: Наукова думка, 1986.
- Щепинский А.А. Ранний энеолит Крыма // Археология Украинской ССР. — В 3 т. — Т. 1. — К., 1985. — С. 320—324.
- Bratchenko S.N. Radiocarbon Chronology of the Early Bronze Age of the Middle Don. Svatove, Luhansk Region // Baltic-Pontic Studies. — Vol. 12. — Poznań, 2003. — P. 185—208.
- Kotova N., Spitsyna L. Radiocarbon Chronology of the «Middle Layer» of the Mykhailivka Settlement // Baltic-Pontic Studies. — Vol. 12. — Poznań, 2003. — P. 121—131.
- Maleyev Y., Pryshchepa B. Grave of Globular Amphora Culture from Tovpyzhyn // Bltic Pontic Studies. — Poznań, 1996. — P. 62—69.
- Němejcová-Pavuková V. Náčrt periodizácie Badenskej kultury a jej chronologických vzťahov k ju hovýchodnej Europe. Slovenská Arch. — Bratislava, 1981. — S. 261—296.
- Sclibior J., Koman W. Grave of the Globular Amfora Culture from Site no. 27 in Swierszczow // Baltic Pontic Studies. — Poznań, 1996. — P. 28—35.
- Szmyt M. Between West and East People of the GAC in Eastern Europe: 2950—2350 BC // Baltic Pontic Studies. — 1999. — Vol. 8. — P. 349.
- Spitsyna L. Baden Traditions in the Late Eneolithic Cultures of the Dnieper-Don // Internationale Archäologie. Studia honoraria 1433-4194. — bd. 21. Němejcová-Pavuková, Viera. Alte Geschichte, Archäologie; Neolithikum; Bronzezeit; Europa; Bibliographie; Aufsatzsammlung. — 2004. — P. 369—379.

Надійшла 28.03.2017

Л.А. Спицына¹

¹ Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела энеолита—бронзы Института археологии НАН Украины, spitsyna@iananu.org.ua

РОГАЧИКСКАЯ И РЕПИНСКАЯ КУЛЬТУРЫ В КРУГУ КУЛЬТУР ПОЗДНЕГО ЭНЕОЛИТА—РАННЕЙ БРОНЗЫ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Анализ имеющейся базы источников позволяет обозначить ареалы, проследить формирование, определить временные рамки рогачикской и репинской культур. Формирование рогачикской культуры происходило на местной основе (нижнемихайловская группа памятников и деревская культура) при мощном воздействии со стороны позднетрипольского мира. Отдельные черты материальной культуры носителей рогачикских традиций свидетельствуют о контактах с жителями Крыма, репинцами, позднemaйкопским населением, и более отдаленными культурами — Баден и шаровидных амфор.

Исследование возможных составляющих формирования репинской культуры определяет регион Северского Донца как наиболее вероятный ареал этого процесса. Собственно, именно здесь широко представлены культуры, традиции которых, на наш взгляд, имели решающее влияние на процесс формирования репинской культуры — деревская и культура ямочно-гребенчатой керамики. Кроме этого, некоторые черты были заимствованы репинским населением у соседей. Среди них, в первую очередь, речь идет о трипольском и рога-

чицком. Отдельные элементы оформления посуды указывают на контакты репинцев с культурой шаровидных амфор.

Таким образом, среди древностей позднего энеолита—ранней бронзы Восточной Европы хорошо выделяются два явления — рогачицкая и репинская культуры.

Памятники рогачицкий культуры известны в Днепровско-Бугском междуречье, на Правобережье Нижнего Днепра и в Крыму.

Носители репинского традиций занимали пространства к востоку от Днепра—Северско-Донецкий регион, Северо-Западное Приазовье и дальше на восток.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Восточная Европа, поздний энеолит, ранняя бронза, рогачицкая культура, репинская культура, трипольская культура, Усатово, нижнелихавиловская группа памятников, дереивская культура, культура Баден, культура шаровидных амфор.

Larysa A. Spitsyna¹

¹ Ph.D., research fellow of the Chalcolithic and Bronze Ages Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, spitsyna@iananu.org.ua

ROHACHYK AND RIEPIN CULTURES IN CIRCLE OF EASTERN EUROPEAN CULTURES IN LATE CHALCOLITHIC AND EARLY BRONZE AGES

Analysis of the available source base makes it possible to determine the area of distribution, to trace the formation, and to outline the timeframe of Rohachyk and Riepin cultures. Rohachyk culture formed at a local ground (Nyzhniomykhailivka group of monuments and Dereivka culture) by the powerful influence of Late Trypillia culture. Some features of the material culture of Rohachyk traditions' bearers evidence their contacts with the populations of the Crimea, Riepin culture, Late Maikop culture, as well as of more distant cultures, namely, Globular Amphora and Baden ones.

Investigation of possible components forming Riepin culture identified the Siverskyi Donets River region as the most likely area for this process. Actually, it is here where cultures which traditions, to the author's opinion, had a decisive influence on the process of the Riepin culture's creation, were widely represented; they are Dereivka and Pit-Comb Ware cultures. In addition, the Riepin culture population borrowed some features from its' neighbours. Trypillia and Rohachyk cultures populations are first among the latter. Some elements of the decoration on dishes evidence for contacts between Riepin and Globular Amphora cultures populations.

Consequently, two phenomena, Rohachyk and Riepin cultures, are prominent among Eastern European antiquities in the Late Chalcolithic and the Early Bronze Age.

Rohachyk culture sites are known in the area between the Dnipro and Buh Rivers, in the Dnipro River right bank lower region, and in the Crimea.

The bearers of the Riepin culture traditions occupied left bank of the Dnipro: Siverskyi Donets River region, the north-west area of the Sea of Azov, and further to the east.

K e y w o r d s: Eastern Europe, the Late Chalcolithic, the Early Bronze Age, Rohachyk culture, Riepin culture, Trypillia culture, Usatove, Nyzhniomykhailivka group of monuments, Dereivka culture, Baden culture, Globular Amphora culture.

References

- Agapov S.A., Vasiliev I.B., Pestrikova V.I. Khvalynskii eneoliticheskii mogilnik. Samara, 1990.
- Berezanskaia S.S. Neoliticheskaia stoianka u khutora Grishevka na Srednei Desne. *Sovetskaia arkheologiya*. Moskva, 1975, vol. 2, pp. 148-167.
- Bratchenko S.M. Do problemy ranniobronzovoi industrii Skhidnoi Yevropy. *Drevnie kultury Vostochnoi Ukrainy*. Luhansk, 1996, pp. 32-57.
- Bratchenko S.N. Radiocarbon Chronology of the Early Bronze Age of the Middle Don. Svatove, Luhansk Region. *Baltic-Pontic Studies*. Poznań, 2003, vol. 12, pp. 185-208.
- Danylenko V.N. Eneolit Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, 1974.
- Dergachev V.A. Pamiatniki pozdnego Tripolia. Kishinev, 1980.
- Kiashko V.Ya. Mezhdubronzoi i kamnem. Azov: Azovskii kraevedcheskii muzei, 1994.
- Kotova N., Spitsyna L. Radiocarbon Chronology of the «Middle Layer» of the Mykhailivka Settlement. *Baltic-Pontic Studies*. Poznań, 2003, vol. 12, pp. 121-131.
- Kotova N.S. Dereivskaia kultura i pamiatniki Nizhnemikhailovskogo tipa. Kyiv; Kharkiv: Maidan, 2013.
- Kovpanenko H.T., Fomenko V.M. Pokhovannia doby eneolitu - rannioi bronzy na pravoberezhzi Pivdennoho Buhu. *Arkheolohiia*, 1986, vol. 55, pp. 10-25.
- Lahodovska O.F., Shaposhnykova O.H., Makarevych M.L. Mykhailivske poselennia. Kyiv: AN URSR, 1962.
- Maleiev Y., Pryshchepa B. Grave of Globular Amphora Culture from Tovpyzhyn. *Baltic Pontic Studies*. Poznań, 1996, pp. 62-69.
- Manko V.A., Telizhenko S.A. Mezolit, neolit i eneolit Podonechia: Katalog radiokarbonnykh dat. Luhansk: Shliakh, 2002.
- Markevich V.I. Pozdnetripolskie plemena Severnoi Moldavii. Kishinev: Shtiintsa, 1981.

- Němejcová-Pavuková V. Náčrt periodizácie Badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k ju hovýchodnej Európe. *Slovenská Arch.* Bratislava, 1981, vol. 29, pp. 261-296.
- Patokova E.F., Petrenko V.T., Burdo N.B., Polishchuk L.Yu. Usatovskaia lokalnaia gruppa. *Pamiatniki tripolskoi kultury v Severo-Zapadnom Prichernomorie*. Kyiv: Naukova dumka, 1989, pp. 81-125.
- Potushniak M.F. Badenskaia kultura. *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. Kyiv: Naukova dumka, 1985, vol. 1, pp. 301-305.
- Rezepkin A.D. K probleme sootnosheniia khronologii kultur epokhi eneolita-rannei bronzy severnogo Kavkaza i Tripolia. *Mezhdue Aziei i Evropei. Kavkaz v 4-1 tys. do n. e.* St. Petersburg, 1996, pp. 50-54.
- Sclibior J., Koman W. Grave of the Globular Amfora Culture from Site no. 27 in Swierszczow. *Baltic Pontic Studies*. Poznań, 1996, pp. 28-35.
- Shaposhnykova O.H. Pamiatky rohachytskoho typu v Podniprovi. Materialy XIII konfrentsii Instytutu arkheolohii AN URSSR. Kyiv: Naukova dumka, 1972, pp. 113-115.
- Shaposhnikova O.G., Fomenko V.N., Dovzhenko N.D. Yamnaia kulturno-istoricheskaia oblast (yuzhnobugskii variant). Kyiv: Naukova dumka, 1986.
- Shchepinskii A.A. Rannii eneolit Kryma. *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. Kyiv: Naukova dumka, 1985, vol. 1, pp. 320-324.
- Siniuk A.T. Repinskaia kultura epokhi eneolita-bronzy v basseine Dona. *Sovetskaia arkheologiia*, 1981, vol. 4, pp. 8-20.
- Spitsyna L.A. Severskodonetskii areal Repinskoi kultury. *Drevnosti Severskogo Donsa*. Luhansk: Shliakh, 2000, pp. 53-76.
- Spitsyna L.A. Poselennia Nyzhnii Rohachyk. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 2010, ed. 2, pp. 5-12.
- Spitsyna L. Baden Traditions in the Late Eneolithic Cultures of the Dnieper-Don Internationale Archäologie. *Studia honoraria 1433-4194*, bd. 21. Němejcová-Pavuková, Viera. Alte Geschichte, Archäologie; Neolithikum; Bronzezeit; Europa; Bibliographie; Aufsatzsammlung. 2004, pp. 369-379.
- Szmyt M. Between West and East People of the GAC in Eastern Europe: 2950-2350 BC. *Baltic Pontic Study*. Poznań, 1999, vol. 8.
- Telehin D.Ya. Seredniostohivska kultura epokhy midi. Kyiv, 1973.
- Vasilev I.B., Siniuk A.T. Eneolit Vostochno-Evropskoi lesostepi. Kuibyshev: KGPI, 1985.
- Zbenovych V.H. Keramika usativskoho typu. *Arkheolohiia*, 1968, vol. 21, pp. 50-78.
- Zbenovich V.G. Pozdnetripolskie plemena Severnogo Prichernomoria. Kyiv: Naukova dumka, 1974.

М.В. Скржинська *

ДО ВЗАЄМИН СКІФІВ ІЗ ГРЕКАМИ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

У статті розглянуто свідчення античних письменників про скіфів та висвітлено деякі, раніше не відбиті в науковій літературі аспекти взаємин скіфів і греків у Північному Причорномор'ї. Автор залучає знайдені в курганах вироби з дорогоцінних металів як свідчення того, що грецькі ювеліри відвідували територію Скіфії.

Ключові слова: Анахарсис, Північне Причорномор'я, антична література, скіфи, греки, архаїчна та класична доба.

Свідчення щодо ставлення скіфів до своїх сусідів на узбережжі Чорного моря можна отримати переважно з античної літератури і почасти з аналізу зображень на предметах мистецтва. Скіфи не мали писемності, а їх погляди складно зрозуміти з повідомлень давньогрецьких авторів, оскільки ті відбивали насамперед уявлення еллінів. Вони називали скіфів варварами, так само як і інші народи, що жили за межами їхньої батьківщини. Первинно така назва не мала негативного значення. Це можна зрозуміти в писемних пам'ятках VI—V ст. до н. е. Такими є описи чужоземців, серед них і скіфів, у «Історії» Геродота. Аналізуючи в цій статті літературні пам'ятки архаїчного і класичного часу, ми також не будемо вкладати в поняття варвар негативного значення, яке закріпилось у низці сучасних мов.

Поява грецьких поселень у пониззях Тіраса, Гіпаніса й Борисфена сприймалась кочовими варварами нейтрально, адже морське узбережжя їх не цікавило. Місця ж для грецьких колоній на берегах Керченської затоки необхідно було узгоджувати з місцевими вождями. Адже здавна кочові народи переганяли по льодові худобу з європейського боку Боспора Кімерийського на його азійський берег, де взимку був м'якший клімат, а потім повертались на пасовиська Таврійського півострова. Крім того, через вузьку частину цієї протоки пере-

правлялись варварські об'єднання, виступаючи в далекі походи і повертаючись із них (Нер. IV, 28; Скржинская 1998, с. 24—25).

Про те, що правителі варварів уважно стежили за тим, як виникали грецькі поселення, а у випадку необхідності ставили перед еллінами свої вимоги, можна судити з короткої замітки в статті «Пантікапей» у словнику Стефана Візантійського. Він використав працю невідомого нам давнього автора, що записав старовинне повідомлення, в якому розповідалось, як місце для будівництва міста виділив скіфський цар Агает. Певна річ, елліни самі визначали, де їм отаборитися у зручних бухтах на берегах Керченської протоки, але узгоджувати свої рішення їм належало із скіфськими правителями і запевняти їх, що традиційні переправи через затоку будуть завжди приступні варварам. Напевно, скіфські правителі і в наступному знову обговорювали з греками умови користування переправою.

З діалогу Лукіана «Токсарис» (розд. 49) дізнаємось ще про одну домовленість, що регулювала відносини скіфів з боспорянами. Напевно, вже в V ст. до н. е., коли в сільській окрузі своїх міст греки почали інтенсивно розводити худобу, скіфські правителі вимагали не займати їх традиційні пасовиська. При порушенні цієї вимоги вони надсилали послів до боспорських царів і загрожували війною у випадку недотримання угоди.

Можна думати, що скіфи, знайомлячись з першими іонійськими колоністами в Північному Причорномор'ї, пізнавали в них греків з міст Малої Азії, яких зустрічали раніше. Адже в недавньому минулому їх предки здійснювали успішні військові походи до цієї області. Вони розорили Лідію і на кілька десятиліть встановили своє панування в Мідії в другій половині VII ст. до н. е. (Нер. I, 103—105).

У нас є імовірні джерела про те, що в VI—V ст. до н. е. скіфи царського роду володіли грецькою мовою і могли без труднощів розмовляти з владою грецьких колоній в Північному Причорномор'ї. Пам'ять про це довго зберіга-

* СКРЖИНСЬКА Марина Володимирівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

лась в усних ольвійських історичних новелах. Деякі з них Геродот записав у четвертій книзі своєї «Історії» (Скржинская 1998, с. 101—111). Йдеться про Анахарсиса, брата скіфського царя Савлія, і про царя Скіла (Нер. IV, 76—80). Перший з них спілкувався з греками з різних грецьких полісів, а другий мав будинок в Ольвії і в ньому поселив дружину гречанку, а також дотримувався багатьох грецьких звичаїв, що вимагало спілкування з ольвіополітами їхньою мовою.

Нагадаємо зміст новели про Анахарсиса. Він об'їхав багато країн і на кораблі повертався на батьківщину; дорогою зупинився в Кізику. В той час там гучно справляли свято на честь Матері богів. Анахарсис перед відправкою судна в небезпечну подорож Понтом присягнувся, що коли, вдало перепливе море, стане влаштовувати свята на честь тієї богині, такі самі, як у Кізику. Виконуючи свою обіцянку, скіф здійснював відповідні ритуали в Гілеї, області, що знаходилася поблизу Ольвії. Дізнавшись про це, цар Савлій убив Анахарсиса пострілом з лука за те, що він сприйняв чужі звичаї, а скіфи до цього ставились вкрай негативно.

У новелі, як у будь-якому фольклорному оповіданні, немає точних дат. За непрямыми даними подорож скіфа до Еллади слід датувати серединою VI ст. до н. е., адже брат Анахарсиса Савлій був батьком Ідантірса, котрий воював з Дарієм в останній чверті VI ст. до н. е.

Відвідування скіфом Анахарсисом Афін, Спарти, Кізики і, можливо, інших грецьких полісів справило на еллінів незабутнє враження. Тому розповіді про незвичайного варвара втілились в усних історичних новелах, які ще довго після описаних у них подій продовжували розповідати. Не випадково Геродот, вперше згадуючи про Анахарсиса, не пояснював, хто він, бо вважав його добре відомою особистістю (IV, 46). Оповіді про дивовижного варвара, який відвідав Елладу за велінням скіфського царя, історик чув від пелопонесців ще до своєї подорожі в Скіфію (IV, 77). У скіфів він захотів дізнатись про їх знаменитого співвітчизника, але з подивом почув, що вони про нього не пам'ятають. Історик так пояснив це: скіфи свідомо викреслили Анахарсиса зі своєї пам'яті за те, що він став шанувальником грецької богині всупереч батьківським звичаям не переймати релігійних обрядів інших народів.

Насправді жодного рішення забути Анахарсиса скіфи не ухвалювали. Адже спочатку всі свідчення про нього передавались в усних формах, а з часом зовсім зникли, бо були не ці-

кавими для наступних поколінь. Але деякі сюжети набували в грецькому середовищі стійку форму історичної новели. Цей фольклорний жанр сформувався в Елладі вже в VII ст. до н. е. (Aly 1921, S. 252). Його героями вперше стали реальні історичні персонажі. Збираючи матеріал для своєї «Історії», Геродот постійно використовував такі новели, які він називав λόγοι (Доватур 1957, с. 65—97). Такими є, наприклад, розповіді мілетян про тирана Фрасибула, що склалися в VI ст. до н. е., або легенди про співця Аріона, які побутували серед корінф'ян і лесбосців впродовж багатьох десятиліть (I, 21, 24). Сюди ж можна додати оповідь пелопонесців про Анахарсиса, що свідчить про тривале її побутування: з цієї та інших згаданих історичних новел Геродот у середині V ст. до н. е. дізнавався про давно померлих людей. Таке тривале існування історичних новел засвідчено в багатьох містах Еллади. Досить нагадати записані Геродотом новели про сучасників Анахарсиса корінфських тиранів Кіпсела і Періандра (III, 51—53; V, 92).

Імовірно, Анахарсис вразив греків вільним володінням їхньою мовою, що було невласним для варварів з далекої північної країни. Він міг вести мову не лише про мету свого посольства, а й спілкуватися на різні теми з освіченими співрозмовниками, а також сприймати грецьку культуру і звичаї. Тому скіфові приписували дотепну бесіду з афінським законодавцем Солоном (Luc. Anach. 6—34; Diog. Laert. I, 8). Навряд чи цю розмову можна вважати історичним фактом. Не існує підстав думати, що, виконуючи доручення царя, Анахарсис тривалий час жив в Елладі, а загинув незабаром після повернення на батьківщину, коли Солон уже помер. Грецькій мові Анахарсис навчився, імовірно, у Північному Причорномор'ї ще до подорожі в Елладу. Мабуть, він тривалий час жив у якомусь грецькому місті, найімовірніше, в Ольвії, бо саме там склалася новела про його смерть. Тут він познайомився з еллінськими звичаями і культурою, а також з греками, що прибували з різних міст. Все це йому згодилося під час відвідин Еллади.

Греки думали, що Анахарсис відвідав Елладу для отримання нових знань. Таке пояснення, очевидно, з'явилося у часи формування стійкого фольклорного оповідання, коли вже забулись і стали неактуальними справжні обставини і мета поїздки скіфа. З позицій еллінів Анахарсис, якого вважали мудрецем, попрямував до Еллади з тими ж намірами, що і видатні грецькі мислителі, які вдавались до дале-

ких подорожей для вдосконалення своїх знань і здобуття корисних відомостей у різних народів. Десять років провів у мандрах афінський законодавець і поет Солон, в багатьох частинах ойкумени побували філософи Піфагор, Платон і Демокрит, історики Гекатей Мілетський і Геродот та інші.

В античній літературі жили легенди про якогось мудрого скіфа, Токсариса (вони склались за зразком новел про Анахарсиса, який відвідав Елладу, де зустрічався зі своїм знаменитим співвітчизником. Вигадані греками оповіді про мудрого скіфа дійшли до нас в діалогах Лукіана «Скіф» і «Токсарис». Їх герой прямував до Греції з тією самою метою, яку греки приписували Анахарсису. Показово, що на відміну від дійових осіб в переповіданих Геродотом історичних новелах, всі буцімто скіфські імена у Лукіана неможливо співвіднести з реальними персонажам, а ім'я головного героя утворене від грецького слова τόξα (стріла), воно нагадувало еллінам про головну зброю скіфів. Недарма на вазах із зображенням амазонок, котрі, на думку скіфів, були ріднею, трапляються імена Токсис, Токсофіла та ін. (Скржинская 2010, с. 70). Тому із згаданих діалогів можна добути небагато достовірних свідчень про скіфів.

Протягом багатовікового тісного спілкування скіфів з греками в Північному Причорномор'ї нам невідомі випадки, коли перші вивчали грецьку філософію та культуру. На тій стадії розвитку скіфського суспільства їм не була потрібна писемність. Можна лише здогадуватися, в чому полягало доручення скіфського царя своєму послу до Еллади. Оскільки думка про новий завойовницький похід до Азії не залишала скіфів протягом всього VI ст. до н. е., то метою подорожі Анахарсиса могло стати з'ясування намірів скіфів щодо Персії. Недарма пізніше скіфські послы, що прибули до Спарти, пропонували грекам разом напасати на персів (Нег. VII, 84), а Дарій, знаючи про наміри скіфів, вирішив підірвати їхню могутність і сам пішов війною на Скіфію між 501 і 512 рр. до н. е. Хоча його похід завершився невдало, основної мети було досягнуто, бо скіфи не змогли більше організувати новий напад на Малу Азію (Черненко 1984, с. 11).

Історична новела як фольклорний жанр виникає на етапі вже сформованої державності і оформлення національної свідомості. Цього у скіфів ще не було в VI ст. до н. е., коли жив Анахарсис, тому в середині V ст. до н. е. вони нічого не могли розповісти Геродоту. Натомість про скіфську міфологію йому розповіли ольвійські

інформатори, які, на прохання історика, переказали епізоди з епосу, одного з найдавніших жанрів фольклору. Однак, у скіфському середовищі не повністю забулось ім'я цього члена царського роду. Бо коли Тимн, повірений скіфського царя Аріапіфа, допомагаючи Геродоту збирати потрібні відомості, поцікавився родоводом Анахарсиса, йому надали ціле генеалогічне дерево. Адже у багатьох древніх племен знання власного родоvodu за багато років диктувались суворим дотриманням екзогамії.

Тому скіфи пам'ятали, що Анахарсис був сином Гнура, онуком Ліка, правнуком Спаргапіфа і дядьком по батькові Ідантір. Про останнього відомо, що він царював у третій чверті, з цього Геродот зробив висновок, що цар покінчив і з своїм братом. Це надає привід думати, що справжньою причиною розправи були династичні сварки, бо влада у скіфів у той час переходила від брата до брата (Скржинская 1982, с. 85). Можливо, після смерті царя та за відсутності Анахарсиса владу перебрав Савлій. Оскільки Анахарсис мав перевагу у наслідуванні престолу, то Савлій знайшов привід для усунення суперника, коли той повернувся на батьківщину.

Отже, зміст новели про Анахарсиса свідчить, що скіфи царського роду відвідували Ольвію вже на початку VI ст. до н. е. і могли тривалий час там перебувати. Тут вони здобували потрібні їм знання і оволодівали грецькою мовою, щоб потім у випадку потреби спілкуватися з еллінами з різних полісів.

Дружні стосунки з грецькими колоністами скіфи використовували для поїздок в міста Еллади на попутних грецьких кораблях, а в окремих випадках могли найняти корабель. Адже скіфи не мали свого флоту, а морський шлях до грецьких полісів був найшвидшим і найзручнішим. Те, що Анахарсис плыв до Еллади на ольвійському кораблі, видно з опису його подорожі в новелі. Грецькі мореплавці у дальніх плаваннях йшли переважно вздовж берегів і нераз зупинялися. Не випадково Анахарсис був присутнім на святі в Кізику, що, як і Ольвія, був колонією мілетян, і тут моряки могли розраховувати на дружній прийом перед виходом у Понт. Крім того, скіф виконав у Гілеї, що межувала з володіннями Ольвії, свою обітницю влаштувати свято на честь Кібели.

З упевненістю можна зробити висновок, що скіфські правителі посиляли до Афін своїх підданих для служби у допоміжних військах. Ці скіфи прибували до Афін на кораблях, що відпливали з грецьких колоній Північного

Рис. 1. Цариця амазонок у скіфському костюмі і зі скіфським озброєнням. Червонофігурний алабастр із розписом Псіакса. Кінець VI ст. до н. е. (Соколов 1973, с. 26, № 5)

Причорномор'я. Про військову службу скіфів афінянам свідчать рисунки і написи на аттичних вазах (Vos 1957; Скржинская 1998, с. 209—223). Близько 530 р. до н. е. різні художники одночасно почали писати з натури скіфів на чорнофігурних і червонофігурних (що недавно з'явилися) вазах. У скіфському костюмі вони зображували також амазонок (рис. 1), бо в міфах розповідалось про їх спорідненість зі скіфами (Нег. IV, 113—115). Як ілюстрація служби скіфів у грецькому війську розглядаємо малюнок на червонофігурному алабастрі першої чверті V ст. до н. е. (рис. 2). Хоча на вазі представлена сцена з епосу (Скржинская 1998, с. 210), малюнок може слугувати доказом участі скіфів у грецькому війську, яке зустрічалось з важкоозброєними воїнами.

Художник, виходячи з власних спостережень, відобразив поєдинок грецького гопліта зі скіфом. На останньому майстер показав ти-

пову скіфську шапку і костюм із шароварами, а також горит, що висить на поясі. Художник, імовірно, бачив, як варвари стріляють, ставши на коліно і тримаючи в руці запасні стріли. Пізніше вазописці стали зображати скіфський костюм досить узагальнено, відповідно до існуючих трафаретів, а не за власними враженнями. Тому можна зробити висновок, що в першій половині V ст. афіняни перестали використовувати скіфських лучників у своєму війську.

Однак пам'ять про вправних скіфських воїнів залишалась жити. Можна думати, що скіфські вожді поставляли до грецьких колоній рабів серед інших товарів, які вони обмінювали у греків на вино і предмети розкоші. В античній літературі й епіграфіці існують свідчення про те, що афіняни використовували скіфських рабів як поліцейських, а в IV ст. до н. е. таких рабів посилали на тяжкі громадські роботи (Доватур 1980, с. 48—49; Скржинская 1998, с. 150—151).

Письмові та епіграфічні джерела свідчать про те, що коли грецькі колонії зміцнились і стали перетворюватись на квітучі держави, скіфи побачили в еллінах Північного Причорномор'я не лише зручних торговельних партнерів, але й об'єкт для грабунку. Тому варвари почали задля легкої наживи нападати на міста і їхню сільську округу, а греки — будувати оборонні споруди. В новелі про Скіла згадувались стіни і башти, що оточували Ольвію вже на початку V ст. до н. е. На території Херсонеса археологи знайшли оборонні споруди класичного часу (Херсонес Таврический... 2005, с. 77—78).

Конкретних описів військових сутичок зі скіфами в класичний період не збереглося в античній літературі. Можна знайти лише принагідні короткі згадки про це. Наприклад, у промові Демосфена «Проти Форміона» сказано, що купець зазнав збитків у торговельних операціях на Боспорі через війну царя Перисада зі скіфами. Таким чином, ми дізнаємося, що в другій половині IV ст. до н. е. напади скіфів негативно впливали на діяльність купців (Dem. XXIV, 8). З епіграфічних і археологічних джерел відомо про постійні воєнні сутички скіфів з Херсонесом та іншими містами Західної Таврики. В діалозі Лукіана «Токсарис» збереглися цінні відомості про те, що поряд з організованими нападами під проводом вождів окремі групи скіфів за своєю ініціативою грабували греків. У бесіді з боспорським царем скіфський посол мовить: «Грабіжники, що

нападають на вашу землю, на яких ви скаржитесь, вирушають не із загальної згоди, але кожний грабує на власний страх і ризик. Якщо хто-небудь буде з них схоплений, ви у праві їх покарати» (Лус. Тох. 49).

У деяких випадках скіфським правителям щастило примусити греків платити їм данину, мабуть, з гарантією ненападів варварів на місто й округу. Про це свідчить знайдений в Керкінітиді лист другої половини V ст. до н. е., в якому обговорювалось питання, хто буде виплачувати данину скіфам (Херсонес Таврический... 2005, с. 100—102). Згадка про те, що скіфи змушували боспорян платити данину, збереглась у діалозі Лукіана, про який йшлося вище. У творі мало достовірних фактів (Ростовцев 1928, с. 166—168), але цей епізод, зважаючи на сказане, варто вважати реальним. У новелі про дружбу двох скіфів йдеться, що одного з них місцевий правитель послав на Боспор дізнатися, чому вже третій місяць не надходять справно виплачувані раніше гроші. Переговори з боспорським царем пройшли успішно і закінчились запрошенням скіфа на прийом до царської резиденції (Лус. Тох. 44).

Іноді скіфські вожді мали зиск, надаючи військову допомогу тим чи іншим скіфським сусідам. Діодор Сицилійський на основі творів боспорських істориків докладно розповів про суперництво за владу царя Сатира I та його молодшого брата Евмела в 340—339 рр. до н. е. (Скржинская 2014, с. 154—155). У битвах цих супротивників брала участь велика кількість варварів. Значна частина армії Сатира складалась із союзного війська скіфів, де були піхотинці й вершники. З їх допомогою цар спочатку успішно бився з силами брата, якого підтримував з військом цар фатевів Арифарн. Після смертельного поранення і загибелі Сатира Евмел без труднощів захопив владу і втратив усіх можливих претендентів на престол; лише один син Сатира зумів утекти і знайти прихисток у скіфського царя Агара (Diod. Sic. XX, 22—24). Мабуть, саме він послав своє військо на допомогу боспорському цареві. Свідчення Діодора показують, як скіфські царі могли брати участь в політичному житті грецьких колоній та мати від цього певну вигоду.

У розділах із згадками Анахарсиса Геродот коротко передає лише сюжети усних переказів. Новела ж про скіфського царя Скіла записана істориком так, як її виклав талановитий оповідач: він наводив чимало подробиць з життя головного героя, щоб оживити переказ, вкладав пряму мову до уст головних дійових осіб і

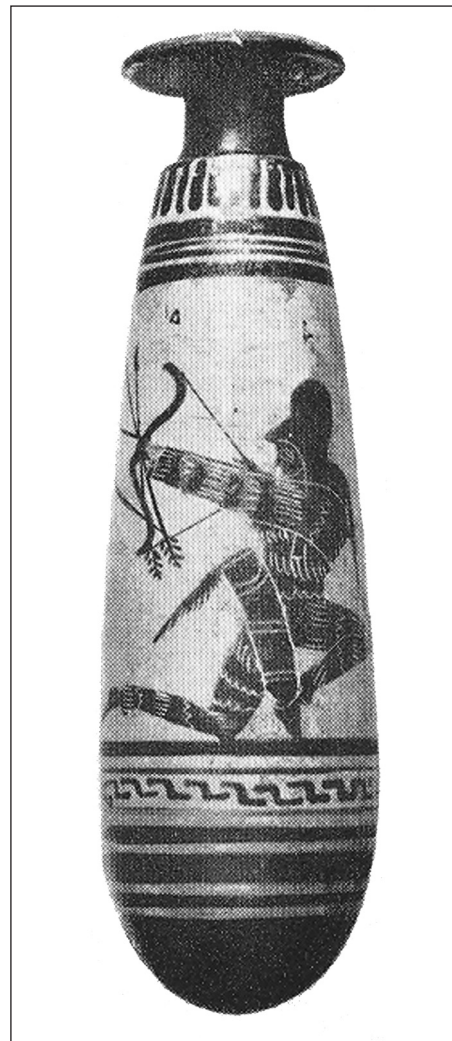

Рис. 2. Бій гопліта зі скіфським воїном, що стріляє з коліна. Чернофігурний алабастр. Перша третина V ст. до н. е. (Горбунова 1983, с. 186, № 160)

вживав теперішній час у викладі давно минулих подій.

За непрямыми даними події, описані в новелі, можна датувати 60—50 роками V ст. до н. е. Адже в розповіді про Скіла Геродот назвав двох скіфських царів, час правління яких визначається за свідченнями кількох античних авторів (Доватур и др. 1982, с. 4320—4321). Одна з дружин батька Скіла була донькою фракійського царя Тера, а його спадкоємець Ситалк видав Скіла скіфам. Таким чином, на час відвідання Геродотом Ольвії в середині того ж століття серед живих були сучасники Скіла, свідки його спілкування з ольвіополітами. Від них історик почув не лише оповідь про відвідини Скілом Ольвії, а й одержав відомості про родину скіфського царя, яких не було в новелі. В ній, як у кожному фольклорному

творі, увага концентрується лише на кількох головних героях, а подробиці їх походження не мають особливого значення для розвитку дії. Як і у випадку з оповіддю про Анахарсиса, Геродот цікавило, з якого роду походив скіфський цар, і йому повідомили, що він був сином царя Аріапіфа, підступно вбитого царем агафірсів Спартапіфом. Мати Скіла була гречанкою з Істрії, яка навчила його рідній мові і грамоті. Скіл мав кількох зведених братів від інших дружин свого батька. Геродот називає двох серед них: Октамасада від шлюбу Аріапіфа з донькою фракійського царя Тера і Оріка сина скіф'янки Опойї. З цією своєю мачухою Скіл за існуючим тоді звичаєм (етнографи називають його левіратом) мусив одружитися по смерті батька (Нер. IV, 78—80).

Докладні відомості про родину Скіла свідчать, що деякі ольвіополіти добре знали не лише скіфських правителів, але й були обізнані про їхню найближчу рідню. Одним з таких греків був згаданий Геродотом ольвіополіт Тимн, довірений царя Аріапіфа. Напевно, від нього ідуть відомості про династичні шлюби, що укладались скіфськими царями з гречанками. Аріапіф мав дружину з Істрії, а Скіл — з Ольвії. Практика подібних династичних шлюбів існувала не одне століття. Аппіан (Mithr. 108) розповідає, ніби Митридат, коли просив скіфів про воєнну допомогу, відіслав до них своїх доньок, аби вони стали дружинами скіфських правителів. Династичні шлюби у давнину були одним з кращих засобів встановлення дружніх політичних і економічних зв'язків між різними народами. Серед нечисленних подібних свідчень щодо Північного Причорномор'я назвемо укладений з ініціативи боспорського царя шлюб його доньки з царем синдів Гекатеєм (Polyaen. VII, 55).

В ольвійській історичній новелі розповідалось про те, як скіфський цар Скіл постійно відвідував Ольвію, залишаючи за містом своє військо. Він ходив Ольвією без почту і охорони, розмовляв і одягався у грецьке вбрання, мав розкішний будинок, дружину гречанку і шанував грецьких богів. Зокрема прилучився до таїнств Діоніса, служителі якого проходили містом в урочистій процесії. Хтось з ольвіополітів провів кількох скіфів на міську оборонну стіну, звідки було добре видно, як цар іде у вакхічній процесії. Це викликало обурення скіфів, і вони повстали проти Скіла, а його зведений брат очолив їх. Скіл знайшов притулок у Фракії, і його зведений брат Октамасад попрямував туди з військом. Війни вдалось уникнути

завдяки угоді про обмін знатними персонами. Фракійський цар видав скіфам Скіла, а ті передали йому брата Ситалка. Позбавляючись суперника, Октамасад відрубав голову зведеному братові Скілу.

Як і в оповіді про Анахарсиса, в розділах «Історії» нелегко розрізнити справжні наміри скіфських царів і в їх стосунках з Ольвією, і в їх претензіях на царство. Напевно, тут також точилася боротьба братів за владу, що могла пояснюватись якимись іншими причинами, наприклад, опором певної частини скіфського суспільства проникненням до їх середовища елементів еллінської культури, серед них і вірувань. У той же час, мабуть, не випадково ольвіополіти відзначили прагнення Скіла приєднатися до культу Вакха, бога вина. Скіфи, згідно зі спостереженнями еллінів, вживали його досить охоче, не знаючи при тому міри. Ще в VI ст. до н. е. Анакреонт писав, що під час банкету він прославлятиме Вакха, але без скіфського буйства і криків. У греків, якщо вони вже хотіли випити вина міцнішого, існувало навіть прислів'я «налий по-скіфському!» (Нер. VI, 84; Athen. X, 29).

З тексту «Історії» можна добути чимало даних про те, чим виявлялись корисними для скіфів грецькі держави Північного Причорномор'я. Скіфи царського роду могли відвідувати грецькі міста Причорномор'я і перебувати там тривалий час. Певна річ, Скіл жив в Ольвії не для свого задоволення, хоча йому, мабуть, подобалось використовувати здобутки грецької культури. Справжньою метою царя були переговори з ольвійською владою і, мабуть, вимоги якихось грошей за мирне співіснування. Недарма біля стін міста стояло скіфське військо, що могло за велінням царя розорити якщо не саме місто з його сильними укріпленнями, то принаймні сільську округу. Напевно, домовлятися на прийнятних умовах не завжди щастило, тому в V ст. до н. е. через загрозу грабунків на хорі Ольвії на кілька десятиріч майже зникають сільські поселення (Ольвия 1999, с. 94, 95). Щоправда, у вимогах царів не йшлося, як вважають деякі сучасні дослідники, про скіфський протекторат над Ольвією, але якусь данину варварам ольвіополітам доводилось час ввід часу виплачувати (Ольвия 1999, с. 152—154).

Інакше, ніж у новелі, можна пояснювати, чому цар жив у місті без почту. Швидше за все, ольвіополіти не бажали впускати за свої стіни озброєних скіфів і дозволяли входити до міста лише їхньому правителю. Тому він один був у

Ольвії, і це було зумовлено не його бажанням приховати свій спосіб життя, а прийнятими у греків заходами безпеки. Напевно, такі правила діяли й пізніше щодо варварських правителів. У двох ольвійських написах римського часу відзначено заслуги громадян, що «зустрічали скіфських царів», тобто вели з ними переговори, імовірно, під час відвідин тими міста (IOSPE I² 51, 54).

Очевидно, небажанням греків дозволяти оточенню скіфських царів постійно перебувати в їхніх містах частково пояснюється потреба скіфських вождів у грецькому посереднику, який постійно живе в тій чи іншій колонії. Такий висновок робимо на підставі згадки Геродотом Тимна, довіреної особи царя Аріапіфа. Значення слова *επίτροτος* неоднозначне: крім довіреної особи воно може означати опікуна і управителя. Тому про роль Тимна висловлювались різні думки, наприклад, цей ольвіополіт був намісником скіфського царя або його охоронцем (Доватур, Калистов, Шишова 1982, с. 316).

Мені ж уявляється найбільш імовірним, що скіфські царі потребували посередника з інших причин. Адже вони купували у греків у великих кількостях вино, парадний столовий посуд і різні предмети розкоші, які археологи досі знаходять у скіфських курганах. Все це потрібно було замовити купцям, зазначивши, скільки потрібно амфор і якого саме вина (в той час до Ольвії надходило вино з Хіоса, Лесбоса і з Клазомен), якої форми і з яким розписом потрібний посуд, які бажано одержати прикраси, зброю та ін. Після прибуття товару його потрібно було десь зберігати і повідомити про нього покупцеві.

Торговельні угоди зі скіфами укладались методом натурального обміну товару на товар, але не завжди це було можливо для обох сторін. Мабуть, тоді купівля велась на золото, яке скіфи привозили з Уралу давнім торговельним шляхом (Скржинская 1998, с. 90—95). З допомогою посередника золотий зливочок відсилали до місцевого міняли, він на власних вагах визначав вагу в грецьких вимірах, на пробірному камені з'ясовував пробу й переводив вартість зливка в золоті кизикіни. Адже вони до середини IV ст. до н. е. були міжнародною валютою у всьому грецькому світі. Ольвія і Боспор не були в цьому сенсі виключенням, бо на їхній території знайдені кизикіни, старші серед яких датуються VI ст. до н. е. (Карышковский 1998, с. 29; Мирмекийский клад... 2004), а в одному Ольвійському декреті IV ст. до н. е. пря-

Рис. 3. Прорисовка зображення скіфської богині на шитку золотого персня царя Скіла, друга чверть V ст. до н. е. (Виноградов 1980, с. 98, № 3)

мо йдеться про фіксований обмін кизикінів на місцеві гроші (IOSPE I² 24). Імовірно, посередник царя виконував згадані та якісь інші доручення скіфів.

Можна вважати достовірними свідчення про те, що Скіл знав грецьку мову, адже він активно спілкувався з ольвіополітами і шанував грецькі звичаї. Це підтверджується однією археологічною знахідкою. На території давньої Фракії, де Скіл шукав прихистку у Сіталка, знайдено золотий перстень з ім'ям Скіла і зображенням скіфської богині, що сидить на троні й тримає в руках дзеркало (рис. 3). Подібне зображення є на золотій діадемі і нашитих бляшках IV ст. до н. е. (Scythian gold 1999, № 440, 441).

Ю.Г. Виноградов (1980, с. 93—94) переконливо довів, що перстень належав згаданому скіфському царю, тому що напис на прикрасі датується часом життя Скіла. Дослідник навів аналогії з написанням літер на ольвійських лапідарних і керамічних речах другої чверті V ст. до н. е. Це наводить на думку, що перстень виготовлений в Ольвії. Таким чином ми дізнаємось, що цар, подібно до заможних греків, замовив грецькому ювеліру перстень з написом влас-

Рис. 4. Срібна чаша з Гайманової могили із зображенням двох знатних скіфів, IV ст. до н. е. (Штігельман 1977, № 157)

ника і знаковим для скіфа зображенням, виконаним глибоким гравіюванням, щоб зі щитка персня можна було б зробити відтиск. Він засвідчував справжність писемних документів або приналежність цареві тієї чи іншої речі.

Перстень Скіла належить до найдавніших свідчень того, що скіфи царського роду замовляли грецьким ювелірам вироби з дорогоцінних металів. У похованнях царів і знатних скіфів знайдено безліч виготовлених еллінськими майстрами прикрас, посуду, парадної зброї й інших предметів із золота і срібла. Деякі з них були оплачені скіфами, а інші зроблені за замовленням грецьких володарів як дипломатичні дарунки ватажкам своїх войовничих сусідів (Алексеев 2003, с. 248). У багатьох цих виробах простежується бажання виконати те, що сподобається і буде зрозумілим майбутньому власнику. Це може стосуватися характеру декору і особливої форми предмета. Такою є золота пектораль, розкішна нагрудна прикраса із зображенням фігур скіфів і тварин. Коштовна регалія входила до парадного убору вождя, похованого в кургані Товста могила. Грецькі златоковалі виготовляли для скіфів також парадний посуд, як от срібна чаша з Гайманової могили із зображенням на ній двох скіфів за бесідою (рис. 4) або вази з курганів Солоха і Куль-Оба, які прикрашені сценами з якихось скіфських легенд. У той же час замовники хотіли мати дорогоцінні вази грецького вигляду,

але прикрашені запропонованим ними сюжетом. Кращим прикладом є срібна амфора традиційної грецької форми з Чортомлицького кургану, горішній фриз якої ілюструє грецький епічний сюжет з прирученням коня, що, мабуть, віддано служив героєві (рис. 5).

Ювелірні вироби згаданих форм майстри прикрашали ілюстраціями різних епізодів скіфського епосу. Для цього художнику перекладали грецькою зміст потрібного епізоду. Напевно, посередником у таких замовленнях виступав довірений скіфського царя, що володів скіфською мовою. Не випадково Тимн зміг дізнатися для Геродота про родовід Анахарсиса, який зберігався у пам'яті скіфів царського роду. Такий грек-посередник також міг провести майстра до скіфів, служити йому перекладачем і домовитися, щоб чоловіки позували для потрібної сцени. Жінки дуже рідко трапляються на зображеннях; це, мабуть, відбиває основний зміст скіфських міфів і бажання замовників бачити ілюстрації певних епізодів сказань.

Згадані твори мистецтва вражають точністю зображень облич, зачісок, костюмів і жестів. Тому можна думати, що грецькі ювеліри їздили до станів скіфів. Лише там майстер міг спостерігати всі стадії приручення коня і на основі виконаних з натури ескізів зробити фриз на Чортомлицькій амфорі (Скржинская 1998, с. 223—237). Ювелір, що виготовив фі-

гури на золотому гребені для скіфського царя, напевно, сам зустрічався з ним, тому що зобразив центрального героя з таким озброєнням, в якому пізніше поховали цього вождя в кургані Солоха. До його воїнського обладунку входили вироби як грецьких, так і скіфських майстрів; до перших належить шолом корінфського типу, панцир і кнеміди, а до других — горит зі стрілами (Алексеев 2003, с. 234).

Вище йшлося про те, що деякі скіфи володіли грецькою мовою, а Скіл не лише розмовляв, а й умів писати грецькою. Це в давнину було непросто, тому що навчання грамоті й лічбі займало в початковій школі чотири роки (Скржинская 2014, с. 11—20). Інший скіфський цар — Атей, який жив на сто років пізніше, також знав грецьку мову або тримав біля себе письмений помічника. Під час війни з Філіпом Македонським цар послав листа із застереженням жителям міста Візантія, щоб ті не допомагали фракійцям. Зміст листа, включеного до «Строматів» Климента Олександрійського (V, 5, 5), був алегоричним: *«Цар скіфський візантійському народу. Не шкодьте моїм воєнним діям, щоб мої коні не пили вашої води»*. Лист починається із традиційного у греків повідомлення: від кого і кому лист, а далі йде текст, властивий менталітетові скіфів. Такі послання вони відсилали й раніше. Нагадаємо алегоричний «лист» скіфських царів Дарію, яке складалось з кількох предметів: пташка, жаба, миша і п'ять стріл, згідно із записом Геродота; одна стріла, ті самі предмети і плуг, як сповіщає Ферекид Лероський (Her. IV, 131; Clem. Alex. Strom. V, 8, 44).

У будь-якому випадку перед нами т. зв. предметний лист, зміст якого переданий символами, добре зрозумілими відправнику послання, але не адресату, представнику іншої культури (Скржинская 1998, с. 86). Тому перси по-різному витлумачили зміст присланих речей, в яких побачили своєрідні дарунки (Her. IV, 132), а не конкретне повідомлення. У випадку з листом Атея цар, хай і виклав своє послання грецькою мовою, але думка в ньому висловлена образно по-скіфському, бо, на відміну від еллінів, скіфи не володіли мовою документальної прози.

Обидва наведених приклади показують, що скіфські правителі більшою частиною не розуміли культури і образу думок своїх адресатів. Те ж саме можна сказати і про греків. Це відбилося у типово грецькому тлумаченні мети поїздки Анахарсиса до Еллади, а також у впевненості, що його скіфи навмисне викреслили зі своєї пам'яті.

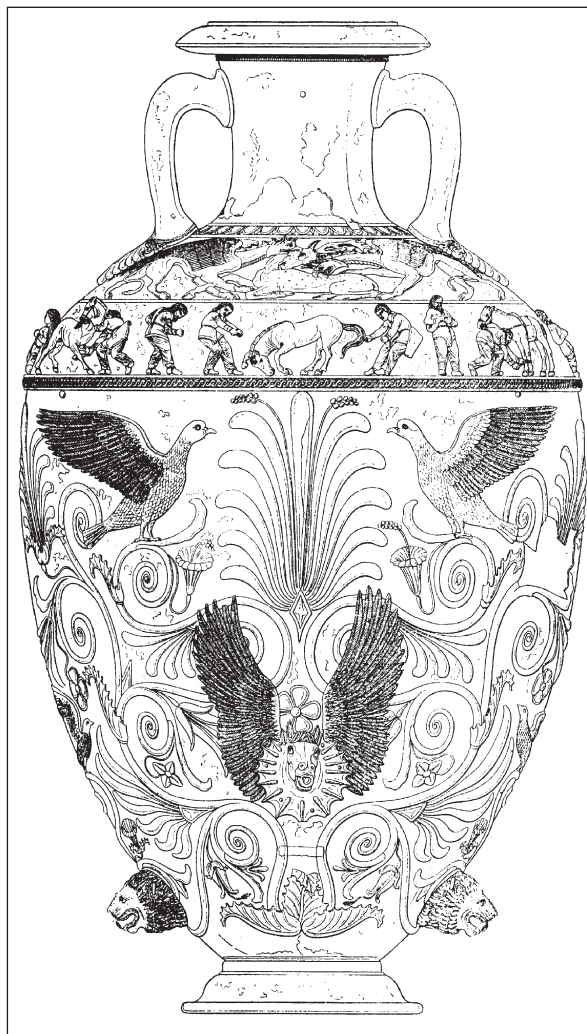

Рис. 5. Срібна амфора для вина з Чертомлицького кургану, IV ст. до н. е. Прорисовка лицьового боку: Толстой, Кондаков 1889, с. 138, рис. 115

Підбиваючи підсумки вивчення писемних джерел і зображень на дорогоцінних предметах зі скіфських курганів, можна зробити такі висновки. Починаючи з архаїчного періоду, скіфи царського роду постійно спілкувались із владою грецьких колоній у Північному Причорномор'ї, а деякі з них відвідували Ольвію та інші грецькі міста. Там вони мали своїх постійних посередників з числа місцевих громадян, котрі вели їхні різноманітні справи. Деякі знатні скіфи вміли розмовляти грецькою або тримали при собі перекладачів, що знали грецьку мову і вміли нею писати. Тому можна припустити, що угоди з еллінами не лише скріплювались усними клятвами, а й укладались у письмовій формі. Цар Скіл міг надсилати скіфам свої послання, завіряючи їх відбитком власної печатки.

Скіфські правителі бачили в грецьких колоніях торгових посередників, котрі постачали

їм різні предмети розкоші, парадний посуд, дороге озброєння тощо. Грецькі ювеліри їздили до Скіфії, аби зробити з натури ескізи для замовлених виробів та прикрашали їх сюжетами із скіфських переказів і легенд.

У деяких випадках, починаючи з V ст. до н. е., скіфські вожді мали можливість обкласти даниною античні центри у Північному Причорномор'ї. Вони мали зиск від грабіжницьких нападів на грецькі міста та їх хори. У той же час скіфські царі на певних умовах надавали своїх воїнів грецькому війську в Елладі та полісам Північного Причорномор'я.

Незважаючи на багатолітнє тісне спілкування, скіфи погано розуміли менталітет греків, те ж саме можна сказати і про уявлення еллінів щодо своїх варварських сусідів.

- Алексеев А.Ю. Хронография европейской Скифии. — СПб, 2003.
- Виноградов Ю.Г. Перстень царя Скила // Советская археология. — 1980. — № 3. — С. 92—109.
- Горбунова К.С. Чернофигурные аттические вазы в Эрмитаже. — Л., 1983.
- Доватур А.И. Повествовательный и научный стиль Геродота. — Л., 1957.

- Доватур А.И. Рабство в Аттике VI—V века до н. э. — Л., 1980.
- Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М.: Наука, 1982.
- Карышковский П.О. Монеты Ольвии. — Киев, 1988.
- Мирмекийский клад. Каталог выставки. — СПб, 2004.
- Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.
- Скржинская М.В. Скифские сюжеты в исторических преданиях ольвиополитов // Вестник древней истории. — 1982. — № 4. — С. 87—103.
- Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — СПб, 1998.
- Скржинская М.В. Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья. — К., 2010.
- Скржинская М.В. Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья. — К., 2014.
- Соколов Г.И. Античное Причерноморье. — Л., 1973.
- Толстой И.И., Кондаков Н.П. Русские древности в памятниках искусства. — СПб, 1889. — Вып. 2.
- Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. — К., 2005.
- Черненко Е.В. Скифо-персидская война. — К., 1984.
- Штительман Ф.М. Античне мистецтво. — К., 1977.
- Aly W. Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen. — Göttingen, 1921.
- Scythian Gold. The Treasures from Ancient Ukraine. Ed. D. Reeder. — New York, 1999.
- Vos M.F. Scythian Archers in Archaic Vase-Painting. — Groningen, 1963.

Надійшла 02.02.2017

М.В. Скржинская¹

¹ Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории Украины НАН Украины

К ОТНОШЕНИЯМ СКИФОВ И ГРЕКОВ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Некоторые знатные скифы умели говорить по-гречески или держали при себе переводчиков, знавших греческий язык и умевших на нем писать. Поэтому можно предположить, что договоры с эллинами не только скреплялись устными клятвами, но и заключались в письменной форме. Однако, несмотря на многолетнее тесное общение, скифы плохо понимали менталитет греков, что можно также сказать и о представлениях эллинов о своих варварских соседях.

Скифские правители видели в греческих колонистах полезных торговых посредников, которые снабжали их вином, различными предметами роскоши, парадной посудой, дорогим оружием и др. Греческие ювелиры, работавшие по заказам скифской знати, ездили в Скифию, чтобы найти натуру для воплощения предложенных им сюжетов из скифских сказаний. В ряде случаев скифские цари получали возможность обложить данью греческие государства в Северном Причерноморье, а начиная с V в. до н. э., нередко извлекали выгоду из грабительских нападений на греческие города и их хору. В то же время скифы на определенных условиях поставляли своих воинов в греческие войска в античные государства Северного Причерноморья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Анахарсис, Северное Причерноморье, античная литература, скифы, греки, архаический и классический периоды.

Maryna V. Skrzhyńska¹

¹ DSc., leading research fellow of the Institute of History of Ukraine, the National Academy of Sciences of Ukraine

ABOUT RELATIONS BETWEEN SCYTHIANS AND GREEKS IN NORTH COAST OF BLACK SEA

Some noble Scythians could speak Greek and kept the Greek-speaking and writing interpreters around themselves. Therefore, it can be assumed that deals with the Hellenes were not only sealed by the vows, but also concluded in written form. However, despite the close communication of many years, the Scythians had a poor understanding of the Greeks' mentality, and it also concerns the Greeks' understanding of their barbarian neighbours.

The Scythian rulers viewed their Greek colonizers as useful trade dealers who supplied them with wine, various luxuries, tableware, expensive arms, etc. The Greek goldsmiths working on the Scythian nobles' demand traveled to Scythia to find the real life for the realization the proposed plots from the Scythian tales. In number of cases, Scythian kings obtained the possibilities to lay the Greek states on the north coast of the Black Sea under tribute, and since the 5th century often profited the predatory attacks on Greek cities and their chora. At the same time, the Scythians supplied Greek army with their soldiers in Ancient Greek states on the north coast of the Black Sea.

Key words: Anacharsis, north coast of the Black Sea, Ancient Greek literature, the Scythians, the Greeks, the Archaic and Classical periods.

References

- Alekseiev A.Yu. Khronografiia evropeiskoi Skyfii. St. Peterburg, 2003.
- Aly W. Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen. Göttingen, 1921.
- Chernenko Ye.V. Skifo-persidskaia voyna. Kyiv, 1984.
- Dovatur A.I. Povestvovatelnyi i nauchnyi stil Gerodota. Leningrad, 1957.
- Dovatur A.I. Rabstvo v Attike VI-V veka do n. e. Leningrad, 1980.
- Dovatur A.I. Kallistov D.P., Shyshova I.A. Narody nashei strany v "Istorii" Gerodota. Moskva: Nauka, 1982.
- Gorbunova K.S. Chernofigurnye atticheskie vazy v Ermitazhe. Leningrad, 1983.
- Karyshkovskii P.O. Monety Olvii. Kyiv, 1988.
- Khersones Tavricheskii v tretiei chetverti VI - seredine I vv. do n. e. Kyiv, 2005.
- Mirmekiiskii klad. Katalog vystavki. St. Peterburg, 2004.
- Olviia. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomorie. Kyiv, 1999.
- Scythian Gold. The Treasures from Ancient Ukraine. D. Reeder (Eds). New York, 1999.
- Shtitelman F.M. Antychne mystetstvo. Kyiv, 1977.
- Skrzhynskaia M.V. Skifskiiie siuzhety v istoricheskikh predaniiakh olviopolitov. *Vestnik drevnei istorii*, 1982, no. 4, pp. 87-103.
- Skrzhynskaia M.V. Skifiia glazami ellinov. St. Peterburg, 1998.
- Skrzhynskaia M.V. Kulturnye traditsii Ellady v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria. Kyiv, 2010.
- Skrzhynskaia M.V. Obrazovanie i dosug v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria. Kyiv, 2014.
- Sokolov G.I. Antichnoie Prichernomorie. Leningrad, 1973.
- Tolstoi I.I., Kondakov N.P. Russkiiie drevnosti v pamiatnikakh iskusstva. St. Peterburg, 1889, iss. 2.
- Vinogradov Yu.G. Persten tsaria Skila. *Sovetskaia arkheologiia*, 1980, no. 3, pp. 92-109.
- Vos M.F. Scythian Archers in Archaic Vase-Painting. Groningen, 1963.

О.П. Моця *

ЗОЛОТООРДИНСЬКІ «ТЕМНІ» ВІКИ НА ЗЕМЛЯХ ПІВДЕННОЇ РУСІ: ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Золотоординський період вітчизняної історії (1241—1362 рр.) відзначений суттєвими змінами в житті слов'ян-автохтонів, пов'язаний, насамперед, із навалою орд хана Батия та загибеллю Києворуської держави. Події, що відбулися, безперечно, залишили слід у пам'ятках матеріальної культури. Проведений на їх основі аналіз дозволяє стверджувати, що т. зв. «темні» віки, насправді не були аж такими «темними».

К л ю ч о в і с л о в а: золотоординці, Улус Джучи, південноруські землі, матеріальна культура, землероби та кочовики, міжнародні контакти.

Глобальна катастрофа — навала орд хана Батия, яка відбулася на теренах Східної Європи у другій чверті XIII ст., суттєво вплинула на подальші долі східних слов'ян і заклала своєрідний фундамент для формування основ буття сучасних українців та інших східнослов'янських народів.

Як зазначав Д. Феннел, найбільш небезпечним для Руської землі було те, що усі князі як північні, так і південні проігнорували військової небезпеку зі сходу, наївно припускаючи, що татари — це лише ще одне кочове плем'я на зразок печенігів або половців, послане Богом, щоб покарати їх за гріхи. На той час слабкість Русі «була викликана не стільки зовнішніми факторами або т. зв. татарським ігом, скільки злочинним консерватизмом, що був властивий правлячим князівським родам, їх небажанням і нездатністю змінити застарілий порядок, який тріщав по швам, відвертою бездарністю більшості князів» (Феннел 1989, с. 208). Така безапеляційна і суворая характеристика тогочасних правителів Русі, але вона лише частково відображає ситуацію у цьому європейському регіоні. Насправді ж лідери на різних територіях були, але їх зусиль вже було замало для нового повного об'єднання східнослов'янського світу. У Поволжі такими стали Андрій Бого-

любський, Всеволод Велике Гніздо та його нащадок на володимирському столі князь Юрій. Вони були не єдиними, хто хотів об'єднати навколо себе якомога більше територій. Досить дієвими у реалізації подібних замислів були чернігівські князі, які вели активну політику власного впливу по всій Руській землі. Більшість з них займали, крім чернігівського, також і київський столи. Часто вони направляли своїх представників на береги північного Волхова, співпрацювали із смоленськими правителями. А у 1175 р. чернігівський князь Святослав навіть напав на Київ, розоривши його так, як це зробив у 1169 р. Андрій Боголюбський. Серед князівств, володарі яких в епоху феодалної роздробленості претендували на провідну роль у політичному житті країни, була Галицько-Волинська Русь у часи правління таких князів, як Роман Мстиславич, Данило Романович Галицький та ін.

І.Б. Греков, розглядаючи ці історичні процеси, відзначав: маємо підстави стверджувати, що протягом другої половини XIII — першої половини XIV ст. відбувалося поступове становлення кількох історичних осередків на Руських землях. Крім того, що ці процеси становлення відбувались паралельно одразу у кількох політичних утвореннях на території Руської землі, вони мали певні етапи цього розвитку, які зумовили не лише загальний поступальний розвиток феодалної формації, але й деякі особливі обставини, що супроводжували цей рух. Справа у тому, що суперництво, котре виникало між різними об'єднанцями центрами, на перших порах протікало лише у політичній сфері. Зайняті боротьбою із найближчими сусідами, не маючи спільних кордонів, Володимиро-Московське, Галицько-Волинське й Литовсько-Руське князівства майже не сходились один з одним на полі битви. Поодинокі випадки фіксувались лише тоді, коли Галич і Литва за участю завойовників-татар вступали до двобою. Далі дослідник зазначав: «Але якщо період до середини XIV ст. характеризувався, зазвичай, прихованою полі-

* МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ, oldrus@ukr.net

тичною боротьбою за проміжні «нейтральні» князівства (Київ, Смоленськ, Твер, Новгород, Псков), то після цієї хронологічної межі почалися часи відкритих військових конфліктів спочатку між Галицько-Волинською Руссю та Литвою, а потім між Литвою й Московською Руссю» (Греков 1975, с. 25—26).

Далі, на тому етапі, монгольські зверхники, встановивши свою владу над розрізненими й політично роздробленими землями, зберегли два важливі соціальні інститути загальнодержавного значення: Велике князівство Володимирське і митрополиту кафедру у Києві, які, звичайно, являлися підконтрольними завойовникам. Як приклад такого твердження можна навести вислів літописця, коли Данило Галицький перебував у ставці Батия на Волзі у 1250 р.: «...о злѣ зла. чсть Татарская. Данилови Романовичю, князю бывшоу великоу, обладавшоу Роускоу землею, Киевомъ и Володимеромъ, и Галичемъ, со братомъ си инѣми странами, нѣнѣ сѣдить, на колѣноу, и холопомъ называет с, и дани хотятъ, живота ни чають, и грозы приходятъ, о злая чсть Татарская, его отецъ бѣ царь в Роускои земли, иже покори Половецкоюу землею, и воева на иные страны всѣ, снѣ того не прия чсти, то инши кто можетъ прияти злюбѣ бо ихъ и льсти нѣт конца» (Полное собрание... 1962, стлб. 807—808).

Слід також зазначити, що похід хана Батия на Русь став лише першим із численних походів монгольських військ, котрі знекровлювали давньоруську феодальну державу та її спадкоємців протягом XIII—XIV ст. і призвели до її відставання у соціально-економічному та політичному розвитку від багатьох країн Центральної та Західної Європи (Татаро-монголы... 1977, с. 8).

Крім того, треба вказати на певну специфіку давньоруського завоювання монголами: по сусідству із місцевими князівствами розміщувалися широкі території, які можна було вигідно використовувати для кочового скотарства. Це дозволяло ханам контролювати внутрішню ситуацію на Русі, не утримуючи значних військових гарнізонів на її території. Оскільки основні геополітичні інтереси Джучидів були сконцентровані навколо т. зв. Північного шовкового шляху (Хорезм, Поволжя, Причорномор'я), то їх влаштовувала політика побічного управління східнослов'янськими територіями через інститут офіційних дозволів — ярликів (Крадин, Скрынникова 2006, с. 477).

Як зазначає О. Русіна, вчинений Батием «пополох зол» якраз і започаткував добу татар-

ського панування на Русі. На східноєвропейських і азійських просторах виникло могутнє державне утворення, відоме в історіографії як Золота Орда. Щоправда термін цей — пізнішого походження: він з'являється у московських літописах після підкорення Казані у 1552 р., з яким асоціювалося у народній свідомості звільнення від татарського іґа. Втім, фахівці не виключають, що це словосполучення побутувало на Русі вже в XIII—XIV ст.: під Золотою Ордою тоді розуміли ханську юрту, яка багатством свого оздоблення вражала уяву сучасників. Щодо заснованої Батием держави літописці XIII—XIV ст. вживали збірний етнонім «татари» або ж політонім «Орда». Науково коректним можна вважати і використання терміну «Улус Джучи» — першого володаря цих земель, старшого сина Чингісхана, із поточенням у відношенні до сучасних українських територій «західні володіння» (Русіна 1998, с. 18; Черкас 2014, с. 7).

Зазначений історичний період в історіографії часто називають «темними» віками, з огляду на висвітлення тих подій у писемних джерелах. Тож археологічні дані в цьому випадку мають особливе значення. Першим на ситуацію, що склалася, звернув увагу В.Й. Довженок: «Період після татарського нашестя в історії Середнього Подніпров'я вивчений недостатньо. На XIII ст. обриваються літописні повідомлення про життя краю. Повідомлення про нього у інших джерелах фрагментарні і незначні. В археології тривалий час панувала традиція, згідно якій пам'ятки після татарської навали у Середньому Подніпров'ї не вивчалися» (Довженок 1978, с. 77).

Усі історичні джерела одностайно повідомляють, що землі Середнього Подніпров'я дуже суттєво постраждали від татарського нашестя, може навіть більше, ніж інші регіони Київської Русі, як зазначає той же В.Й. Довженок. Це можна пояснити двома обставинами. По-перше, географічне розташування даної зони, через яку пролягав основний маршрут військ завойовників. Адже у плані захоплення територій Подніпров'ю відводилася роль тилу. По-друге, політичне значення Середнього Подніпров'я, яке протягом усієї давньоруської історії було економічним, політичним та культурним центром першої східнослов'янської держави. Без жодного сумніву, це було відомо як розвідці, так і стратегічному керівництву завойовників.

На думку Г.Ю. Івакіна, про післямонгольські часи на Русі досі існує достатня кількість

нісенітниць та необґрунтованих тверджень. Так, знищення кам'яних храмів, братські могили, сліди пожеж, переховування скарбів — все це датувалося виключно 1240 р. Відзначалося повне припинення виробництва пряслиць, скла, енколпіїв, загалом усіх складних і високохудожніх ремесел, припинення заводу амфорної тари і т. п. Звідси й хибне визначення культурних шарів, хронологічними індикаторами яких, передусім, являються вказані категорії знахідок. І це характерно не лише для старої столиці Русі Києва. Панувала теза про повне відділення Південної Русі від Північно-Східної. Церковні та інші історико-культурні зв'язки XIII—XV ст. до уваги не бралися. Спеціалісти з історії та археології Київської Русі, як правило, досить слабо знали історію наступних періодів. Своє незнання й невміння визначити конкретний об'єкт часто перекладали на хана Батия і саме йому приписували усі пожежі та руйнування. Іноді здогадки протилежного характеру замовчувалися. Відома монографія В. Гончарова «Райковецьке городище», яка вже стала хрестоматійним прикладом монгольського знищення давньоруського міста. Однак, перший дослідник цієї пам'ятки, репресований у 1938 р., Ф. Мовчанівський пов'язував руйнування міста з військовими діями Данила Галицького проти болохівських князів у кінці 1250-х рр., які перейшли на бік завойовників.

Загалом же, дослідження матеріальної та духовної культури Південної Русі дозволяють говорити, що у середині XIII ст. не відбулося ніякого розриву традиції через монгольське завоювання. Натомість продовжувався загальний її розвиток XI—XII ст., що було обумовлене, передусім, внутрішніми факторами. Крім того, на руські землі відбувався вплив подій і тенденцій загальноєвропейського значення. Руйнування 1237—1240-х рр. торкалися лише окремих аспектів загальнокультурного розвитку, а не його глибинної основи. Монгольське нашествя лише зупинило розвиток першої східнослов'янської держави і, найголовніше, разом з іншими загальноєвропейськими подіями повністю змінило історичну ситуацію у Центральній і Східній Європі (Древняя Русь 2012, с. 142, 149).

Також, події та процеси цього історичного періоду аналізує М.А. Макаров, який зокрема відзначає: «*При усій множині пов'язаних ниток між культурними явищами «київського» й «удільного» періоду, для археолога очевидні глибокі якісні відмінності між давньоруською культурою другої половини XII і першою половиною XIV століття. Абстрагуючись від деталей, відзначи-*

мо лише найбільш значні зміни. По-перше, щезла із використання значна частина типових речей, що складала матеріальний світ Давньої Русі і які являлися в очах її мешканців яскравими індикаторами її культурної своєрідності й економічного достатку. По-друге, згасання низки ремесел і виробництв, зокрема тих, продукція яких призначалася для еліти давньоруського суспільства. По-третє, відмова від цілої низки культурних символів і традицій, важливих для суспільних відносин й релігійної свідомості попередньої епохи: наприклад, парадне жіноче вбрання, знайоме нам зі скарбів XI — першої половини XIII ст. або курганний обряд поховання. Зрештою, формування нового культурного ландшафту із новою організацією сільського розселення, що до невпізнанності змінило межі освоєної території» (Древняя Русь 2012, с. 284).

Останнє зауваження пов'язане з тим, що археологія фіксує для домонгольської епохи прирічковий тип поселень, як панівний, а у XIV—XV ст. і пізніше переважає водороздільний тип. Феномен кардинальної зміни системи розселення, відомий і в інших частинах світу під назвою «flight to hills» («вихід на горби»), по суті, співпадає за хронологією із початком золотоординського іга. Можливо, запустіння багатьох поселень не було наслідком іноземної навали, а відображало структурні зміни, які були зумовлені власною внутрішньою логікою розвитку (Чернецов 2000, с. 13). До цього слід додати ще один, природничий фактор. Справа у тому, що відносно теплий період клімату на нашій території спостерігався приблизно між VIII і XIV ст. н. е. і визначався як «малий кліматичний оптимум». Пониження ж температурного режиму відбулося між XIV і XIX ст. — «малий льодовиковий період» (Борисенков 1982, с. 23). Можливо, природне середовище, яке змінювалося якраз у золотоординські часи, теж певною мірою вплинуло на систему заселення.

Враховуючи вищесказане, зазначимо, що повної згоди у цьому питанні на сьогодні нема, а тому подальші дослідження проблеми «темних» віків являються цілком актуальними.

Державне утворення Золота Орда/Улус Джучи з'явилося після повернення Батия до просторів Половецького степу у 1243 р. після походу на захід Європи. Як повідомляє про це Іпатіївський літопис: «з Оугорь», тобто із Угорщини. А агонія його відбулася у середині XV ст., коли трапилося розділення на Велику Орду, Астраханське, Казанське, Кримське, Сибірське ханства та Ногайську Орду.

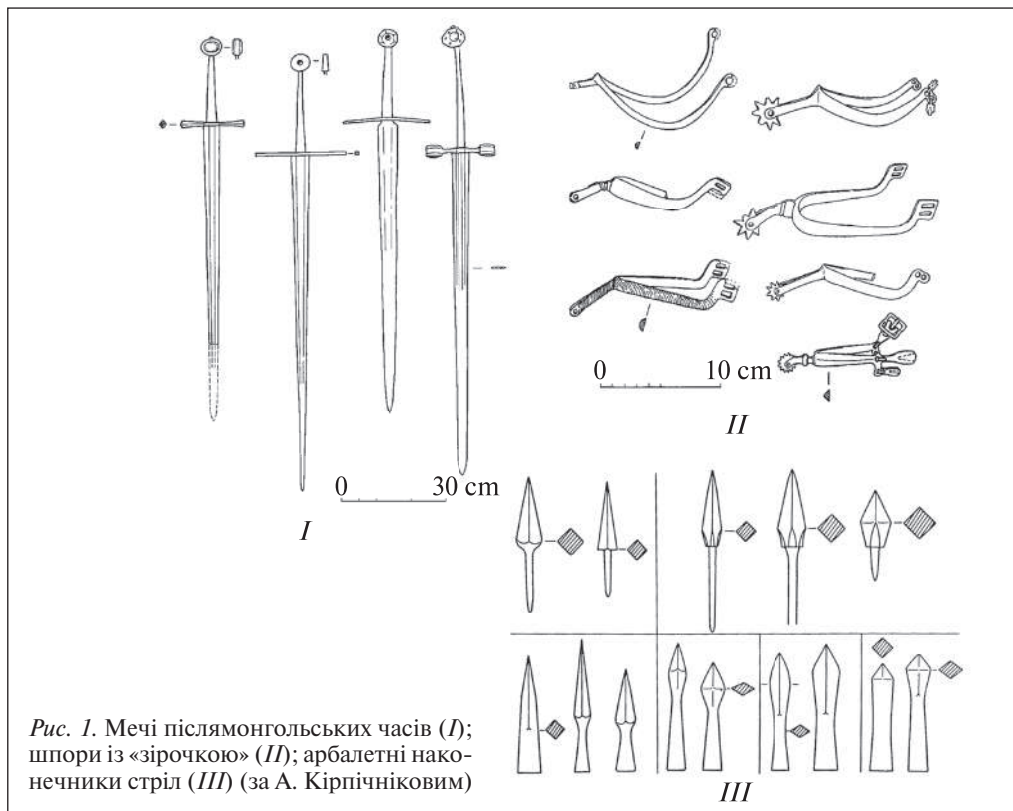

Рис. 1. Мечі післямонгольських часів (I); шпори із «зірочкою» (II); арбалетні наконечники стріл (III) (за А. Кіріпчіковим)

Найдовше із них проіснував Кримський ханат (1428/1441/1449—1783 рр.), а значна частина Північного Причорномор'я якраз і входила до нього. Це був останній уламок Золотої Орди, що за хронологію та історичною ситуацією навіть перейшов із середньовіччя у новий час. Таврійський півострів у своїй степовій частині також входив до складу цього об'єднання і саме з XIV ст. отримує сучасну назву «Крим» за головним містом цього улусу Солхат-Крим. Територія колишньої Київської Русі безпосередньо не входила у межі золотоординської держави, але після Батієвої навали опинилася у васальній залежності від ханів-завойовників (Єльников 2008, с. 54, 57, 59, 163).

Після утворення величезної за розмірами та різноманітним етнічним складом держави, в ній значно зміцніли інформаційно-комунікаційні зв'язки. На думку більшості дослідників, ще ніколи до того торговельні зв'язки між Азією та Європою не досягали подібної інтенсивності. Розвиток торгівлі, зокрема, спонукав Орду до використання монетного срібла, яке її зверхники отримували у вигляді злитків як «вихід» із території Русі. Однією з причин цього, без жодного сумніву, стали державні гарантії Чингізидів на підконтрольних просторах (хоча конкретним спільнотам від цього на ставало легше). У свою чергу, інтенсифікація торговельних зв'язків призве-

ла до появи однієї особливості, не характерної для інших кочівницьких утворень — виникнення міст. Хоча вони й не мали деяких характерних рис, зокрема відсутність укріплень у більшості випадків. Фактично вперше в історії Джучидам вдалося принести міську цивілізацію у відкритий степ. На думку Б. Черкаса, секретом успіху ординської влади стало те, що їй вдалося взяти необхідні ресурси у осілих народів і використати їх у кочовому суспільстві. Проте новим правителям так і не вдалося зняти з порядку денного дотаційний характер власних урбанізаційних центрів, їх залежність від поставок необхідних ресурсів з осілих регіонів. А тому, як наслідок, усі степові міста після захоплення Великим князівством Литовським Поділля, Київщини й Чернігівщини починають занепадати. Погром же Золотої Орди військами Темерлана лише прискорив цей процес (Черкас 2014, с. 332).

Остаточне формування класичної золотоординської культури у XIV ст. під впливом мусульманства призвело до формування т. зв. «арабескового стилю» в орнаменті: ним вкривали стіни будівель, вироби прикладного мистецтва (кераміку, тканини, метал, сторінки рукописних книжок). Серед археологічного матеріалу: кочівницькі сережки у вигляді знака питання, орнаментовані кістяні накладки на сагайдаки, округлі металеві дзеркала із наслі-

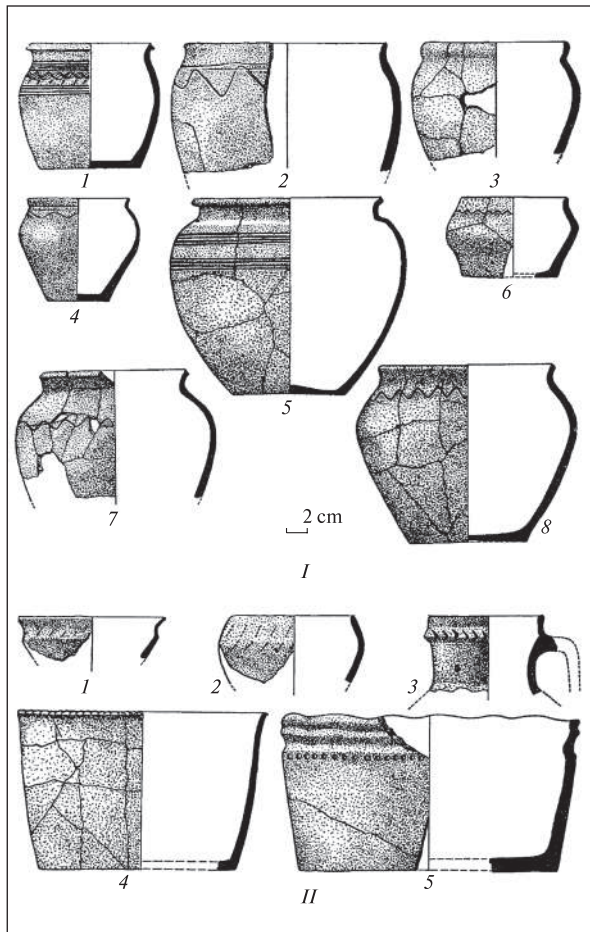

Рис. 2. Післямонгольська кераміка із Хутора Половецького (I); із Соکیلців (II) (за М. Кучерою)

дуванням китайських, середньоазійських чи іранських візерунків на зворотному боці. Ці категорії знахідок, а також монети, дозволяють значною мірою ідентифікувати вироби, а також об'єкти у історично-культурному або хронологічному контексті.

Східні слов'яни-землероби у золотоординський період переймали нововведення не лише східного світу, але й західні новації. Прикладом цього можуть бути зразки військово-оборонного будівництва з використанням у XIII ст. бруквої цегли, т. зв. «вендинської кладки», запозиченої будівельниками Волині. Як і на інших суміжних територіях її використовували починаючи з XII ст. за прикладом Ломбардії і Данії (Єльников 2008, с. 107—110). Нововведенням стало широке використання арбалетних стріл (болтів) та самого самострілу, кінючого меча й більш вигнутої шаблі, шпоро із зіркою, трикутного щита, пластинчатого обладунка (Кирпичников 1976, с. 95) (рис. 1). Щодо знарядь обробки ґрунту найбільш помітним стала заміна симетричних наконечни-

ків лемехів на асиметричні якраз у золотоординські часи (Краснов 1987, с. 36, 53).

На особливу увагу заслуговує зміна в керамічному комплексі післямонгольської доби, на яку у свій час звернув увагу М.П. Кучера. У першу чергу, він розглянув такі керамічні серії із Хутора Половецького на Росі та Соکیلців на Південному Бугу, які спочатку було датовано IX—XI ст.; пізніше, у зв'язку із виявленими поруч арбалетними стрілами, шпорами із зубчастими коліщатками, ножами із пластинчастим черенком та штифтиками для кріплення накладного руків'я ножів, їх було датовано більш пізнім часом (XIV—XV ст.). Спільною рисою для цього типу кераміки являється грубий склад глиняного тіста, нерозвиненість форм, недбале виготовлення та орнаментування. З іншого боку, цей посуд є досить неоднорідний. Поруч із товстостінними, примітивного виготовлення посудинами архаїчних форм, існують цілком типові для нашого періоду керамічні зразки із застосуванням ручного гончарного круга, тонкостінні гончарні вироби. Вінця у посудин різні, мотиви орнаменту нестандартні. Їх аналогії відомі на Дніпровському Лівобережжі, Північній Буковині, у Львові.

Південніше Києва на низці синхронних пам'яток виявлено зовсім іншу групу кераміки, де простежуються традиції давньоруського посуду XII—XIII ст. Вона представлена горщиками із потовщеними ззовні короткими вінцями. Характерним для цих горщиків являється своєрідне профілювання шийки, конусоподібно розширеної до плічок посудини. Окрім двох зазначених особливостей ця кераміка цілком тотожна давньоруському посуду. Така своєрідна група кераміки була поширена на значній території й існувала спорадично поруч із основною групою глиняних виробів, що зберегли традиції попередніх часів; у XV ст. вона зникає (Кучера 1969, с. 174—181) (рис. 2—3).

Дослідження золотоординських та східнослов'янських археологічних пам'яток на теренах сучасної України описані в одній з останніх робіт С.О. Біляєвої (Біляєва 2012, с. 46—54), а тому ми лише зупинимося на характеристиці найбільш типових із них. Але при цьому зазначимо: перебування східних слов'ян під контролем золотоординських завойовників знайшло відображення навіть у тому, що пам'ятки останніх зафіксовані не лише у степовій зоні, але й у лісостеповій, яка в попередні та пізніші століття була заселена автохтонами. Тож межа т. зв. Великого або Степового кордону — зони контактів землеробської і кочівницької циві-

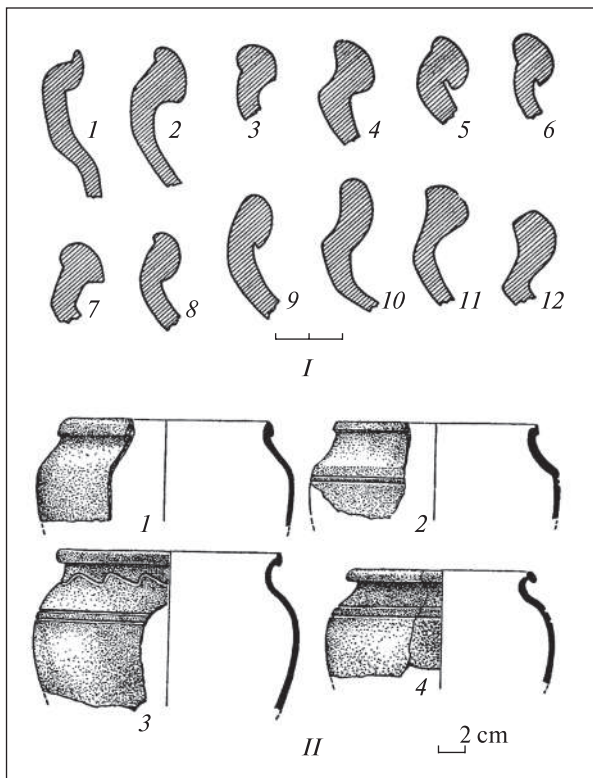

Рис. 3. Профілі вінець середньовічної кераміки (I); середньовічна кераміка (II) (за М. Кучерою)

лізацій — в золотоординські часи була значною мірою «розмитою» (Брехуненко 2011; Моця 2015). Це засвідчують і антропологічні матеріали, вивчені у різних мікрорегіонах центральних та південних областей сучасної України (Північне Причорномор'я і Крим... 2006, с. 90; Литвинова 2012, с. 100).

Слід пам'ятати, що крім осілого населення у золотоординські часи на сучасних українських землях продовжували існувати й кочівницькі громади — монголи й татари, а також підкорені ними половці, печеніги, торки та ін. Щоправда ототожнення згаданих етнічних груп із певними комплексами археологічних пам'яток залишається досить проблематичним. Крім того, досить численну групу становив й давньоруський «спадок» — так звані чорні клобуки та «дикі половці» у Пороссі й на Кам'янському могильнику на Дністрі, а також кургани на землях Північного Причорномор'я (зокрема біля с. Гольма на Одещині) (рис. 4). На думку А.О. Добролюбського та І.О. Смирнова, чорноклобуцьких представників було насильно переселено до межиріччя Південного Бугу, Дністра і Пруту в область диких половців для здійснення оборонних функцій, які вони виконували на давньоруських кордонах у попередній хронологічний період. Адже їхнє пе-

ребування на Київщині у XIII—XIV ст. для нових господарів стає неактуальним або просто непотрібним. Навпаки, необхідність у контролі колишніх західноруських земель і західних кордонів нового державного утворення у другій половині XIII ст. різко підвищується (Добролюбський, Смирнов 2011, с. 62, 70—71).

Серед курганних старожитностей ранньординського періоду слід особливо виділити поховання Чингульського хана, виявлене біля с. Заможне Запорізької обл. Половці, які повернулися із Угорщини чи Балкан у другій половині XIII ст., поклали до кургану епохи бронзи свого вождя. Земляним роботам на ньому передувала тризна. Згодом довкола вершини насипу спорудили вал із брикетів дерну із проходом до центру та викопали широкий рів навколо кургану. До поховальної конструкції входили й виступи біля дна, на які розклали жертвних тварин — зокрема коней у повній збруї. Покійника супроводжував «на той світ» багатий і різноманітний поховальний інвентар: посуд (візантійські амфори, полив'яний глечик та аптекарська посудина — арабела), зброя та

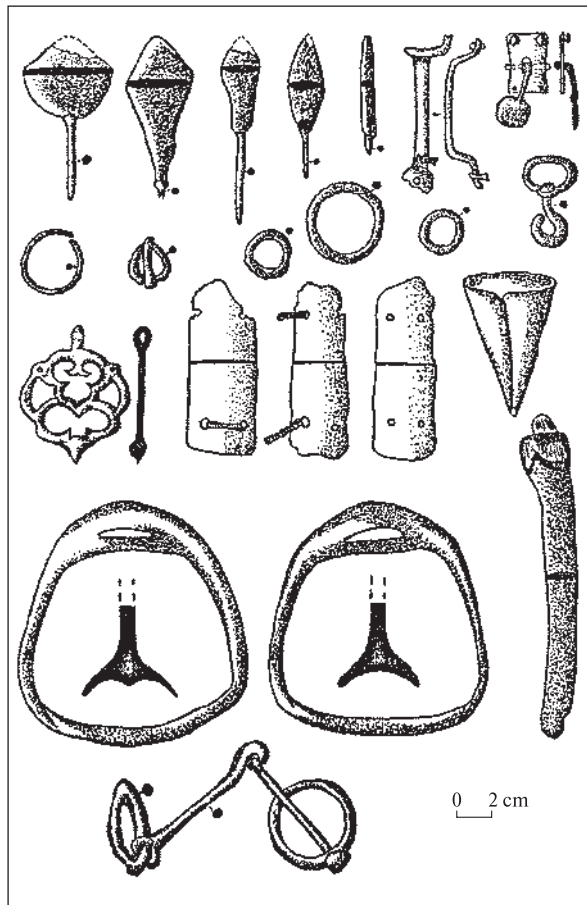

Рис. 4. Інвентар поховання біля с. Гольма (за А. Добролюбським та І. Смирновим)

Рис. 5. Знатний половець — Чунгульський хан (реконструкція Ю. Рассмакіна та П. Корнієнка)

захисний обладунок (шабля, лук, ножі, кольчуга, щит, золочений шолом із напівмаскою й кольчужною бармицею), побутові речі, прикраси (перстені, золота гривна — жезл, плетений електричний ланцюг). Слід особливо виділити знахідку позолоченої курительниці у формі напівсферичної чаші на високому піддоні. Вона була закрита притертою кришкою, теж напівсферичної форми, із ажурним напівкулеподібним навершям, до того й увінчаним чотиріпелюстковою квіткою-бутоном; у середині знаходилася рурка із отвором назовні — крізь піддон. Такі посудини у Європі використовувалися як дарохранительниці. Воїн був одягнений у вишуканий одяг. На думку авторів розкопок, тут міг бути похований хан Тігітак — один із родичів відомого хана Котяна, який після численних воєнних сутичок спочатку прибився до військових формувань Данила Галицького, а вже потім повернувся у степи Північного Причорномор'я під зверхність Золотої Орди, де невдовзі й помер (Отрошенко, Рассмакін 1991, с. 269—271) (рис. 5).

До раннього золотоординського періоду належать і залишки відкритого поселення слов'ян-землеробів біля Києва — на правому березі р. Нивка біля сучасного с. Софіївська Бор-

щагівка, де у 1991 р. було розпочато стаціонарні роботи по його дослідженню. Тоді на досить невеликій території було зафіксовано близько шести десятків об'єктів, що свідчить про інтенсивне життя упродовж досить короткого історичного періоду. Частина із них — це господарські й побутові ями різного призначення; зафіксовані також сліди заглиблених у материк осель. Виявлені залізні вироби (трубчатий замок, ножі, бронебійний наконечник стріли, а також численні уламки гончарного посуду та необробленого овруцького шиферу). Досить цікавим виявилось заповнення об'єкта 8, овальної форми (1,0 × 1,5 м), що був заглиблений у материк на 0,4 м і мав прямовисні стінки. Тут виявлені розвали двох керамічних посудин із залишками кісток бика, вівці та свині. Очевидно, це була страва, аналогічна сучасному холодцю. Селище виникло, імовірно, безпосередньо після взяття Києва монголо-татарами у 1240 р. (Готун, Моця 1993, с. 77—80).

Виходячи із наведених фактів можна зробити таку реконструкцію подій. Частина вцілілих після різанини киян переселилася на берег вищеназваної річки, а не втекла десь у підмосковні чи поволзькі простори, як вважав М. Погодін. З цього приводу висловлював свою думку ще М. Максимович, ставлячи своєму опоненту риторичне питання: чому майбутні росіяни не втікали із Поволжя кудись далі, адже Батий прийшов туди раніше, ніж на береги Дніпра? (Максимович 2003, с. 48—61). Тож маємо ще один факт на підтвердження думки про незмінний стан осілого населення на землях сучасної України навіть після згаданої страшної трагедії, хоча певні мікроміграції, звичайно, траплялися і у ті часи.

Розгляд золотоординських пам'яток осілого населення слід розпочати із певною мірою класичних Великих Кучугур, розміщених південніше Запоріжжя серед широких плавнів на території піщаних дюн. Тут ще у 1950-ті рр. В.Й. Довженко провів археологічні дослідження, де на площі урбаністичного пункту не було виявлено жодних фортифікаційних споруд. Місто серед широких та важкопрохідних плавнів Дніпра з усіх боків було оточене водними перешкодами, а тому зовсім не вимагало штучних укріплень. Площа населеного пункту досягала 10 га і загалом була рівною. На усій зафіксованій території траплялися фрагменти кераміки, кістки тварин, шматки обпаленої глини та інші ознаки культурного шару. Особливо слід відзначити знахідки золотоординських і татарських монет. У центральній частині міс-

та було зафіксовано залишки кам'яних будинків великих розмірів, які у деяких місцях виходили на поверхню. З країв, особливо у східній частині, розміщувалися невеликі глинобитні будинки, які, напевно, належали незаможній частині населення. У найближчій околиці зафіксовано ще зо два десятки населених пунктів менших розмірів.

На жаль, основна частина знахідок — керамічні вироби, які складалися із великих товстостінних посудин, зроблених з червоної глини та прикрашених лінійним орнаментом або ж без нього — не піддаються більш-менш точній хронології. Але серед усього комплексу присутні й хронологічно датовані серії. Це уламки привізного золотоординського посуду, головним чином мисок, виготовлених на круговій підставці й прикрашених яскравою поливою та стилізованим рослинним й геометричним орнаментом яскраво-блакитного, синього, бірюзового та білого кольорів або ж штампованим орнаментом, що імітував арабські написи. Такий посуд був досить поширений у країнах середньовічного Сходу й датується зазвичай XIV—XVI ст. Цим же часом датуються і кахлі із яскраво-блакитною поливою, виявлені в керамічній колекції. До неї слід додати й вироби із китайського зеленкуватого селадону та білого фаянсу, прикрашеного синім орнаментом (рис. 6). У цілому зафіксована колекція знахідок дозволяє увесь комплекс датувати XIV—XVI ст. Таку хронологію також підтверджують численні знахідки тогочасних монет (Довженко 1961, с. 175—193).

На степових просторах лівого берега Дніпра від порогів до берегів Чорного й Азовського морів в ті часи розміщувалися й інші міські осередки — спочатку золотоординців, а потім і перекопських татар, про що свідчать руїни мечетей та бань, а також залишки жител із характерними для татар печами-канівами й жаровнями, а також посудом та монетами. Всі вони, в першу чергу, являлися осередками торгівлі і припинили своє існування із появою тут запорозького козацтва.

Останнім часом золотоординські поселення міського типу виявлені і на більш північних територіях. Серед них, у першу чергу, слід згадати Торговицю на р. Синюха поблизу Кропивницького (кол. Кіровограду), де, імовірно, розташовувався один із адміністративних осередків Золотої Орди XIV ст. Тут, окрім житлової неукріпленої частини, виявлено і ґрунтовий могильник. Щільність поховань, які розміщувалися близько одне від одного, досить

Рис. 6. Зразки керамічних виробів із Великих Кучугур (за В. Довженком)

висока. А самі поховальні споруди являють собою прості ґрунтові ями без перекриття чи підстилки, а також без гробниць. Обряд поховання чітко визначений: трупопокладення на спині з орієнтацією на південний захід. Супроводжуючий інвентар винятково бідний: залізні ножі, прикраси й предмети туалету. На особливу увагу заслуговують предмети культового призначення, зокрема натільні бронзові та залізні втульчасті хрестики (на території могильника, але не в похованнях). Поруч з могилами виявлено залишки споруди із кам'яних плит та цегли, можливо сліди мавзолею або навіть мечеті.

На житловій частині пам'ятки розкопано рештки водогону із окремих секцій керамічних труб, залишки кількох тандирів (побутових печей) та цегляної бані із опалювальними пристроями — радіально чи паралельно розташованими цегляними каналами (т. зв. кани), що містились під підлогою і були перекриті випаленою або сирцевою цеглою (Бокій та ін. 2006, с. 4—13).

Але найбільш дослідженим серед ґрунтових могильників золотоординців являється комп-

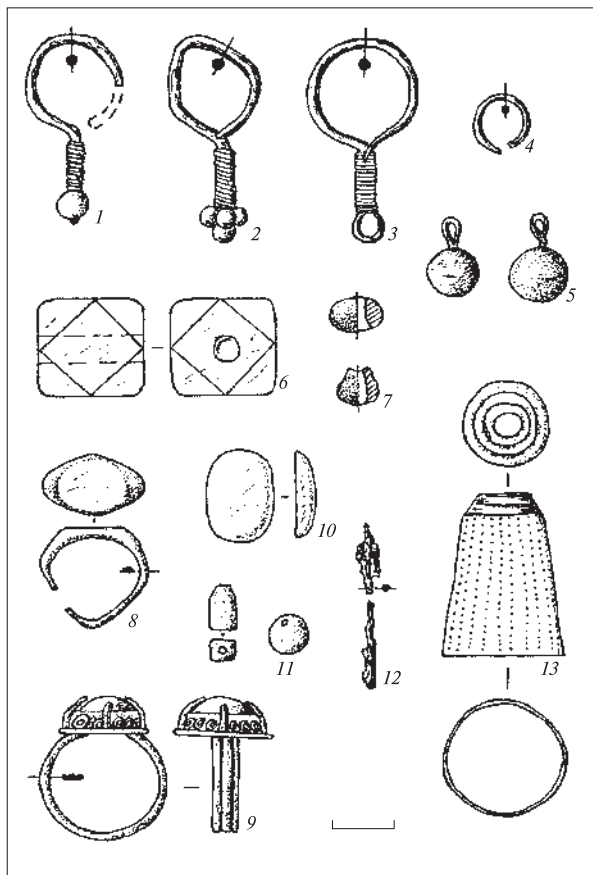

Рис. 7. Інвентар з поховання 420 могильника Мамай-Сурка (за М. Ельником)

лекс Мамай-Сурка на березі Каховського водосховища поблизу с. Велика Знам'янка Запорізької обл. Комплекс розміщений на природному підвищенні (гора Мамай-Сурка), що частково задерноване травою. Планування могильника рядове, відстань між окремими могилами становить 0,2–0,8 м, глибина поховань 0,6–1,8 м (основна частина здійснена на межі суглинку й материка). Серед парних могил можна виділити поховання дорослих із дітьми та жінок дітородного віку. Ховали померлих у ямах прямокутної, трапецієвидної або овальної форми, котрі загалом були орієнтовані вздовж лінії південний захід—північний схід. У низці комплексів помічені залишки дерев'яних конструкцій. Відзначається відсутність кам'яних закладок, що були характерними для синхронних могильників. Положення померлих — витягнуто на спині, головою на південний захід із сезонними відхиленнями. Зафіксовані випадки поховань «пакетом» і сидячи. Частина кістяків не збереглась. Положення рук нестабільне — від розміщення на ключицях до витягнутих вздовж кістяка. Набір знахідок відрізняється різноманітністю: предмети побуту,

культові речі й прикраси. В цілому ж склад інвентарю та розміри поховальних конструкцій характерні для пам'яток населення степової зони нижньодніпровського регіону, таких як Каїри, Кам'янка, Благовіщенка, Кучугури і ще низки пунктів на сусідніх територіях. З 1989 по 2006 рр. тут досліджено 1162 поховальні комплекси кінця XIII — початку XV ст. (Ельников 2001, с. 275; 2006, с. 355) (рис. 7).

Ще одна ординська протоагломерація зафіксована на Дніпровському Лівобережжі — на Полтавщині, де останнім часом ведуться інтенсивні польові дослідження, насамперед, підкуржаних старожитностей. Але й раніше у гирлі Ворскли (уроч. Мечеть) було виявлено залишки двох центричних купольних гробниць, рештки основ ще двох мавзолеїв, а також ями кількох ґрунтових поховань. Розміри мавзолеїв становили 7,4 × 7,4 м та 9,5 × 9,5 м. Вони зводилися із квадратної та прямокутної за формою, добре випаленої товстої цегли на глиняному розчині. З південного боку споруд знаходилися залишки входів і невеликих призьб; біля однієї з них — цегляна вимостка. У першому мавзолеї досліджено три, а у другому — один склеп, викладені цеглою, що містили п'ять пограбованих поховань, здійснених у дерев'яних трунах. Імовірно, тут (як і в Торговиці) розміщувався адміністративно-торговельний золотоординський осередок.

Дуже цікаве поховання дівчинки-кочівниці першої половини XIV ст. виявлено в кургані біля с. Волошине теж на Полтавщині, у якому знайдено залишки дерев'яного візка й берестяну посудинку, а також рештки одягу. Вдалося навіть реконструювати текстильно-шкіряний костюм, що складався із головного убору, верхньої шовкової сорочки вільного крою із довгими широкими рукавами, також нижньої сорочки, мабуть, також шовкової. Окрім того дівчинка була вдягнута в шаровари із тонкої та якісно обробленої шкіри з елементами декору й текстильними вставками, імовірно, теж шовковими. До комплексу костюма ще входила жилетка зі шкіри; як і м'які легкі шкіряні напівчобітки, прикрашені оксамитовими нашивками (Супруненко та ін. 2004, с. 22–23; Супруненко та ін. 2005) (рис. 8).

Переходячи до східнослов'янських археологічних пам'яток розглянутого періоду слід вказати, що старі міські центри тоді зазнали особливо великих втрат, адже саме на них вогор першочергово звертав свою увагу. Це стосується як столичних міст, так і більш дрібних населених пунктів на всій території південно-

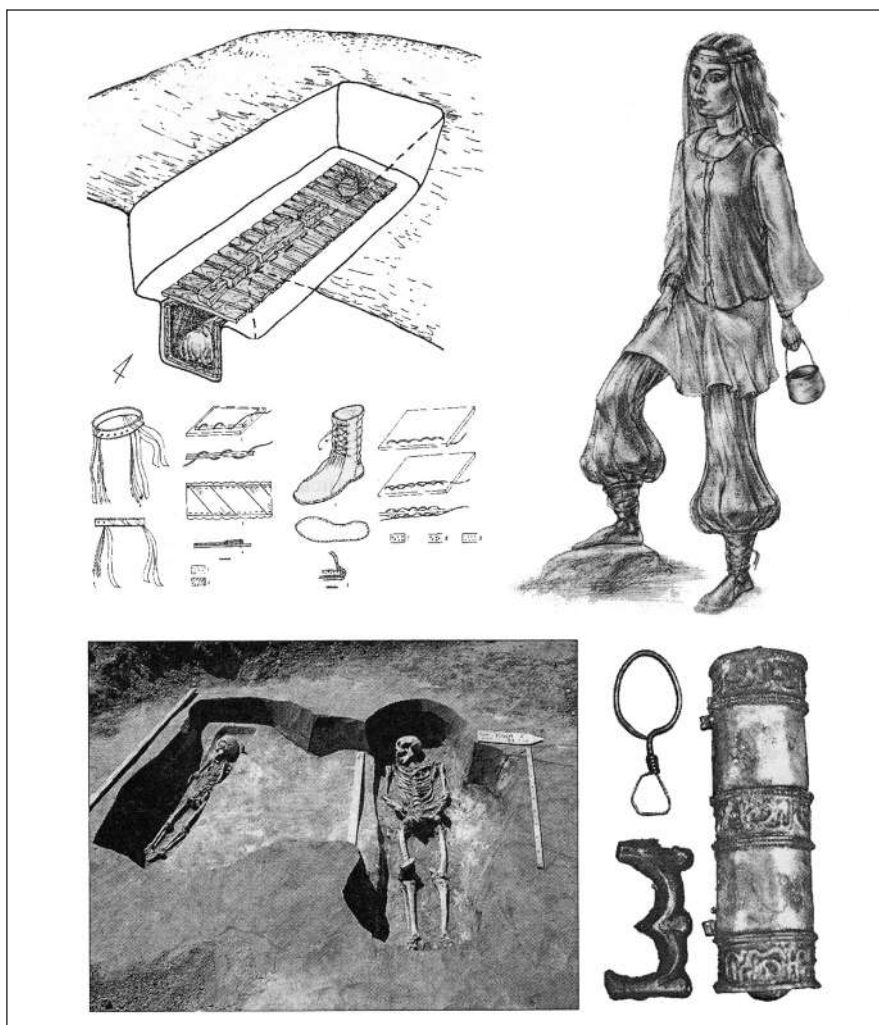

Рис. 8. Матеріали та реконструкція із золотоординських поховань на Полтавщині (за О. Супруненьком та С. Маєвською)

руських земель. Свідченням цього являються слабкі культурні прошарки післямонгольських часів у багатьох містах, зокрема у Києві, Полтаві, Бакоті (Івакін 1996, с. 21; Супруненко, Пуголовок 2015, с. 155; Винокур, Горішний 1994, с. 228–229). В останньому із названих, на старому давньоруському дитинці, з кінця XIII ст. навіть починає функціонувати кладовище, а адміністративний центр переноситься в інше місце. В той же час, деякі інші міста були розграбовані набагато менше. Зокрема це стосується літописної Пересопниці, де певний час розміщувався військовий гарнізон загарбників (Терський 2000, с. 217).

Що ж стосується укріплених пунктів більш нижчого рангу, то тут слід звернути увагу на одне досить цікаве городище, дослідження якого нині лише розпочалося. Мова йде про укріплений невеликий осередок в околицях літописного Сновська на Чернігівщині (сучасний Седнів), де в уроч. Трифоновщина було

частково розкопано укріплений пункт післямонгольських часів на краю правобережної тераси р. Снов. Розміщується на стрілці утвореного ярами високого мису, близько 20 м від рівня річки. Із західного напольного боку відрізане від плато ровом шириною до 20 м і глибиною до 6,0 м та валом висотою до 1,5 м. Має в плані підтрикутну форму, на верхівці валу простежено дерев'яні конструкції. Це, імовірно, була кліть, збудована із закладених один на одного обapolів.

У результаті польових робіт як на території городища, так і в його безпосередній околиці, окрім залишків будівельних конструкцій, було виявлено відносно невелику колекцію кружальної кераміки другої половини XIII–XIV ст., частина якої покрита лінійним або хвилястим орнаментом (давньоруська традиція). Через деякий час цей населений пункт був знищений пожежею і більше не відновлювався. Але сам факт спроби відновлення обо-

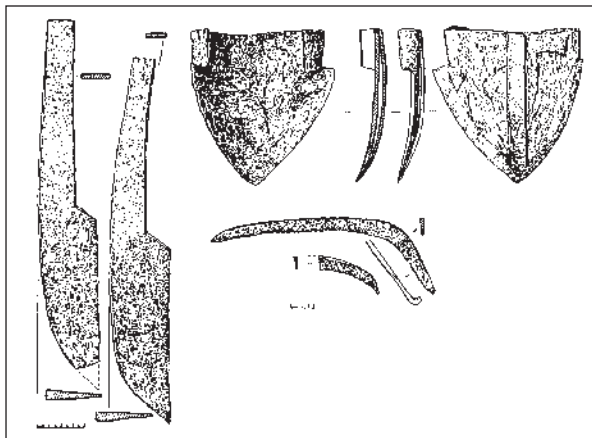

Рис. 9. Сільськогосподарський інвентар із поселень Комарівка та Озаричі (за С. Біляєвою та А. Кубишевим)

ронного будівництва в середовищі нащадків сіверян і русів у часи після навали орд Батия викликає особливий інтерес (Моця та ін. 2016).

Певною мірою нині вже досліджені й сільські пам'ятки східних слов'ян золотоординської доби. Одне із них розміщене біля с. Комарівка на Переяславщині в уроч. Васильків на березі затоки Дніпра в його лівобережній заплаві. Культурні прошарки другої половини XIII — початку XIV ст. займали площу значно меншу (у 2—2,5 рази) від давньоруських і виявлені на вузькій смузі біля берега самої затоки, переважно у східній та південній частині селища епохи Київської Русі. Житла наземні, на підкляті, дещо заглиблені у землю. Біля них зафіксовано по декілька господарських ям та будівель. А серед численних знахідок слід відзначити знакову новачку — наявність чавунних казанів. В той же час помітна спадковість від давньоруської культури до нових рис. Поруч із житловою частиною розміщено ґрунтовий могильник, на якому частина поховань була знищена оранкою; усі вони здійснені за християнським обрядом поховання; супроводжуючий інвентар практично відсутній (лише обручка та уламок скляного браслета).

Ще одне післямонгольське поселення виявлено і частково досліджено біля с. Озаричі на Сумщині в уроч. Лутимніни Грудки на пагорбі — останці над старицею Сейму. Пам'ятка багатощарова, але культурні відкладення XIII—XIV ст. становлять найбільший відсоток. Всього на площі селища післямонгольських часів відкрито півтора десятка будівель, серед яких лише шість житлових із глинобитними печами (як і на Комарівському поселенні, де їх досліджено дев'ять). Серед численних зна-

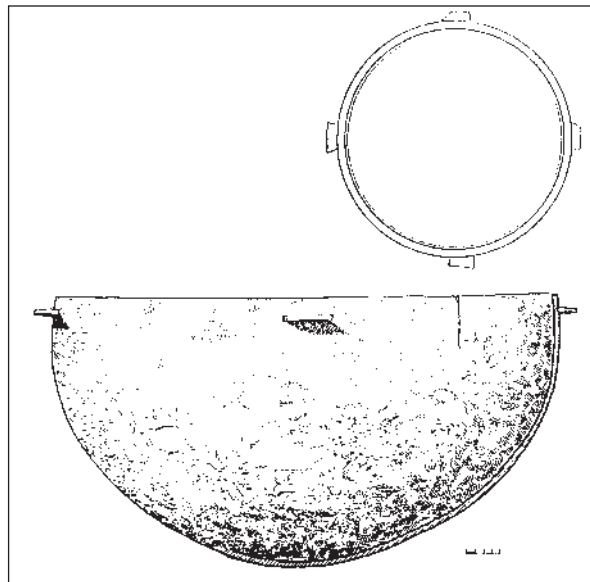

Рис. 10. Комарівка. Чавунний казан (за С. Біляєвою та А. Кубишевим)

хідок тут — чавунні казани (фрагментовані). Також виявлені господарчі та виробничі споруди і ями (Біляєва, Кубишев 1995, с. 38—89) (рис. 9—10).

Закінчуючи розгляд археологічних досліджень пам'яток золотоординської доби на землях сучасної України слід хоча б коротко зупинитися на їх хронологічних межах. Своєрідна точка відліку: протягом 1239—1241 рр. у результаті кількох походів війська хана Батия золотоординці отримали можливість панувати на землях Південної Русі (Толочко 1996, с. 147—152). Точка завершення: битва на Синіх Водах 1362 р., після якої територіальні межі Ординської держави були відсунуті у північно-західному регіоні Причорномор'я до прибережної зони у пониззі Дністра і Південного Бугу, а на Дніпрі — до його порогів (Шабульдо 2005, с. 20—21).

У цілому ж, узагальнюючи результати проведеного аналізу, зазначимо, що сучасний симбіоз інформації писемних та археологічних джерел дозволяє говорити про те, що «темні» золотоординські часи насправді не були такими вже й «темними», хоча невіршених проблем щодо них лишилось чимало і над ними слід працювати далі.

Біляєва С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. — К.: Наукова думка, 1995.

Біляєва С. Слов'янські та тюркські світи в Україні. З історії взаємин у XIII—XVIII ст. — К.: Ун-т «Україна», 2012.

Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Тор-

- говиці на Кіровоградщині // Мат-ли міжнар. науков. конф., присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці «Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV—XVI ст.). — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. — С. 4—13.
- Борисенков Е.П. Климат и деятельность человека. — М.: Наука, 1982.
- Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. — К.: «Випол», 2011.
- Винокур І., Горишній П. Бакота: столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1994.
- Готун І., Моця О. З життя киян в часи Батия // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 77—80.
- Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. — М.: Наука, 1975.
- Добролюбський А.О., Смирнов І.О. Кочовики південно-західної України в X—XVII ст. — К.; Миколаїв: Іліон, 2011.
- Довженко В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1961. — Т. X. — С. 175—193.
- Довженко В.О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 76—82.
- Древняя Русь. Книга первая. — М.: Родина МЕДИА, 2012.
- Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка: по материалам исследований 1989—1992 гг. — Запорожье, 2001. — Т. I.
- Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993—1994 гг.). — Запорожье: ЗНУ, 2006. — Т. II.
- Ельников М. Золотоординські часи на українських землях // Невідома Україна. — К.: Наш час, 2008.
- Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996.
- Киричников А.Н. Военное дело на Руси в XIII—XV вв. — Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1976.
- Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингисхана. — М.: Восточная литература, 2006.
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М.: АН СССР, 1987.
- Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174—181.
- Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст. — К.: Інститут археології НАН України, 2012.
- Максимович М. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори. — К.: Либідь, 2003.
- Моця О. Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи за часів Київської Русі. — К., 2015.
- Моця О.П., Ногін Є.В., Сита Л.Ф., Ситий Ю.М., Скороход В.М., Терещенко О.В. Науковий звіт про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського р-ну Чернігівської обл. у 2015 р. — Чернігів, 2016. — Науковий архів ІА НАНУ.
- Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV—XVI ст.). — Кіровоград, 2006.
- Отрощенко В.В., Рассамакін Ю.Я. Половецький хан з Чингульського кургану // Золото степу. Археологія України. — К.; Шлезвіг, 1991. — С. 269—271.
- Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись. 2-е изд. / под ред. А.А. Шахматова. СПб, 1908. — М., 1962.
- Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. — К.: Альтернатива, 1998. (Україна крізь віки. — Т. 6).
- Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. — К.; Полтава, 2004.
- Супруненко О.Б., Артем'єва А.В., Маєвська С.В. Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошинського у пониззі Псла. — К.; Полтава, 2005.
- Татаро-монголы в Азии и Европе. Сборник статей / под ред. Л.С. Тихвинского. — М.: Наука, 1977.
- Терський С.В. Пересопниця після Батия. Нові знахідки // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2000. — Вип. 1. — С. 217—222.
- Толочко П. Київська Русь. — К.: Абрис, 1996.
- Феннел Д. Кризис средневековой Руси. 1200—1304. — М.: Из-во Прогресс, 1989.
- Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII—XIV ст.). — К., 2014.
- Чернецов А.В. Монголо-татарское нашествие как хронологический рубеж и проблема оценки его исторического значения // Русь в XIII веке: континуитет или разрыв традиций? — М., 2000. — С. 10—13.
- Шабуньдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська битва у новітніх дослідженнях. — К., 2005. — С. 9—27.

Надійшла 16.02.2017

А.П. Моця¹

¹ Член-корреспондент НАН України, професор, заведуючий відомом давньоруської і середньовікової археології Інституту археології НАНУ, oldrus@ukr.net

ЗОЛОТООРДИНСКИЕ «ТЕМНЫЕ» ВЕКА НА ЗЕМЛЯХ ЮЖНОЙ РУСИ: ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

Исторический период отечественной истории между 40-ми годами XIII в. и 60-ми годами XIV в. — время подчинения восточных славян монголо-татарским завоевателям на юге бывшей Киевской Руси. Часто его именуют «темными» веками, о которых сохранилось относительно немного информации в письменных источниках того времени. Но в связи с интенсивным накоплением археологической информации в последние десятилетия ситуация существенно изменилась. В первую очередь, это касается переселения на земли Северного Причерноморья новых этнических групп из восточных районов — Поволжья, Северного Кавказа и иных регионов, уже ранее попавших под зависимость от монголо-татар. Также происходили микромиграции среди автохтонов — восточных славян, ранее проживавших на древнерусской государственной территории.

Существенным для этих столетий стало формирование связей на торговых путях, передвижение по которым было гарантировано со стороны Чингизидов — родственников великого Чингисхана, представителем которого в Улусе Джучи являлись наследники его старшего сына. Одним из результатов этого стало появление так называемых степных городов — урбанистических центров, совершенно нетипичных иным кочевническим обществам. Кроме того, о таких контактах говорят и многочисленные элементы также нетипичных для этих мест элементов материальной культуры (керамика и иные ремесленные изделия, монеты и другие артефакты).

Славяне вступали в различные контакты с пришельцами, но, вероятно, в большинстве случаев это были мирные взаимоотношения. Об этом говорит отсутствие укреплений на славянских памятниках, а также смешанный антропологический состав населения в разных районах территории современной Украины. Нужно отметить и то, что древнерусские земли непосредственно в Улус Джучи не входили, но пребывали под контролем завоевателей.

В целом же, «темные» века при их более детальном изучении на современном научном уровне, оказываются не такими уж «темными», хотя и заслуживают дальнейшего изучения.

К л ю ч е в ы е с л о в а: золотоордынцы, Улус Джучи, южнорусские земли, материальная культура, земледельцы и кочевники, международные контакты.

*Oleksandr P. Motsia*¹

¹ Associate Member of the National Academy of Ukraine, professor, head of the Ancient Rus and Mediaeval Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, oldrus@ukr.net

«DARK AGES» OF GOLDEN HORDE AT SOUTHERN RUS LANDS: HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL CONTEXT

The historic period between the 1240s and the 1360s in homeland history is a time of the Eastern Slavs' subjection to the Mongol and Tatar conquerors at the south of former Kyiv Rus. It is often called the «Dark Ages»; and there is comparatively few information about it in the written sources of that time. However, in view of intensive accumulation of archaeological information in recent decades, the situation has significantly changed.

First of all, it concerns migration of new ethnic groups into the lands of the Black Sea north region from the eastern regions: the Volga River region, the Northern Caucasus, and other regions which already have got into dependence on the Mongols and Tatars. There were also micro migrations among the autochthons, namely, the Eastern Slavs who earlier lived on the Ancient Rus state territory.

Significant for these centuries was the formation of the relations on the trade routes with traffic guaranteed by the Ghengizids, the Great Ghengiz Khan's relatives. The descendants of his eldest son were his representatives in Ulus of Jochi. One of the results of this fact was appearance of so-called steppe cities, urban centres absolutely untypical for other nomad societies. Besides, such contacts are evidenced also by numerous elements of also untypical for these places features of material culture (ceramics and other crafts, coins, and other artefacts).

The Slavs contacted with the newcomers, but probably in most cases these interrelations were peaceful. It is evidenced by the lack of fortifications at the Slavs' sites, as well as by mixed anthropological structure of the population in various regions of the modern Ukrainian territory. It also should be noted that Ancient Rus lands did not indirectly formed Ulus of Jochi, but were under the conquerors' control.

As a whole, the «Dark Ages» being studied in more detail at an up to date scientific level appear to be not so «dark», though acquiring the further study.

К е у в о р д с: Golden Horde people, Ulus of Jochi, South Rus lands, material culture, the peasants and the nomads, international contacts.

References

- Bieliaieva S.O., Kubyshev A.I. Poselennia Dniprovskoho Livoberezhzhia X-XV st. Kyiv: Naukova dumka, 1995.
- Biliaieva S. Slovianski ta tiurkski svity v Ukraini. Z istorii vzaiemyn u XIII-XVIII st. Kyiv: Universytet «Ukraina», 2012.
- Bokii N., Kozyr I., Pozyvai T. 10 rokiv arkeolohichnykh doslidzhen zolotoordynskoi pamiatky bilia s. Torhovytsi na Kirovohradshchyni. *Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoi 10-littiu arkeolohichnykh doslidzhen zolotoordynskoi pamiatky v s. Torhovytsi «Pivnichne Prychornomoria i Krym u dobu serednovichchia (XIV-XVI st.)»*. Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2006, pp. 4-13.
- Borysenkov E.P. Klimat i deiatelnost cheloveka. Moskva: Nauka, 1982.
- Brekhunenko V. Kozaky na Stepovomu Kordoni Evropy. Kyiv: Vypol, 2011.
- Cherkas B. Zakhidni volodinnia Ulusu Dzhuchy: politychna istoriia, terytorialno-administratyvnyi ustrii, ekonomika, mista (XIII-XIV st.). Kyiv, 2014.
- Chernetsov A.V. Mongolo-tatarskoie nashestvie kak khronologicheskii rubezh i problema otsenki yego istoricheskogo znacheniia. *Rus v XIII veke: kontinuitet ili razryv traditsii?* Moskva, 2000, pp. 10-13.
- Dobroliubskiy A.O., Smyrnov I.O. Kochovyky pivdenno-zakhidnoi Ukrainy v X-XVII st. Kyiv; Mykolaiv: Ilion, 2011.

- Dovzhenok V.Y. Tatarske misto na Nyzhnomu Dnipro chasiv piznioho serednovichchia. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 1961, vol. X, pp. 175-193.
- Dovzhenok V.O. Sredneie Podneprovie posle tataro-mongolskogo nashestviia. *Drevniaia Rus i slaviane*. Moskva, 1978. pp. 76-82.
- Drevniaia Rus. Kniga pervaia. Moskva, 2012.
- Elnikov M.V. Srednevekovyi mogilnik Mamai-Surka: po materialam issledovaniu 1989-1992 gg. Zaporizhzhia, 2001, vol. I.
- Elnikov M.V. Srednevekovyi mogilnik Mamai-Surka (po materialam issledovaniu 1993-1994 gg.). Zaporizhzhia: ZNU, 2006, vol. II.
- Fennel D. Krizis srednevekovoi Rusi. 1200-1304. Moskva: Izdatelstvo Progress, 1989.
- Grekov I.B. Vostochnaia Evropa i upadok Zolotoi Ordyy. Moskva: Nauka, 1975.
- Hotun I., Motsia O. Z zhyttia kyian v chasy Batyia. *Kyivska starovyna*, 1993, no. 3, pp. 77-80.
- Ivakin H.Yu. Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII - seredyny XVI st. Kyiv, 1996.
- Kirpichnikov A.N. Voiennoe delo na Rusy v XIII-XV vv. Leningrad: Nauka. Leningradskoie otdelenie, 1976.
- Kradin N.N., Skrynnikova T.D. Imperiia Chingiskhana. Moskva: Vostochnaia literatura, 2006.
- Krasnov Yu.A. Drevnie i srednevekovyie pakhotnyie orudiia Vostochnoi Evropy. Moskva: AN SSSR, 1987.
- Kuchera M.P. Pro odnu hrupu serednovichnoi keramiky na terytorii URSR. *Sloviano-ruski starozhytnosti*. Kyiv, 1969, pp. 174-181.
- Lytynova L.V. Naselennia Nyzhnioho Podniprovia 12 - pochatku 15 st. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, 2012.
- Maksymovych M. U poshukakh omriienoi Ukrainy: Vybrani ukrainoznavchi tvory. Kyiv: Lybid, 2003.
- Motsia O. Zemleroby ta kochivnyky na Velykomu Kordoni Skhidnoi Evropy za chasy Kyivskoi Rusi. Kyiv, 2015.
- Motsia O.P., Nohin Ye.V., Syta L.F., Syty Yu.M., Skorokhod V.M., Tereshchenko O.V. Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii smt Sedniv Chernihivskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2015 r. Chernihiv, 2016, Naukovyi arkhiv IA NANU.
- Otroshchenko V.V., Rassamakin Yu.Ya. Polovetskyi khan z Chynhulskoho kurhanu. *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv; Schleswig, 1991, pp. 269-271.
- Pivnichne Prychornomoria i Krym u dobu serednivichchia (XIV-XVI st.). Kirovohrad, 2006.
- Polnoie sobranie russkikh letopisei. Tom vtoroi. Ipatievskaia letopis. 2-e izd. pod. red. A.A. Shakhmatova, St. Peterburg, 1908. Moskva, 1962.
- Rusyna O.V. Ukraina pid tataramy i Lytvoiu. Kyiv: Alternatyva, 1998. (Ukraina kriz viky, vol. 6).
- Shabuldo F. Syniovodska bytva 1362 r. u suchasni naukovi interpretatsii. *Syniovodska bytva u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv, 2005. pp. 9-27.
- Suprunenko O.B., Pryimak V.V., Myronenko K.M. Starozhytnosti zolotoordynskoho chasu Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia. Kyiv; Poltava, 2004.
- Suprunenko O.B., Artemieva A.V., Maievska S.V. Unikalnyi kompleks zolotoordynskoho chasu poblyzu Voloshynskoho u ponyzzi Psla. Kyiv; Poltava, 2005.
- Tataro-mongoly v Azii i Evrope. Sbornik statei. Pod. red. L.S. Tikhvinskogo. Moskva: Nauka, 1977.
- Terskyi S.V. Peresopnytsia pislia Batyia. Novi znakhidky. *Arkheolohichni studii*. Kyiv; Chernivtsi, 2000, iss. 1, pp. 217-222.
- Tolochko P. Kyivska Rus. Kyiv: Abrys, 1996.
- Vynokur I., Horishnii P. Bakota: stolytsia davnioruskoho Ponyzzia. Kamianets-Podilskyi: Tsentr podillieznavstva, 1994.
- Yelnykov M. Zolotoordynski chasy na ukrainskykh zemliakh. *Nevidoma Ukraina*. Kyiv: Nash chas, 2008.

Ю.Я. Рассамакін, Є.О. Черних *

ПОХОВАННЯ ДОБИ РАНЬОГО ЕНЕОЛІТУ НА ЛУГАНЩИНІ

Публікується новий поховальний комплекс доби раннього енеоліту, виявлений під час розкопок кургану катакомбного часу. Надається аналіз поховального обряду та інвентарю в пошуках місця комплексу в контексті енеолітичних пам'яток басейну Сіверського Дінця.

К л ю ч о в і с л о в а: поховання, ранній енеоліт, басейн Сіверського Дінця, довгі пластини з кременю, хронологія.

Вступ. У 2010 р. археологічна експедиція Східноукраїнського відділення Східноукраїнського філіалу Інституту археології НАН України (АНДЦ «Спадщина» Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля) проводила рятивні розкопки кургану 1 на території Артемівського району м. Луганськ, вул. Марленівська (рис. 1, 1) (Черних, Санжаров 2010).

Курган знаходився на мисоподібному виступі тераси правого берега р. Лугань на 0,4 км південно-східніше залізничної станції Луганськ-Грузовий (рис. 1, 2). Він входив до курганної групи, яка налічувала понад 10 насипів, досліджених у 1973—1975 роках Сіверсько-Донецькою експедицією Інституту археології АН України під час будівництва спорткомплексу та гуртожитків на території тодішнього Ворошиловградського сільхозгосподарського інституту.

Загальні дані про курган. Висота кургану від сучасного рівня становила 0,8 м, діаметр 24—25 м. Згідно із західним профілем центральної бровки, материк фіксувався з глибини 0,75—

0,80 м від «0», давній горизонт — з глибини 0,4 м, товщина простеженого шару давнього чорнозему під викидом з основного поховання складала 0,35—0,40 м, шар дерну — 0,20—0,25 м. Насип округлої форми, поверхня задернована, але, можливо, під час будівництва розміщеної поряд бази відпочинку у 1960-х рр. поверхня кургану була частково спланована. Весною 2010 р. східна пола кургану була зруйнована при будівництві житлових будинків по вул. Марленівська.

Курган був споруджений над похованням 15 ранньокатакомбного часу (рис. 2). Материковий викид з нього, розмірами 6,8 × 4,8 м, лежав на рівні давнього горизонту і оточував вхідну яму катакомби з півночі, заходу та сходу. Після цього в центральну частину кургану було введено ще одне ранньокатакомбне поховання 14, частково прорізавши вхідну яму основного поховання. Далі в курган було введено два поховання донецької катакомбної культури. На сході, на 9,5 м від шахти основного поховання, знаходилося поховання 9, а в центральній частині — поховання 11, зруйнувавши вхідну яму основного поховання 15. Можливо, після цього була зроблена досипка кургану.

У курган були введені ще три пізньокатакомбні поховання. В центральну частину — поховання 7, а із заходу від поховання 14 — поховання 8 та 13. Крім того в кургані були виявлені ще 5 поховань доби пізньої бронзи (№ 1, 2, 5, 6 та 10). Найпізнішими похованнями в кургані були сарматське поховання 4 та пізньосередньовічне поховання 3.

Але найбільш цікавим у кургані виявився комплекс з двох кістяків, які були позначені авторами розкопок як одне енеолітичне поховання 12. Воно знаходилося на захід від «0», і було частково зруйноване похованням 13

* РАССАМАКІН Юрій Якович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.
ЧЕРНИХ Євген Олександрович — экс-директор Археологічного музею Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

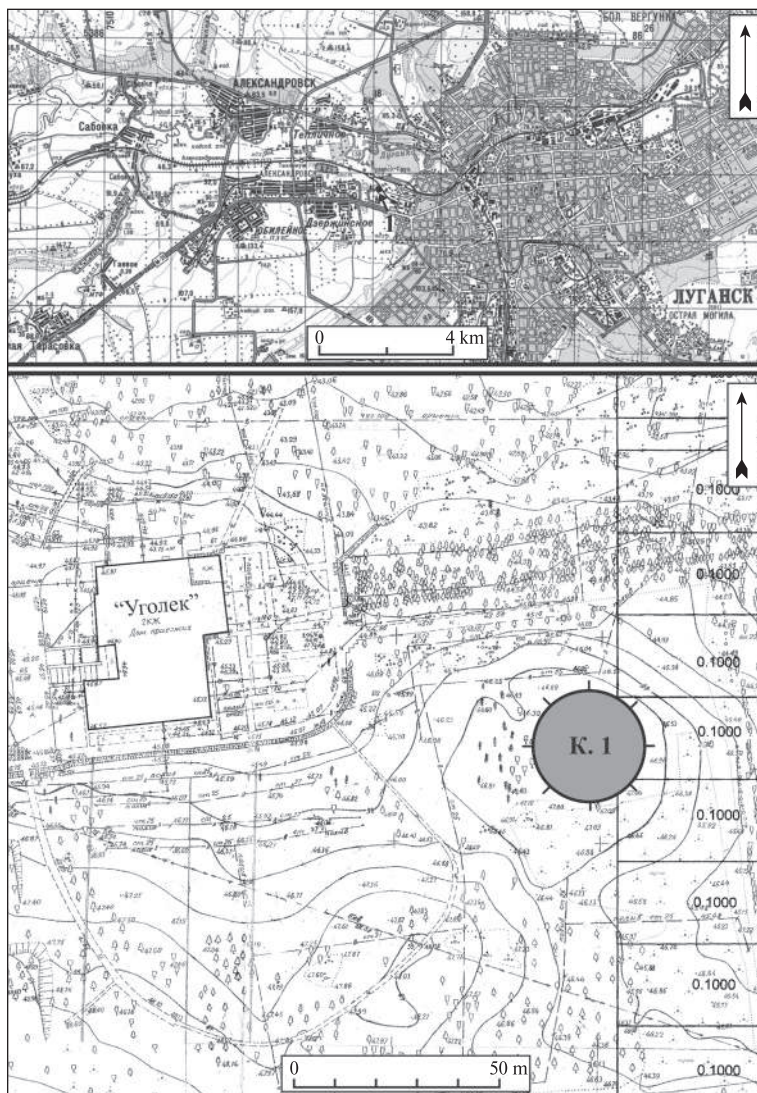

Рис. 1. План розташування кургану у м. Луганськ

(рис. 3). Наявність насипу над похованням не встановлена. Але, безперечно, цей комплекс з двох поховань передував спорудженню катакомбного насипу, і був цим насипом перекритий (рис. 2).

Поховання 12 складається з двох стратиграфічно розмежованих поховань різних періодів доби енеоліту, які у звіті були позначені як кістяки 1 та 2 поховання 12. Поховання фіксувалося з рівня 0,75 м від «0», тобто з рівня материка. Поховальна яма мала неправильну овальну форму, розмірами 1,55 × 1,33 м, орієнтована за лінією північ—південь, і була заповнена гумусним ґрунтом.

На верхньому рівні заповнення, на глибині 0,75 м від «0», були виявлені залишки від трьох черепів дрібної рогатої худоби¹. Вони розміщу-

валися через певні проміжки вздовж центральної осі ями (рис. 4, 1; 5).

Черепи тварин перекривали дуже зруйнований кістяк дитини, позначений як кістяк 1². Середній з черепів тварин перекривав безпосередньо тазову частину дитячого кістяка, а між черепами та кістками дитини фіксувався гумусний прошарок (рис. 5). Судячи із залишків верхньої частини тіла, кісток правої руки, а також залишків стегнових кісток, за визначенням авторів розкопок, дитячий скелет лежав на спині, у випростаному стані, з випростаними вздовж тіла руками, і був орієнтований головою на південний схід (рис. 6). Біля ліктя правої руки знаходилося знаряддя з кременю (1), а біля правого плеча — кістяна проколка (2).

¹ Черепи кіз за визначенням авторів розкопок.

² Антропологічні дані від фахівців відділу біоархеології ІА НАНУ ще не отримані.

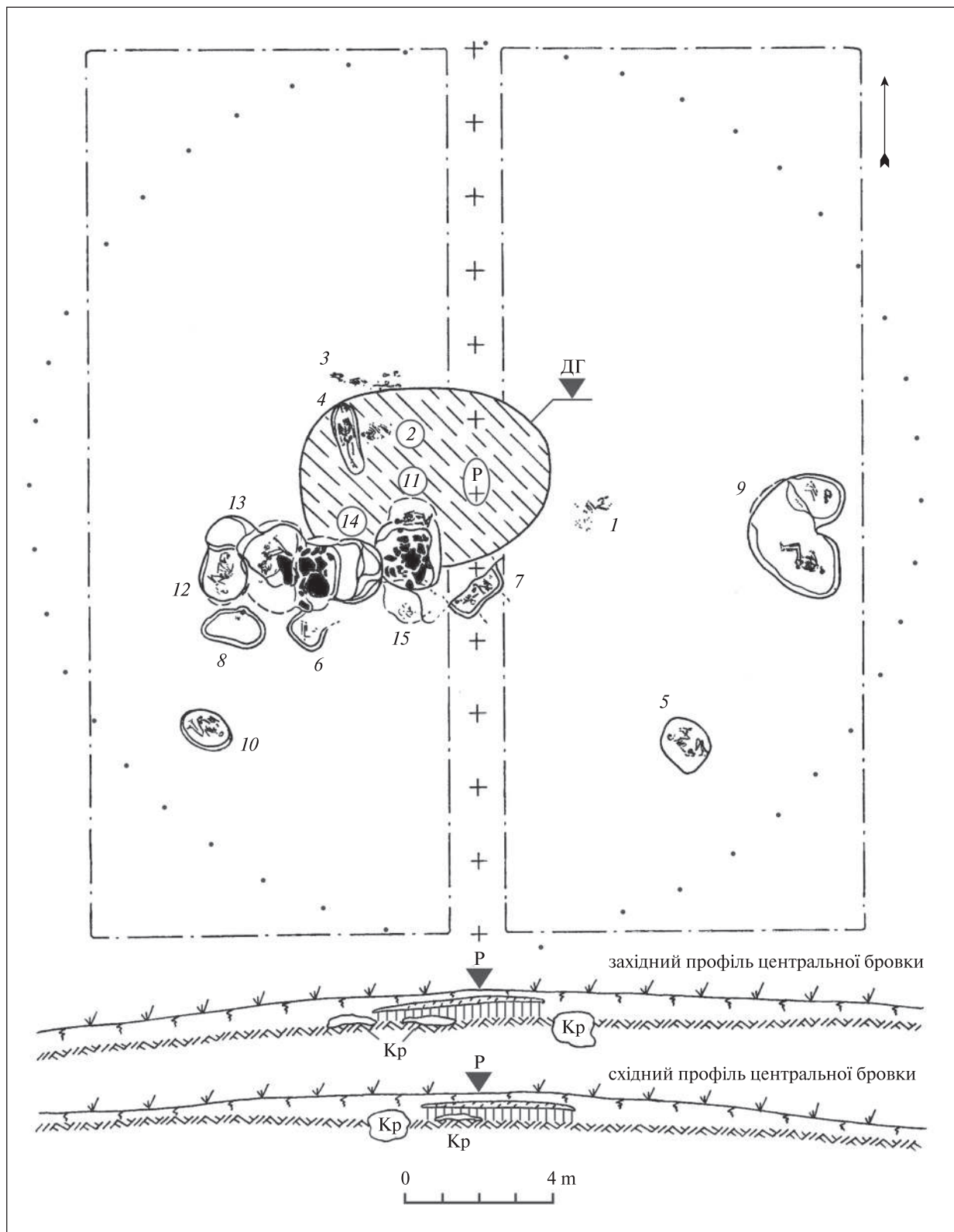

Рис. 2. Загальний план та профілі кургану 1

Опис знахідок:

1. Як заготовка для знаряддя був використаний пластинчатий відщеп сірого плямистого кременю невисокої якості, чотирьохгранного перетину. Довжина знаряддя 8,0 см, ширина

3,5 см, товщина до 0,8 см (рис. 4, 3). Бокові ребра оформлені крутою ретушшю, дистальний кінець загострений. Робоче лезо знаходилося з правого боку, в плані вигнуте. На ньому простежується ділянка, довжиною 1,5 см, зі сліда-

ми утилізації. Ретуш утилізації вертикальна, зі сторони спинки. По краю леза фіксуються сліди макровикрошування.

Мікросліди: округлість краю леза, яскраве плямисте полірування по всій його довжині, за винятком фасеток, яка не проникає у заглиблення мікрорельєфу та глибоко не виступає на прилеглі площини. Ледь помітний напрямок руху у вигляді тонких неглибоких перпендикулярних подряпин, крім леза, локалізованих на деяких згладжених ділянках, край з яскравим залощенням. Характер слідів утилізації вказує на використання знаряддя як скобеля по твердому матеріалу, а розміщення слідів залощення — на обробку кістки та рогу³.

2. Проколка виготовлена з фрагмента трубчастої кістки. Робоча частина загострена та залощена. Довжина проколки 7,8 см, довжина робочої частини 1,5 см, загальна ширина 0,8 см, товщина 0,25 см (рис. 4, 4).

На дні ями (глибина дна 1,3 м від «0», та 0,9 м від рівня фіксованого давнього горизонту) знаходився кістяк дорослої людини (кістяк 2). Кістки скелета були відділені гумусним шаром від перекриваючого його впоперек дитячого поховання. Похований лежав на спині, з підігнутими ногами, колінами праворуч, орієнтований головою на північ. Руки випростані вздовж тіла (рис. 4, 2; 6). Північна частина ями разом з черепом похованого (окрім нижньої щелепи) були зруйновані катакомбним похованням 13 (рис. 3). Також були відсутні плечова кістка лівої руки, а також кістки правої руки, крім кисті, яка лежала під стегном правої ноги (рис. 6).

Дно ями було посипане бурою вохрою з вкрапленнями вуглинок. Кістки вкривав порошкоподібний шар вохри, товщиною 2,0—3,0 см. Справа, ближче до тазу, лежав крем'яний ніж, який, очевидно, був покладений між променевою частиною руки та тазом (1). На ребрах, під гумусним шаром, який розділяв обидва кістяки, був знайдений фрагмент горілої деревини (рис. 7).

Опис знахідок:

1. Ніж зроблений на тонкій крем'яній пластині, довжиною 12,9 см, шириною 2,8 см, товщиною 0,7 см. Пластина виготовлена з якісного напівпрозорого сіро-брунатного кременю. Край пластини оформлений струйчастою, уступчатою пласкою дрібною ретушшю. На ножі відсутні сліди утилізації (рис. 4, 5; 8).

³ Дослідження крем'яних виробів проведено О.М. Завгородньою, за що висловлюємо їй щиру подяку.

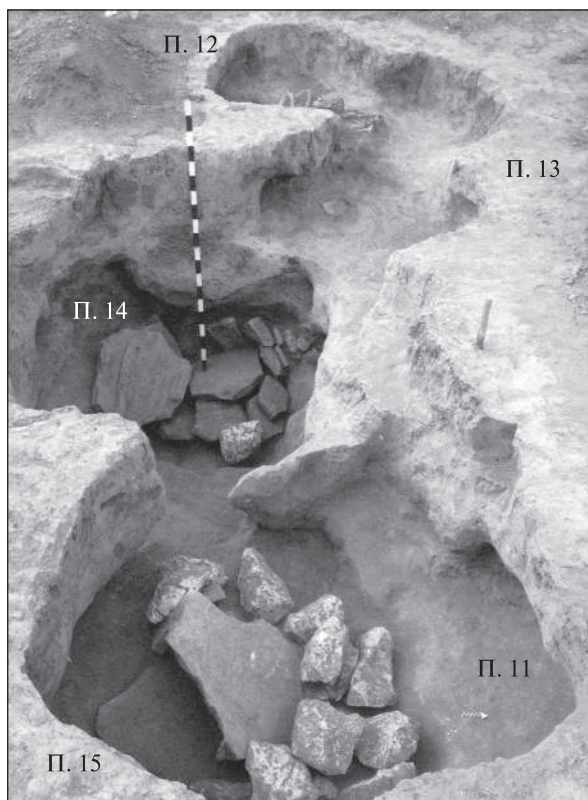

Рис. 3. Положення поховання 12 по відношенню до поховань катакомбної культури (фото Є.О. Черних)

Поховання в контексті пам'яток басейну Сіверського Дінця доби енеоліту. Згідно з даними розкопок, описаний вище комплекс з двох кістяків являє собою два окремих різночасових поховання, які передували будівництву насипу над катакомбним похованням. Для зручності подальшого викладу можна позначити дорослий кістяк в овальній ямі як поховання 12-А, а більш пізній дитячий кістяк із залишками перекриття, яке включало черепи дрібної рогатої худоби, — як поховання 12-Б.

Поховання 12-А за основними ознаками поховального обряду та наявністю ножа, зробленого на довгій тонкій пластині, виготовленої з високоякісного кременю, знаходить аналогії серед широкого кола поховань доби раннього енеоліту в степовій зоні від Передкавказзя до Дунаю (Govedarica 2004; Rassamakin 2004; Кореневский 2012). Саме з розповсюдженням таких поховань, серед яких важливе місце займають багаті на престижний інвентар поховання еліти, один з авторів пов'язує поширення кераміки скелянського типу, розповсюдження якої сягає берегів Дунаю та Передкавказзя (Палагута 1998; Рассамакін 2001; Rassamakin 1999, р. 97—112; Reingruber, Rassamakin 2016, S. 284—285; 295—301).

Якщо виходити з характеру розподілу інвентарю в таких похованнях, який, зокрема, за-

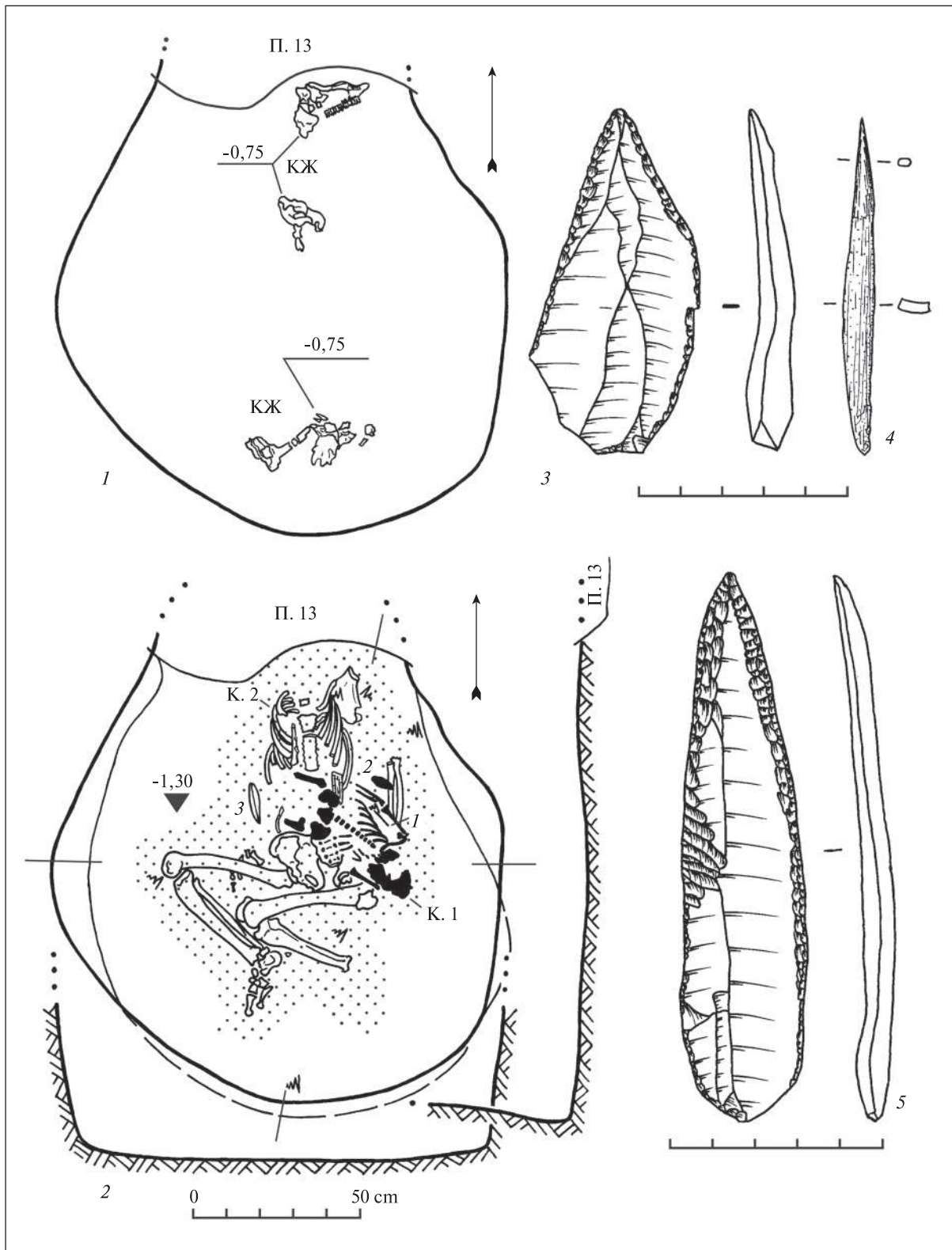

Рис. 4. План та інвентар поховання 12: 1 — залишки черепів дрібної рогатої худоби над пох. 12-Б (кістяк 1); 2 — план поховань 12-А (кістяк 2) та 12-Б (кістяк 1); 3—4 — крем'яне знаряддя та кістяна проколка з поховання 12-Б; 5 — крем'яна пластина з поховання 12-А

пропонував С.М. Кореневський (Кореневский 2012, с. 87—92), поховання 12-А можна було б віднести до ординарно-простих (Кореневский 2012, с. 87), які можна вважати «базовими» для

соціально визначених ранньоенеолітичних інвентарних поховань (на відміну від безінвентарних), серед яких вирізняються поховання з ножем, виготовленим на довгій тонкій пласти-

ні, і вкладеним у руку похованого. Специфічною особливістю положення рук у таких похованнях, як правило, є зігнутість кистей рук, які найчастіше були покладені на таз (група II-B, див.: Rassamakin 1999, fig. 3.4; Rassamakin 2004, Teil I, S. 12—15, Abb. 1). У похованні 12-A руки разом з кистями були випростані вздовж тіла (група II-A).

У свій час один з авторів, розглядаючи питання відносної хронології, писав, що система побудови хронології, зокрема ґрунтових енеолітичних могильників, при єдності скорченого положення на спині, але з відмінностями в положенні рук або кистей, спирається на систему взаємозустрічі в тому чи іншому сполученні специфічних предметів, які мають надійні хронологічні прив'язки, зокрема до культури Кукутень-Трипілля. Порушення взаємозв'язку між ними, зникнення чи зміна окремих категорій речей можна було б розглядати і як хронологічну ознаку (Rassamakin 2004, Teil I, S. 152). Але, з іншого боку, виходячи з аналізу закритих поховальних комплексів з наборами таких речей не дають нам можливості датувати, зокрема, поховання з лише одним довгим ножем-пластиною пізніше ранньої доби степового енеоліту.

У регіональному контексті, тобто в басейні Сіверського Дінця та прилеглих територій, відомо 9 місцезнаходжень з ранньоенеолітичними похованнями, включно з нововідкритим в Луганську (рис. 9; табл. 1) (Rassamakin 2004, Teil II, S. 64—71, 158—159; Taf. 193—225, 477—478⁴; Прокофьев 2003, с. 287—289, рис. 30). Цікаво, що поховання, відоме як «ворошиловградське», було досліджене у 1973 р. в кургані, який входив у ту ж саму групу, що й курган з нововідкритим похованням (Писларий и др. 1976). Всі поховання, за винятком могильника на поселенні Олександрія, знаходилися під насипами більш пізніх курганів, але стверджувати, що вони були так званими ґрунтовими немає підстав. Скоріш за все, над одними з них були невеликі кам'яні закладки, а над іншими могли бути невеликі земляні конструкції, або ж їхні місця визначалися природними підвищеннями. Один з авторів визначив це першим періодом розвитку степової монументальної поховальної архітектури (Rassamakin 2002, р. 61—63; Rassamakin 2011a, р. 294—299).

Серед поховань лише одне — безінвентарне (Ольховатка, курган 1, поховання 4), два зруйнованих (Орловське та Донецьк), але з типо-

Рис. 5. Залишки черепів дрібної рогатої худоби над похованням 12-Б (фото з різних позицій Є.О. Черних)

⁴ Там же надані необхідні посилання на першоджерела.

Таблиця 1. Список поховань доби енеоліту в басейні Сіверського Дінця та прилеглих територій

№	Пункт	Обряд	Кремійнь	Інший інвентар
1	хут. Олександрія (могильник), пох. 18—19; 20; 23—24; 29; 34; 37—38; 40	II-B та II-A	8 довгих пластин (від 12,9 до 18,3 см), 3 знаряддя на пластинчатих відщепях	кістяна проколка, два віджимника з рогу, кам'яний «розтиральник» (?)
2	м. Яма (Сіверськ з 1973), Артемівський р-н (Бахмутський з 2016), Донецька обл. (могильник), курган, пох. 5—6, та ще 6 зруйнованих поховань	II-B	пох. 5—6 — пластина (16,8 см), ф-нти пластин (8,8 та 7,2 см), ф-нт трикутного вістря дротика зруйновані — 11 пластин та ф-тів (одна 13,8 см), скребачка на пластині (8,8 см), 3 трикутних «вістер дротиків» (7,2; 5,6 см), тесло (11,2 см), нуклеус (14 см),	кам'яне тесло (серпентиніт ?) (7,1 см)
3	с. Ольховатка, Єнакіївський р-н, Донецька обл., к. 1, пох. 4	B-II	безінвентарне	
4	с. Орловське, Єнакіївський р-н, Донецька обл., к. , пох. 3	кістки відсутні	пластина (14,3 см)	
5	м. Олександрівськ (могильник), к. 1, пох. 9, 28 (зруйн.), 46, 55 (зруйн.) к. 10, пох. 10, 17 (частково зруйн.)	II-B II-B (?)	пох. 9: 2 довгі пластини (17 та 19,5 см); 12 дрібних пластинок (1,5-8 см); трикутне вістря дротика (5,6 м); пох. 28: 2 цілі та 7 ф-тів пластин; пох. 46: довга пластина з обламаним кінцем (13 см), 21 дрібних пластин (3—8 см), кінцева скребачка на пластині пох. 55: фрагмент пластини (? см) пох. 10: 3 довгих пластини (13, 14,4 та 18 см) пох. 17: пластина (11 см), відщеп	пронизка з мушлі <i>Dentalium</i> , кістяна пронизка довгий стрижень з пісковика 6 віджимників з рогу, знаряддя з рогу, рогова «застібка», 2 гальки 5 мідних намистин, 47 цілих та 30 ф-тів дисковидних намистин з мушлі, ф-нт кераміки з накольчастим орнаментом 6 мідних підвісок-імітацій стулки мушлі, мідний браслет галька
6	м. Ворошиловград (Луганськ з 1990), к. 1, пох. 2 (три скелети)	II-B	ск. 1 — 4 пластини ск. 2 — 12 пластин, 3 тесла, скребачка на пластинчатому відщепі, ф-нт вістря пластини ск. 3 — пластина (довжина цілих від 12,1 до 22,5 см)	кістяна трубочка, підвіска з рогу абразивна плитка, рогове зооморфне навершя, 2 кам'яні тесла (серпентиніт, сланець) 5 астрагалів
7	м. Луганськ-2010, к. 1, пох. 12	II-A	пластина (12 см)	
8	хут. Ребриківка II, Красносулинський р-н, Ростовська обл. (Росія), к. 1, пох. 14	не зберігся		кіст. проколка; мідні дрібні намиста, д. 3 мм, вис. 1—1,5 мм (51); пастові намиста д. 2—3 мм, вис. 1—2 мм (56); мідні підвіски-мушлі (2 цілі, ф-ти мін. 4-х); кам'яне тесло (змійовик ?)
9	м. Донецьк (р. Кальміус)	зруйн.	тесло, пластина, 2 «вістря дротиків» трикутної форми	

вими крем'яними виробами для доби раннього енеоліту, до яких належать довгі пластини, тесла та трикутні «вістря дротиків»⁵. Ще кілька зруй-

нованих були досліджені в могильнику Олександрівськ, курган 1, поховання 28, 55 та курган 10, поховання 17 (табл. 1). В одному комплек-

⁵ У літературі довгі пластини часто називають макропластинами, тесла — плоскими сокирами, а для трикутних

«вістер дротиків» більше підходить назва «трикутні біфаси», оскільки їхні функції не досить зрозумілі.

Рис. 6. Залишки поховань 12-Б та 12-А під ним (фото з різних позицій Є.О. Черних)

сі (Ребриківка II, курган 1, поховання 14) дитячий скелет зберігся лише фрагментарно, і це єдине серед інших поховання, де не були представлені вироби з кременю (Прокофьев 2003, с. 287—289, рис. 30). В усіх інших похованнях обов'язковим атрибутом була наявність довгих пластин, в окремих комплексах у сполученні з іншими категоріями інвентарю, типового для доби раннього енеоліту (табл. 1). Особливе місце займають знахідки в двох похованнях мідних підвісок, що імітують стулки мушлі.

У цілому, саме вироби з якісного кременю є характерними для поховань цього регіону, що не дивно, враховуючи наявність на Донбасі значних покладів такого кременю, зокрема у Бахмутсько-Торецькій, Амвросіївській та Успенській котловинах, і наявність даних про місце видобутку та первинної обробки кременю, які датуються ранньоенеолітичним часом (Колесник, Дегерменджи 1989; Дегерменджи, Коваль 1996; Колесник, Коваль 1999)⁶. Найбільш представницьким є комплекс довгих крем'яних пластин у колективному «вороши-

⁶ Детально загальну історію вивчення проблеми видобутку та обробки кременю див.: Колесник 2013.

Рис. 7. Залишки горілої деревини на ребрах з поховання 12-А (фото Є.О. Черних)

Рис. 8. Крем'яна пластина в поховання 12-А *in situ* (фото Є.О. Черних)

ловградському» похованні (Писларий и др. 1976)⁷. Треба в цьому контексті також згадати і поширення в даному регіоні «скарбів» виробів з кременю так званого «гончарівського типу» (Бритюк 2001; Колесник, Рассемакин 2006)⁸.

⁷ Техніко-морфологічний та трасологічний аналіз пластин див.: Скакун 2012.

⁸ Там же див. питання співставлення виробів з кременю зі «скарбів» та з ранньоенеолітичних поховань (Телегин 1985, с. 318—319; Бритюк 2001, с. 56—67; Колесник, Рассемакин 2006, с. 178—179).

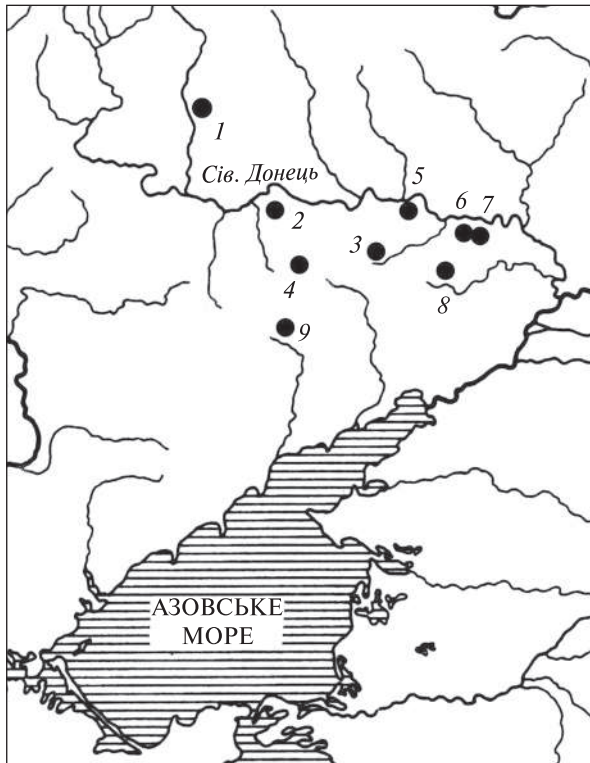

Рис. 9. Карта розповсюдження поховань доби раннього енеоліту в басейні Сіверського Дінця та прилеглих територій: 1 — Олександрія (могильник); 2 — Яма (Сіверськ), могильник; 3 — Ольховатка; 4 — Орловське; 5 — Олександрівськ (могильник); 6 — Ворошиловград; 7 — Луганськ 2010; 8 — Ребриківка II (РФ); 9 — Донецьк (номери на карті у відповідності до табл. 1)

Але в контексті порівняння з новим луганським похованням нам цікавий могильник на поселенні Олександрія, де сім скорчених на спині (переважно група II-B та окремі групи II-A) ранньоенеолітичних поховань (з них — три парних) супроводжувалися довгими пластинами (Телегин 1959, с. 47—48; 1973, с. 108—112; Котова 2003, с. 86—92, рис. 8—12; Rassamakin 2004, Teil II, S. 64—65, Taf. 194—196; Telegin 1986, р. 76—77)⁹. При цьому, в цих похованнях можна спостерігати різні варіанти розміщення пластин біля похованих, зокрема вздовж рук (рис. 11, 1), біля голови або плечей (рис. 12, 1, 3), на грудній клітці (рис. 12, 1, 2), можливо, у лівій руці (рис. 11, 2), навіть у

⁹ Н.С. Котова на підставі, по суті, лише двох радіовуглецевих дат, отриманих для поховань 37—38 та 40 (табл. 2, 2, 3), відносить всі скорчені на спині поховання з пластинами до більш пізньої константинівської культури (Котова 2003, с. 94), але це занадто спірне питання, і є темою для іншого дослідження, тим більше, що для поховання 40 нещодавно була отримана зовсім інша дата, що підтверджує датування поховань добою раннього енеоліту (табл. 2, 4) (див. нижче). Дякуємо проф. Е. Кайзер за допомогу в отриманні дати.

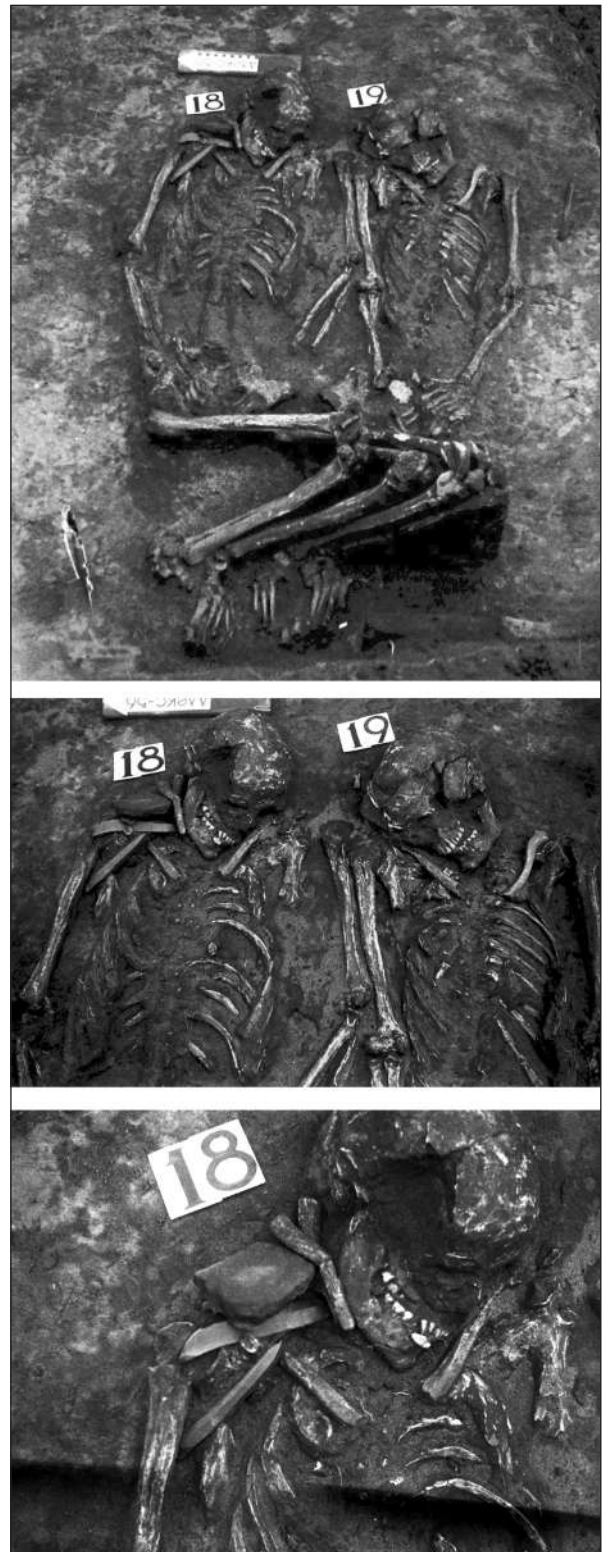

Рис. 10. Могильник на поселенні Олександрія, поховання 18—19 (фото зі звіту про розкопки)

складі невеликого «виробничого набору»¹⁰, що складався з двох пластин, кам'яного «розтирача» та рогових віджимників, який був покладе-

¹⁰ За висловленням О.О. Бритюка (Бритюк 2001, с. 67).

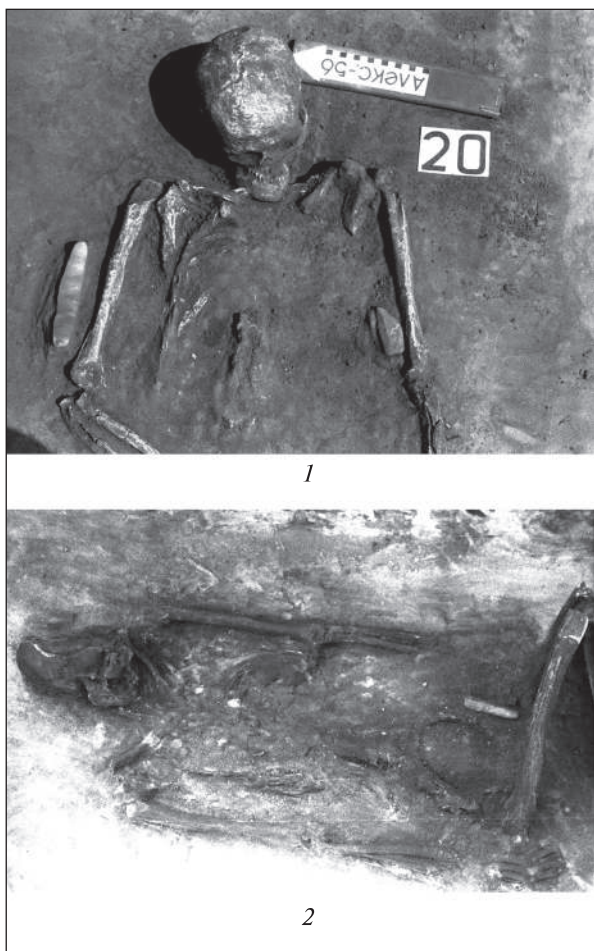

Рис. 11. Могильник на поселенні Олександрія: 1 — поховання 20; 2 — поховання 29 (фото зі звіту про розкопки)

ний біля черепа, на правому плечі, можливо, в «упаковці» (рис. 10).

Слід зазначити, що поселення Олександрія, крім поховань надало ще й цікаві матеріали з культурного шару доби енеоліту, який Д.Я. Телегін позначив як шар III і відносив до пізнього дереївського періоду (період II-а) розвитку середньостогівської культури, як, власне, і згадані вище поховання могильника (Телегін 1959; Телегін 1973, с. 15—23, 122—123; Телегін 1986, р. 72—75). На жаль, матеріали поселення доби енеоліту не були введені до наукового обігу так, як вони того заслуговували. Більш зрозумілою стала група т. зв. пористої кераміки з домішкою черепашки в тісті, оскільки серед неї вдалося виділити дві різні групи (Котова 2003, с. 80—86; Rassamakin 1999, р. 103; 2004, S. 192—193 Abb. 131). Перша, високогорла, дійсно належить до дереївського типу посуду пізнього періоду (період II-а), а друга повинна була б належати до волоського або середньостогівського типу, і відповідати ранньому періоду (період I-б) розвитку середньостогівської культури, за модел-

Рис. 12. Могильник на поселенні Олександрія, поховання 37—38 (фото зі звіту про розкопки)

лю Д.Я. Телегіна. Але за сучасним станом вивчення та термінологією, друга група кераміки визначається як скелянський тип доби раннього енеоліту (рис. 13), виділений у свій час за матеріалами поселення Стрільча Склея В.М. Даниленком (Даниленко 1974, с. 69—73; Котова 2003, с. 86, рис. 7; Рассамакін 2001; Rassamakin 1999, р. 75—83; 2004, S. 192—193, Abb. 131).

На відміну від кераміки, численний і різноманітний комплекс виробів з кременю знайдений на поселенні, його дуже стисло описував Д.Я. Телегін (Телегін 1959, с. 12; Телегін 1973, с. 17; Телегін 1986, р. 74—75), до нашого часу ще не отримав належного фахового вивчення. Один з авторів навіть припускав наявність майстерні з виготовлення крем'яних знарядь на поселенні в межах донецької виробничої зони в контексті вивчення системи престижної тор-

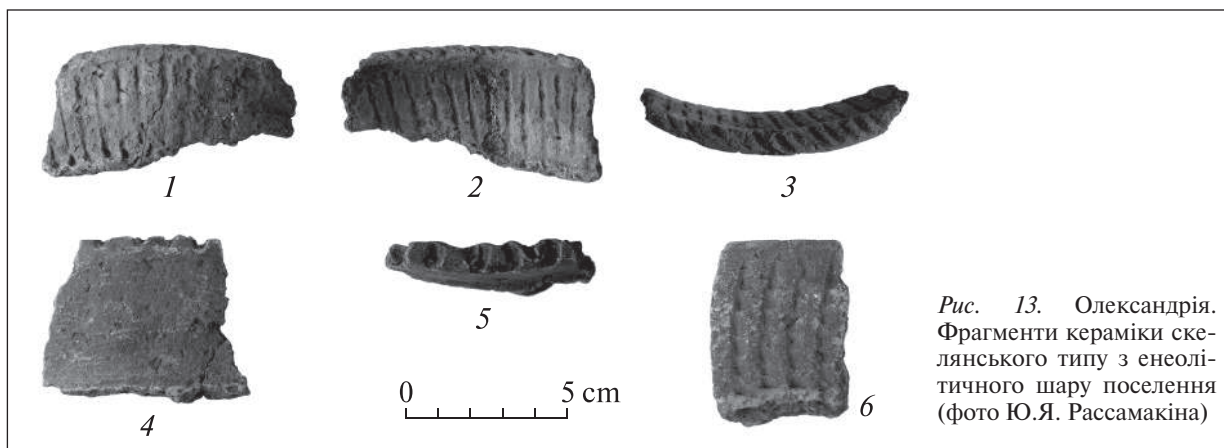

Рис. 13. Олександрія. Фрагменти кераміки скелянського типу з енеолітичного шару поселення (фото Ю.Я. Рассамакіна)

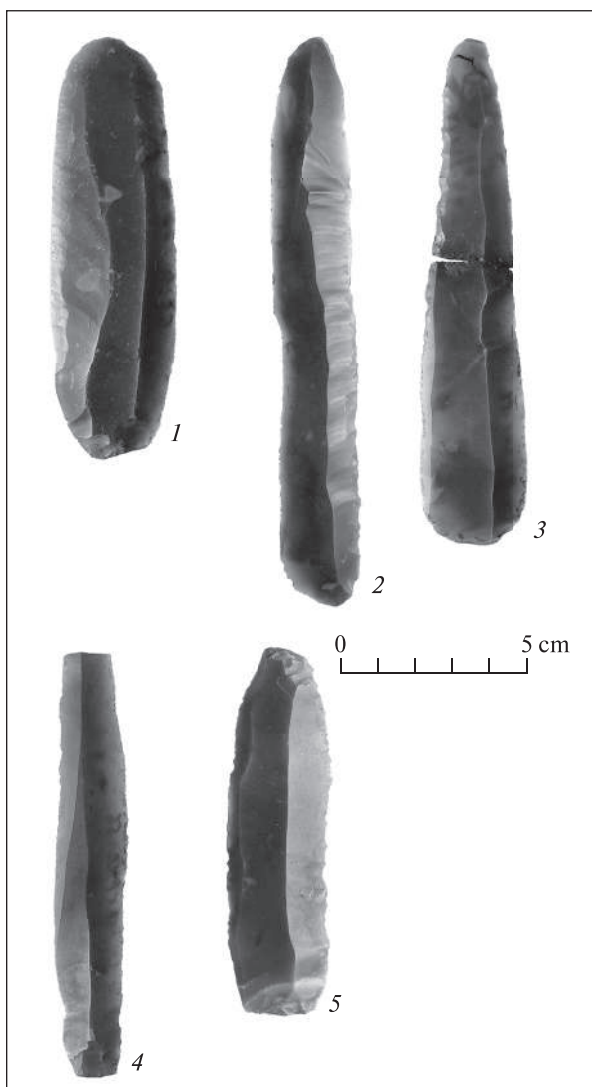

Рис. 14. Олександрія. Зразки крем'яних довгих пластин з енеолітичного шару поселення (фото Ю.Я. Рассамакіна)

гівлі, яка склалася за доби раннього енеоліту (Rassamakin 1999, p. 103, fig. 3.42). Перш за все, нас цікавить набір виробів з кременю, який характерний для закритих поховальних комплек-

сів доби раннього енеоліту. На поселенні представлені довгі пластини (рис. 14), трикутні «вістря дротиків» (рис. 15), тесла (рис. 16, 2). Крім того на поселенні знайдено також невелике тесло з т. зв. зеленуватого каменю (рис. 16, 1), аналогії якому є в трьох похованнях регіону: Яма, Ворошиловград та Ребриківка II, де вони описані, правда під питанням, як вироби з серпентиніту та змійовика. Ще одне, більше за розмірами тесло зі сланцю, походить з «ворошиловградського» поховання (табл. 1).

Відтак, є підстави поєднати в одному культурно-хронологічному комплексі вищеозначені вироби з кременю та каменю і кераміку скелянського типу на поселенні та поховальні пам'ятки регіону, як частину явища, яке один з авторів умовно називає скелянською культурою (Rassamakin 1999, p. 75—83, 103)¹¹. Таким чином, нововідкрите поховання без сумнівів добре вписується в описаний регіональний культурний контекст доби раннього енеоліту.

Проблема абсолютного датування. Для всього комплексу, позначеного у звіті як поховання 12, отримані три радіовуглецеві дати в Київській лабораторії. Зокрема, було продатовано залишки горілої деревини, які певною мірою асоціювалися з похованням 12-А, фрагмент кістки від одного з черепів дрібної рогатої худоби, які перекривали поховання 12-Б, а також фрагмент кістки скелета одного з кістяків, хоча намір був датувати саме поховання 12-А (табл. 2, № 6—8)¹². Найімовірніше, при відборі

¹¹ Ми не розглядаємо тут проблеми інтерпретації інших поселень басейну Сіверського Дінця з аналогічними енеолітичними матеріалами, зокрема Зливки, Серебрянське, Чернікове Озеро I тощо (Дегерменджи та ін. 1992; Санжаров та ін. 2000). Критику по відношенню до аналізу комплексів крем'яних виробів на поселеннях регіону див.: Ветров 2005.

¹² Дякуємо В.В. Скрипкіну за проведені аналізи.

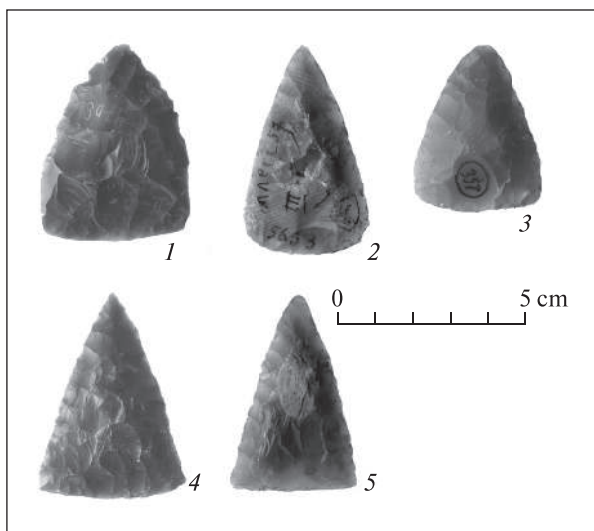

Рис. 15. Олександрія. Зразки крем'яних «вістер дротиків» з енеолітичного шару поселення (фото Ю.Я. Рассамакіна)

зразка для датування поховання 12-А стала плутанина, і для датування був переданий зразок від більш пізнього поховання 12-Б. Дата поховання 12-А за залишками горілого дерева (якщо вони дійсно пов'язані з цим похованням) значно молодша, ніж очікувалося, з огляду на датування поховання добою раннього енеоліту (Rassamakin 2011b, S. 81—85, Abb. 1, 2, 3; Reingruber, Rassamakin 2016) (табл. 2, № 6), і зокрема, у порівнянні з двома датами для поховань регіону (табл. 2, № 4, 5)¹³. З одного боку, дата близька скоріше до трьох дат поховань виділеного одним з авторів періоду т. зв. «хіатусу» між раннім та середнім енеолітом у степовому Причорномор'ї, але теж молодша за них. Її калібровані значення знаходяться між датами «хіатуса» та середнім енеолітом (Rassamakin 2011b, S. 85—88, Abb. 4a, 4b). Але з іншого боку, за певних обставин: урахування можливого впливу фактора «старого дерева» — датування залишків горілого дерева може бути ближчим до окремих, найбільш ранніх дат, отриманих в останні роки для трипільських поселень-гігантів Тальянки та Майданецьке періоду Трипілья С/І (Rassamakin, Menotti 2011; Müller et al. 2016, p. 134—168). У цьому випадку залишки горілого дерева можуть належати до поховання 12-Б, оскільки дві інші дати (табл. 2,

¹³ Дата для поховання 4 Олександрії некоректна, з огляду на пізній характер цього поховання по відношенню до поховань з довгими пластинами, і від неї треба остаточно відмовитися. Дата для поховань 37—38 (табл. 2, № 2) виглядає сумнівною, після передаткування поховання 40 (табл. 2, № 3 та 4) (див. вище примітку 9).

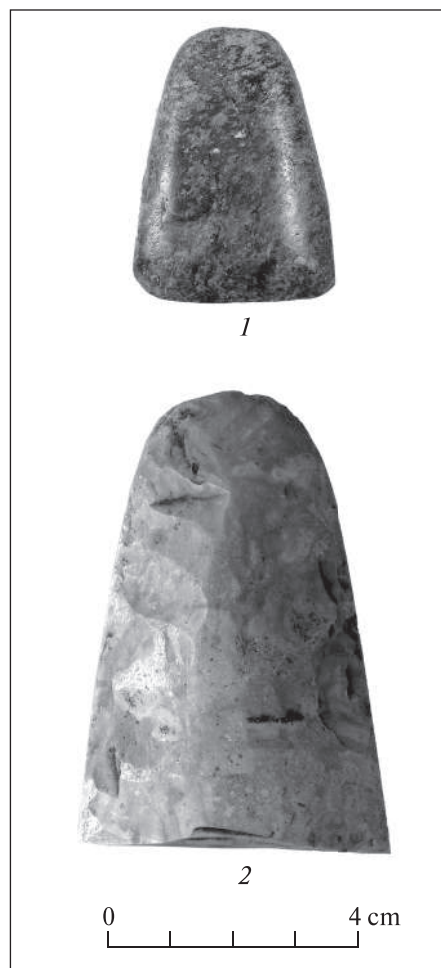

Рис. 16. Олександрія: 1 — тесло з «зеленуватого» каменю; 2 — фрагмент підшліфованої обушкової частини тесла з кременю (фото Ю.Я. Рассамакіна)

№ 7, 8) відповідають датам поховань доби середнього енеоліту, зокрема ранньому горизонту т. зв. підкурганних «випростаних поховань» і, відповідно, Трипілью С/І (Рассамакін 2013, с. 17—24; Rassamakin 2011b, S. 88—92). Це дійсно дає можливість, але з певними застереженнями, віднести поховання 12-Б до енеолітичних «випростаних», які представлені у цьому регіоні нечисленною групою (Rassamakin 2004, Teil I, S. 16—17, Abb. 4; Teil II, S. 5—10).

У будь-якому разі існує необхідність в майбутньому передатувати обидва поховання.

Таким чином, поховання 12-А за усіма археологічними ознаками можна віднести до доби раннього енеоліту, тому що його можна розглядати в контексті не тільки відомих поховальних пам'яток басейну Сіверського Дінця, але матеріалів поселень, зокрема Олександрії. З іншого боку існує необхідність провести додаткове радіовуглецеве датування комплексу.

Таблиця 2. Список радіовуглецевих дат поховань доби раннього енеоліту в басейні Сіверського Дінця

№	Пункт	Лабор. №	Зразок	Дата (BP)	Дата (BC) OxCal 3.10	Публікація
1	Олександрія (могильник), пох. 4	Ki-104	кістка людини	5470 ± 350	68,2 % probability 4750 (68,2 %) 3800 95,4 % probability 5300 (95,4 %) 3500	Telegin 1986, p. 81
2	пох. 37—38 (ск. 37)	Ki-8301	кістка людини	4730 ± 60	68,2 % probability 3640 (31,0 %) 3560 3540 (15,8 %) 3500 3430 (21,4 %) 3380 95,4 % probability 3640 (95,4 %) 3370	Котова 2003, с. 92
3	пох. 40	Ki-8300	кістка людини	4815 ± 60	68,2% probability 3660 (20,3%) 3620 3610 (47,9%) 3520 95,4% probability 3710 (87,9%) 3490 3430 (7,5%) 3370	Котова 2003, с. 92
4	пох. 40	Poz-78001	стегнова кістка людини	5555 ± 35	68,2% probability 4446 (26,3%) 4419 4400 (41,9%) 4355 95,4% probability 4455 (95,4%) 4344	перша публікація
5	Олександрівськ (могильник), к. 1, пох. 46	Ki-13002	кістка людини	5690 ± 70	68,2% probability 4650 (2,2%) 4640 4620 (66,0%) 4450 95,4% probability 4690 (95,4%) 4360	Котова 2006, с. 80
6	Луганськ-2010, к. 1, пох. 12-А (?)	Ki-17761	згоріле дерево	5120 ± 60	68,2% probability 3980 (29,9%) 3910 3880 (38,3%) 3800 95,4% probability 4050 (95,4%) 3760	перша публікація
7	Луганськ-2010, к. 1, пох. 12-А або 12-Б (?)	Ki-17732	кістки людини (два ф-ти ребер, права таранна кістка)	4890 ± 60	68,2% probability 3760 (68,2%) 3630 95,4% probability 3800 (85,0%) 3620 3600 (10,4%) 3520	перша публікація
8	Луганськ-2010, к. 1, перекриття пох. 12-Б	Ki-17733	череп дрібної рогатої худоби	4860 ± 80	68,2% probability 3760 (4,3%) 3740 3720 (40,7%) 3620 3600 (23,2%) 3520 95,4% probability 3950 (95,4%) 3350	перша публікація

Бритюк А.А. Энеолитические «клады» или «производственные наборы»? // Древности Северского Донца. — 2001. — Вып. 5. — С. 54—68.

Ветров В.С. Проблемы анализа кремнеобработки в эпоху камня и бронзы (по материалам Донбасса) // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи (ред. И.Ф. Ковалева, Н.А. Гаврилюк, Р.В. Терпиловский, В.И. Клочко). — Луганск: Глобус, 2005. — С. 3—24.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К.: Наукова думка, 1974.

Дегерменджи С.М., Кияшко В.Я., Котова Н.С. Неолитические и энеолитические материалы поселения Зливки // Неолитические памятники степной Украины. Препринт (ред. Н.С. Котова, А.В. Бодянский, В.Я. Кияшко, Ю.Т. Гурин, С.М. Дегерменджи, С.Н. Кравченко). — К., 1992. — С. 27—36.

Дегерменджи С.М., Коваль Ю.Г. Кремнеобрабатывающая мастерская с индустрией среднестоговского облика у с. Красное // Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит—бронзовый

- век). Материалы международной конференции (ред. В.Н. Горбов). — Донецк: Изд-во ДонГУ, 1996. — Ч. I. — С. 14—19.
- Колесник А.В. Очерк истории изучения памятников кремнедобычи и кремнеобработки каменного века — эпохи палеометалла Большого Донбасса // Археологический альманах. — 2013. — № 30. — С. 5—35.
- Колесник А.В., Дегерменджи С.М. Карта памятников кремнедобычи и кремнеобработки Донецкой области // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов. — Донецк, 1989. — С. 18—21.
- Колесник А.В., Коваль Ю.Г. Новый памятник кремнедобычи у с. Клешиевка в Донбассе // Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя). Матеріали міжнародної конференції (ред. І.Ф. Ковальова). — Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. — С. 19—20.
- Колесник А.В., Рассамкин Ю.Я. Феномен кладов гончаровского типа // In situ: к 85-летию профессора А.Д. Столяра (ред. А.А. Никонова). — СПб: Изд-во С-Петербургского университета, 2006. — С. 173—188.
- Корневский С.Н. Рождение кургана (погребальные памятники энеолитического времени Предкавказья и Волго-Донского междуречья). — М.: ТАУС, 2012.
- Котова Н.С. Энеолитические материалы поселения и могильника у хут. Александрия на реке Оскол // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. — 2003. — Вып. 1. — С. 78—97.
- Котова Н.С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья. — Луганск: Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2006.
- Палагуца И.В. К проблеме связей Триполья-Кукутени с культурами энеолита степной полосы Северного Причерноморья. — Российская археология. — 1998. — № 1. — С. 5—14.
- Писларий И.А., Кротова А.А., Ключко Т.Н. Погребение эпохи энеолита в г. Ворошиловграде // Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы. (ред. С.С. Березанская, В.В. Отрошенко, Д.Я. Телегин). — К.: Наукова думка, 1976. — С. 21—28.
- Прокофьев Р.В. Курганы с камнем на правом берегу Северского Донца // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2003 г. — Азов, 2004. — Вып. 20. — С. 240—300.
- Рассамкин Ю.Я. Квитянская культура: история и современное состояние проблемы. — Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 117—177.
- Рассамкин Ю.Я. Керамика скелянского типа: проблема ее интерпретации и поиск ее носителей // Трипольский світ і його сусіди. Тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (ред. А. Маципура). — Збараж, 2001. — С. 43—46.
- Рассамкин Ю.Я. Поховання квітнянської культури доби міді в курганах степового Причорномор'я в контексті абсолютної хронології // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 17—41.
- Санжаров С.Н., Бритюк А.А., Котова С.Н., Черных Е.А. Поселения неолита — ранней бронзы Северского Донца. — Луганск: Изд-во ВНУ, 2000.
- Скаун Н.Н. Технично-морфологический и трасологический анализы макропластин из Луганского погребения // Земледельцы и скотоводы Древней Европы (Проблемы, новые открытия, гипотезы). — К.; СПб, 2012. — С. 202—215.
- Телегин Д.Я. Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрия // Краткие сообщения Института археологии Академии наук Украинской ССР. — 1959. — Вып. 9. — С. 10—20.
- Телегин Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К.: Наукова думка, 1973.
- Телегин Д.Я. Среднестоговская культура и памятники новоданиловского типа в Поднепровье и степном Левобережье Украины // Археология Украинской ССР. — Том 1. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 305—320.
- Черных Е.А., Санжаров С.Н. Отчет об исследованиях кургана в г. Луганске в 2010 г. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 2010/163.
- Govedarica B. Zepterträger — Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und im Steppenraum Südost- und Osteuropas. — Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2004.
- Müller J., Hofman R., Brandstätter L., Ohrau R., Videiko M. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site // Trypillia Mega-Site and European Prehistory 4100—3400 BCE (eds. J. Müller, K. Rassmann, M. Videiko). — London; New-York: Routledge, 2016. — P. 133—170.
- Rassamakin Ju. J. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500—2300 BC. In: M. Levine, Yu. Rassamakin, A. Kislenco, N. Tatarintseva (Eds) *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. McDonald Inst. Monogr. Cambridge, 1999, pp. 59-182.
- Rassamakin Yu.Ya. Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in the Light of the New Cultural-Chronological Model // Ancient interactions: east and west in Eurasia (eds. K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine). — Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, 2002. — P. 49—73.
- Rassamakin Ju. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt.—Ende des 4. Jt. v. Chr.). // *Archäologie in Eurasien*. — Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2004. — Bd. 17.
- Rassamakin Y.Y. Eneolithic Burial Mounds in the Black Sea Steppe: From the First Burial Symbols to Monumental Ritual Architecture // *Ancestral Landscapes* (ed. S. Muller-Celka). — TMO 61, Maison de l'Orient et la Méditerranée, Lyon, 2011a. — P. 293—306.
- Rassamakin Ju.J. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer C14-Daten // *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit* (5000—500 v. Chr.). Band 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen (Hrsg. E. Sava, B. Govedarica, B. Hänsel). — Rahden/Westf.: Leidorf, 2011b. — S. 80—10.
- Rassamakin Yu., Menotti F. Chronological Development of the Tripolye Culture Giant-Settlement of Talianki (Ukraine): ¹⁴C Dating vs Pottery Typology. — Radiocarbon. — 2011. — Vol. 53, 4. — P. 645—657.
- Reingruber A., Rassamakin Ju. Zwischen Donau und Kuban: Das nordpontische Steppengebiet im 5. Jt. v. Chr. // *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit* (6000—600 v. Chr.): Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten (Hrsg. V. Nikolov, W. Schier). — Rahden-Westf.: Leidorf, 2016. — S. 273—311.
- Telegin D.Y. Dereivka. A Settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper // *British Archaeological Reports. International Series* 287. — 1986.

Надійшла 03.03.2017

Ю.Я. Рассмакин¹, Е.А. Черных²

¹ Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела энеолита-бронзы
Института археологии НАН Украины

² Экс-директор Археологического музея Восточнoукраинского национального университета им. В. Дала.

ПОГРЕБЕНИЕ ЭПОХИ РАННЕГО ЭНЕОЛИТА НА ЛУГАНЩИНЕ

Публикуется новый погребальный комплекс, который по обряду и инвентарю, прежде всего, по наборам кремневых изделий, в частности, длинных пластин, находит аналогии среди погребений бассейна Северского Донца, датируемых по комплексу находок ранним энеолитом. Кроме того, набор специфических кремневых изделий (длинные пластины, треугольные «наконечники дротиков» и тесла, включая каменные) находит аналогии на поселении Александрия, где представлена керамика скелянского типа. Поэтому есть все основания объединить в одном культурно-хронологическом контексте соответствующие материалы поселения и погребальные памятники региона эпохи раннего энеолита, и рассматривать их как часть явления, которое один из авторов условно называет скелянской культурой.

К л ю ч е в ы е с л о в а: захоронения, ранний энеолит, бассейн Северского Донца, длинные пластины из кремня, хронология.

Yurii Ya. Rassamakin¹, Yevhen A. Chernykh²

¹ PhD, senior research fellow of the Chalcolithic and Bronze Ages Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

² Ex-Director of the Archaeological Museum in the V. Dal Eastern Ukrainian National University

THE BURIAL OF THE EARLY ENEOLITHIC IN LUHANSK REGION

A new burial complex is publishing by authors. This burial complex finds analogies among the Early Eneolithic burials of the Siversky Donets basin according to the rite and inventory (long flint blade). In addition, a set of specific flint products (long blades, triangular «spear heads» and flat adzes) finds analogies at the Aleksandriia settlement, where Skelia-type ceramics are represented. Therefore, there is a reason to combine in the same cultural and chronological context the relevant materials of the Aleksandriia settlement and the Early Eneolithic burials, and consider their as a part of the phenomenon that one of the authors conventionally calls Skelia culture.

К е y w o r d s: burials, the Early Eneolithic, the Siverskyi Donets River basin, long flint blades, chronology.

References

- Britiuk A.A. Eneoliticheskie «klady» ili «proizvodstvennyie nabory»? *Drevnosti Severskogo Donsa*, 2001, iss. 5, pp. 54-68.
- Chernykh E.A., Sanzharov S.N. Otchet ob issledovaniakh kurgana v g. Luganske. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. № 2010/163.
- Danilenko V.N. Eneolit Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, 1974.
- Degermendzhy S.M., Kiiashko V.Ya., Kotova N.S. Neoliticheskie i eneoliticheskie materialy poseleniia Zlivki. In: Preprint, N.S. Kotova, A.V. Bodianskii, V.Ya. Kiiashko, Yu.T. Hurin, S.M. Dehermendzhy, S.N. Kravchenko (Eds) *Neoliticheskie pamiatniki stepnoi Ukrainy*. Kyiv, 1992, pp. 27-36.
- Degermendzhy S.M., Koval Yu.G. Kremneobrabatyvaiushchaia masterskaia s industriiei srednestogovskogo oblika u s. Krasnoie. In: V.N. Gorbov (Eds) *Severo-Vostochnoe Priazovie v sisteme Evraziiskikh drevnostei (eneolit-bronzovyi vek). Materialy konferentsii*. Donetsk: DonGU, 1996, part 1, pp. 14-19.
- Govedarica B. Zepterträger - Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und im Steppenraum Südostß und Osteuropas. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2004.
- Kolesnik A.V. Ocherk istorii izucheniia pamiatnikov kremnedobychi i kremneobrabotki kamennogo veka - epokhi paleometalla Bolshogo Donbassa. *Arkheologicheskii almanakh*. 2013, no. 30, pp. 5-35.
- Kolesnik A.V., Degermendzhy S.M. Karta pamiatnikov kremnedobychi i kremneobrabotki Donetskoii oblasti. *Problemy okhrany i issledovaniia pamiatnikov arkheologii v Donbasse. Tezisy dokladov*. Donetsk, 1989, pp. 18-21.
- Kolesnik A.V., Koval Yu.G. Novyi pamiatnik kremnedobychi u s. Kleshchievka v Donbasse. In: I.F. Kovaliova (Eds) *Etnichna istoriia ta kultura naselennia stepu ta lisostepu Evrazii (vid kamianoho viku po rannie seredniovichchia). Materialy konferentsii*. Dnipropetrovsk: DDU, 1999, pp. 19-20.
- Kolesnik A.V., Rassamakin Yu.Ya. Fenomen kladov goncharovskogo tipa. In: A.A. Nikonova (Eds) *In situ: k 85-letiiu professora A.D. Stoliara*. St. Petersburg: Izd. St. Peterburgskogo universiteta, 2006, pp. 173-188.
- Korenevskii S.N. Rozhdenie kurgana (pogrebalnye pamiatniki eneoliticheskogo vremeni Predkavkazia i Volgo-Donetskogo mezhdurechia. Moskva: TAUS, 2012.
- Kotova N.S. Eneoliticheskie materialy poseleniia i mogilnika u khutora Aleksandriia na reke Oskol. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Vostochnoi Ukrainy*, 2003, iss. 1, pp. 78-97.
- Kotova N.S. Rannii eneolit stepnogo Podneprov'ia i Priazovia. Luhansk: izd. VNU im V. Dalia, 2006.

- Müller J., Hofman R., Brandstätter L., Ohrau R., Videiko M. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site. In: J. Müller, K. Rassmann, M. Videiko (Eds) *Trypillia Mega-Site and European Prehistory 4100-3400 BCE*. London; New-York: Routledge, 2016, pp. 133-170.
- Palaguta I.V. K probleme sviazi Tripilia-Kukuteni s kulturami eneolita stepnoi polosy Severnogo Prichernomoria. *Rossiyskaia arkhologiiia*, 1998, no. 1, pp. 5-14.
- Pislariy I.A., Krotova A.A., Klochko T.N. Pogrebenie epokhi eneolita v g. Voroshilovgrade. In: S.S. Berezanskaia, V.V. Otroshchenko, D.Ya. Telegin (Eds) *Eneolit i bronzovii vek Ukrainy. Issledovaniia i materialy*. Kyiv: Naukova dumka, 1976, pp. 21-28.
- Prokofiev R.V. Kurgany s kamnem na pravoberezhie Severskogo Donsa. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniia v g. Azov i na Nizhnem Donu v 2003 g.*, 2004, iss. 20, pp. 240-300.
- Rassamakin Ju. J. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500–2300 BC. In: M. Levine, Yu. Rassamakin, A. Kislenko, N. Tatarintseva (Eds) *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, 1999, pp. 59-182.
- Rassamakin Yu.Ya. Kvitiaskaia kultura: istoriia i sovernennoie sostoianie problemy. *Stratum plus*, 2000, vol. 2, pp. 117-177.
- Rassamakin Yu.Ya. Keramika skelianskogo tipa: problema ee interpretatsii i poisk ee nositelei. In: A. Matsipura (Eds) *Trypils'kyi svit i yoho susydy. Tezy dopovidei konferentsii*. Zbarazh, 2001, pp. 43-46.
- Rassamakin Yu.Ya. Aspects of Pontic Steppe Development (4550-3000 BC) in the Light of the New Cultural-Chronological Model. In: K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine (Eds) *Ancient Interactions: East and West in Eurasia*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, 2002, pp. 49-73.
- Rassamakin Ju. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt.-Ende des 4. Jt. v. Chr.). *Archäologie in Eurasien*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2004, Bd. 17.
- Rassamakin Y.Y. Eneolithic Burial Mounds in the Black Sea Steppe: From the First Burial Symbols to Monumental Ritual Architecture. In: S. Muller-Celka (Eds) *Ancestral Landscapes*, TMO 61, Maison de l'Orient et la Méditerranée, Lyon, 2011a, pp. 293-306.
- Rassamakin Ju. J. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer C14-Daten. In: E. Sava, B. Govedarica, B. Hänsel (Eds) *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v.Chr.)*. Band 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. Rahden/Westf.: Leidorf, 2011b, S. 80-10.
- Rassamakin Yu.Ya. Pokhovannia kvitianskoi kultury doby midi v kurhanakh stepovoho Prychornomoria v konteksti absoliutnoi khronolohii. *Arkheolohiia*, 2013, no. 4, pp. 17-41.
- Rassamakin Yu., Menotti F. Chronological Development of the Tripolye Culture Giant-Settlement of Talianki (Ukraine): ¹⁴C Dating vs Pottery Typology. *Radiocarbon*. 2011, vol. 53, 4, pp. 645-657.
- Reingruber A., Rassamakin Ju. 2016. Zwischen Donau und Kuban: Das nordpontische Steppengebiet im 5. Jt. v. Chr. In: V. Nikolov, W. Schier (Eds) *Der Schwarzmeer Raum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000-600 v. Chr.): Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten*. Rahden-Westf.: Leidorf, 2016, pp. 273-311.
- Sanzharov S.N., Britiuk A.A., Kotova N.S., Chernykh E.A. Poseleniia neolita-rannei bronzы Severskogo Donsa. Luhansk: Izd. VNU, 2000.
- Skakun N.N. Tekhniko-morfologicheskii i trasologicheskii analizy makroplastin iz Luganskogo pogrebeniia. *Zemledeltsy i skotovody Drevnei Evropy (Problemy, novyie otkrytiia, gipotezy)*. Kiev; St. Petrburg, 2012, pp. 202-215.
- Telegin D.Ya. Eneoliticheskoe poselenie i mogilnik u khutora Aleksandriia. *Kratkie soobshcheniia Instituta Arkheologii AN Ukrainskoi SSR*. Kyiv, 1959, iss. 9, pp. 10-20.
- Telegin D.Ya. Sredniostohivska kultura epokhy midi. Kyiv: Naukova dumka, 1973.
- Telegin D.Ya. Srednestogovskaia kultura i pamiatniki novodanilovskogo tipa v Podneprove i stepnom Levoberezhie Ukrainy. *Arkheologiiia Ukrainskoi SSR*, iss. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1985, pp. 305-320.
- Telegin D.Ya. Dereivka. A Settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper. *British Archaeological Reports. Internatoinal Series* 287, 1986.
- Vetrov V.S. Problemy analiza kremneobrabortki v epokhu kamnia i bronzы (po materialam Donbassa). In: I.F. Kovaleva, N.A. Gavriluk, R.V. Terpilovskii, V.I. Klochko (Eds) *Problemy epokhi bronzы Velikoi Stepі*. Luhansk: Globus, 2005, pp. 3-24.

М.А. Хомчик, В.А. Каганюк *

КАМ'ЯНІ ЯДРА ДЛЯ МЕТАЛЬНИХ МАШИН З ОЛЬВІЇ

Статтю присвячено публікації кам'яних снарядів (ядер) вагою від 3,5 кг до 10,1 кг, які були знайдені в античному місті Ольвія наприкінці XX — на початку XXI ст.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, «Лепідарій», кам'яні снаряди, каменеметальні машини.

У фондах Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України зберігається велика кількість кам'яних снарядів, які були знайдені під час розкопок античного міста «Ольвія» в XX—XXI ст. Як правило, ці снаряди невеликого розміру та ваги. Їх використовували для пращі, шкіряної петлі для метання снарядів з каменю, твердої глини та свинцю, яка перебувала на озброєнні у давньогрецької легкої піхоти, загони якої мали назву псілої. Загони комплектувалися з бідніших прошарків суспільства. У випадку необхідності їх ряди могли поповнюватися купцями, торговцями чи ремісниками, які не мали спеціальної військової підготовки. До легкої піхоти входили лучники, пращники та воїни, які метали дротики (Лавренов, Карашук 2001, с. 13).

Подібні снаряди з Ольвії зберігаються в різних музеях України, Росії та Європи. В археологічному зібранні Національного музею історії України представлено десять кам'яних снарядів для пращі з Ольвії (інв. №№ БЗ-122, БЗ-125, БЗ-126, БЗ-216, 955, Б5-230, Б5-1118, Б5-1121, Б5-1132, Б5-1858, розміри: діаметром 11—56 мм) (рис. 1).

У фондах заповідника «Ольвія», серед снарядів для пращі зберігається і декілька великих кам'яних снарядів (ядер) для металевих машин. В цій статті розглядається чотири з них — найважчі, вагою від 3,5 до 10,1 кг. Відомо, що в анти-

чний час для облоги та оборони міст застосовували металеві машини: онагр, балісту та катапульти, які застосовувались для метання таких важких кам'яних снарядів (Кругликова 1984, с. 40, 87). У наукових працях кам'яні снаряди різної ваги та розміру взагалі називають ядрами (Масленников 2015, с. 295—297; Блаватский 1951; Соколовский 1962). На нашу думку, ці античні вироби повинні називатись «кам'яні снаряди», тому що слово «ядро» для позначення слова «снаряд» почало використовуватися тільки у Середньовіччі (Словник... 1980, с. 625). О.О. Масленников публікує ядро вагою 1,02 кг і зазначає, що в Північному Причорномор'ї такі важкі ядра раніше виявлені не були (Масленников 2015, с. 295—297).

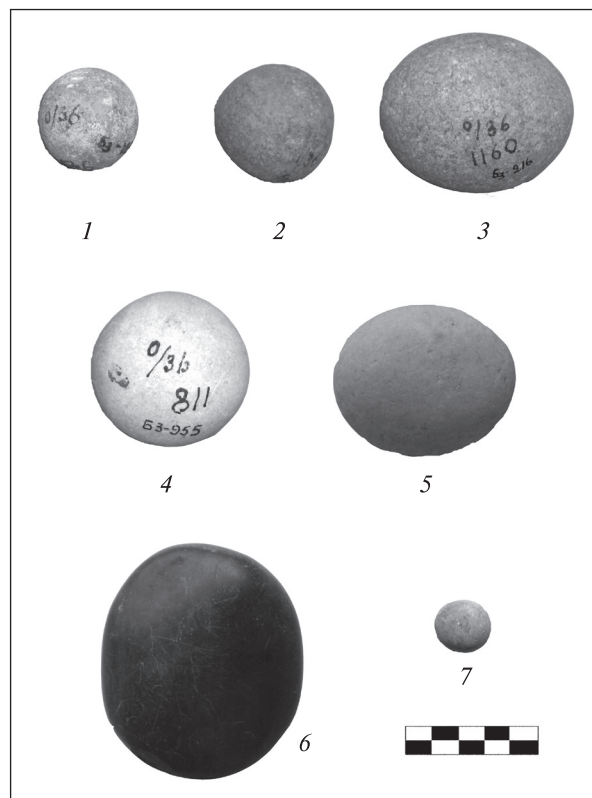

Рис. 1. Снаряди для пращі. Національний музей історії України: 1 — № БЗ-125; 2 — № БЗ-126; 3 — № 216; 4 — БЗ-955; 5 — Б5-230; 6 — Б5-1118; 7 — БЗ-122

* ХОМЧИК Марина Андріївна — старший науковий співробітник Національного музею історії України, сектор «Археологія доби раннього заліза».

КАГАНЮК Володимир Анатолійович — співробітник НІАЗ «Ольвія».

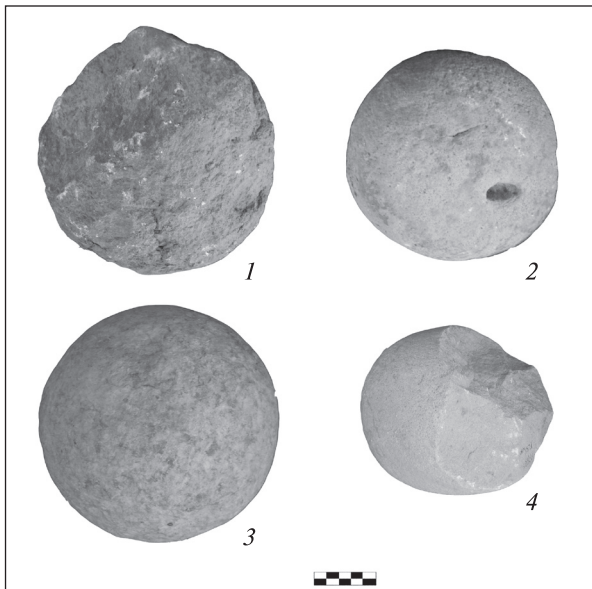

Рис. 2. Фонди Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія»: 1 — кам'яний снаряд (№ 699); 2 — кам'яний снаряд (№ 98); 3 — кам'яний снаряд (№ 194); 4 — кам'яний снаряд (№ 1090)

Проте, наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. археологічною експедицією ІА НАНУ в Ольвії, в культурному шарі були знайдені дуже важкі кам'яні снаряди, які, на жаль, не були опубліковані. І тільки зараз, коли в заповіднику існує музей-Лapidарій, на них звернули увагу. Ці снаряди зберігаються в фондах Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» і мають фондові номери — 699, 98, 194, 1090 (Книга... № 1)¹.

Один важкий кам'яний снаряд (№ 699) було виявлено під час роботи археологічної експедиції під керівництвом Н.О. Лейпунської у 1991 р. на ділянці НГС. Він має округлу форму, фрагментований, поверхня нерівна, є сколи. Камінь твердої породи з червоним відтінком, вагою 8,5 кг, діаметром 18 см (рис. 2, 1) (Книга... № 1, с. 46).

Другий снаряд (№ 98) на цій ділянці було знайдено у 1994 р. Він округлої форми, з добре обробленою та заглаженою поверхнею, має овальний отвір. Снаряд фрагментований, камінь твердої породи (можливо пісковик) сіро-бежевого кольору. Його вага 3,5 кг, діаметр — 15 см (рис. 2, 2) (Книга... № 1, с. 8).

Третій снаряд (№ 194) було виявлено археологічною експедицією під керівництвом

Рис. 3. Музей-лапідарій, Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія»

В.В. Крaпівіної на ділянці Р-25 під час розкопок у 2002 р. Він має круглу форму, поверхня добре оброблена та заглажена. Виготовлений з каменю твердої породи (можливо з мармуроподібного вапняку) світло-сірого кольору з темними прожилками; вагою 10,1 кг, діаметром 18 см (рис. 2, 3) (Книга... № 1, с. 9).

Четвертий снаряд (№ 1090) було виявлено також на ділянці Р-25 у 2005 р. Він округлої форми, поверхня добре оброблена. Снаряд фрагментований. Зроблений з каменю твердої породи (можливо з пісковика) світло-коричневого кольору; вагою 3,7 кг, розміром 14,5 × 18 см (рис. 2, 4) (Книга... № 1, с. 34).

Початкова вага двох фрагментованих кам'яних снарядів (№ 699 та 1090) була значно більшою, ніж зараз. Подібних важких кам'яних снарядів з Ольвії немає в жодному іншому музеї України, а також Росії та Європи. Наявність кам'яних снарядів у фондах Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України дозволяє створити в музеї-лапідарії нову тему «Військова справа в Ольвії» (рис. 3).

Книга инвентарной описи находок Национального историко-археологического заповедника «Ольвия» НАН Украины. — № 1.

Блаватский В.Д. Каменное ядро из Фанагории // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — М., 1951. — Вып. 39.

Кругликова И.Т. Античная археология. — М., 1984.

Соколовский С.И. Каменное ядро из Пантикапея / Пантикапей // Материалы и исследования по археологии СССР. — М., 1962. — № 101.

Словник Української мови. — К., 1980. — Т. 11.

Лавренов С., Каращук А. Армии древней Греции VI—IV вв. до н. э. — М., 2001.

Масленников А.А. Каменное ядро из Крымского Приазовья // Археология і давня історія України. — К., 2015. — Вип. 1 (14). — С. 295—297.

Надійшла 23.03.2017

¹ Висловлюємо ширшу вдячність м. н. с. наукового відділу археології Нижнього Побужжя НІАЗ «Ольвія» НАН України Т.М. Шевченко за допомогу у роботі над статтею.

М.А. Хомчик ¹, В.А. Каганюк ²

¹ Старший научный сотрудник Национального музея истории Украины, сектор «Археология эпохи раннего железа».

² Сотрудник Национального историко-археологического заповедника «Ольвия».

КАМЕННЫЕ ЯДРА ДЛЯ МЕТАТЕЛЬНЫХ МАШИН ИЗ ОЛЬВИИ

В конце XX в. — в начале XXI в. в Национальном историко-археологическом заповеднике «Ольвия» НАНУ археологической экспедицией Института археологии были найдены шесть каменных снарядов (ядер) для камнеметательных машин. В данной статье рассматривается только четыре самых тяжелых снаряда весом от 3,5 кг до 10,1 кг. Подобные снаряды из Ольвии неизвестны в музеях Украины, России и Европы. Этот вид находок позволяет проиллюстрировать военные события, происходившие в период существования античного города. Наличие каменных снарядов в фондах Ольвийского заповедника позволяет создать новую тему «Военное дело Ольвии» в музее Лапидарий.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Ольвия, лапидарий, каменные снаряды, камнеметательные машины

Maryna A. Khomchik ¹, Volodymyr A. Kahaniuk ²

¹ Senior research fellow of the Early Iron Age Archaeology Sector in the National Museum of History of Ukraine.

² Research assistant in the National Historic and Cultural Preserve «Olbia».

STONE BALLS FOR CATAPULTS FROM OLBIA

The archaeological expedition of the Institute of Archaeology discovered six stone missiles (balls) for stone-throwing machines at the National Historic and Archaeological Preserve «Olbia» of the National Academy of Science of Ukraine at the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries. Here, only four heaviest balls weighing from 3,5 to 10,1 kg are discussed. Similar missiles are not known in other museums of Ukraine, Russia, and Europe. This type of findings offers better illustration for hostilities that appeared in the period of the Ancient Greek city's life. Presence of stone missiles in the collections of the Olbian Preserve allows revealing a new topic in the museum Lapidarium: «Military Science in Olbia».

Key words: Olbia, Lapidarium, stone missiles, catapults.

References

- Blavatskii V.D. Kamennoe yadro iz Fanagorii. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*. Moskva, 1951, iss. 39.
Kniga inventarnoi opisi nakhodok Natsionalnogo istoriko-arkheologicheskogo zapovednika «Olviia» NAN Ukrainy, no. 1.
Kruglikova I.T. Antichnaia arkheologiya. Moskva, 1984.
Lavrenov S., Karashchuk A. Armii drevnei Gretsii VI-IV vv. do n. e. Moskva, 2001.
Maslennikov A.A. Kamennoe yadro iz Krymskogo Priazovia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv, 2015, iss. 1 (14), pp. 295-297.
Slovnyk Ukrainskoi movy. Kyiv, 1980, vol. 11.
Sokolskii S.I. Kamennoe yadro iz Pantikapeia (Pantikapei). *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva, 1962, no. 101.

А.М. Голубєв *

САЛТОВО-МАЯЦЬКИЙ КРЕМАЦІЙНИЙ МОГИЛЬНИК «ГОСУДАРІВ ЯР» У СЕРЕДНЬМУ ПОДОНЦІВ'І

До наукового обігу вводиться салтово-маяцький могильник з поховальними комплексами за обрядом кремації.

Ключові слова: салтово-маяцька культура, кремаційний могильник, Середнє Подонців'я.

Метою даної роботи є введення до наукового обігу матеріалів салтівського кремаційного могильника та поховань, що виявлені на ньому під час наукових розвідок у середній течії р. Сіверський Донець (Голубєва, Голубєв 2016).

Пам'ятка «Государів Яр» була виявлена у 2010 р. та не отримала на той момент остаточної культурної та хронологічної атрибуції. Відкривачі ввели її до наукового обігу як поселення з розташованим поряд ґрунтовим поховально-поминальним комплексом. Акцент було зроблено на те, що етнічну та хронологічну атрибуцію об'єкта ще доведеться поточнювати. (Давыденко, Гаврилова 2010, с. 22). У 2010 р. зафіксовано сім комплексів. До науково-дослідницької лабораторії Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди у 2012 р. надійшло ще два комплекси залізних предметів (багато з яких були в окаліні), що були віднесені до салтівського кола пам'яток. Дослідником матеріалів висунуто припущення, що ці речі походять з кремаційного могильника (Колода 2013, с. 80). Але у доповіді та у тезах до конференції вчений відмовився від попереднього висновку про походження речей з могильника та відніс їх до т. зв. тимчасових схованок, пов'язаних з сезонною обробкою землі (Колода 2014, с. 54, 55). Отже, за попередні роки з пам'ятки походять дев'ять комплексів речей.

Пам'ятка дістала свою назву від однойменного яру — Государів, що виходить до заплави р. Сіверський Донець на правому її березі, та

розташована у Теплинському лісі. У цьому яру, як і на території всього лісу, нами зафіксовано воронки та фортифікаційні споруди (з їх концентрацією саме по ярах) часів Другої світової війни та ями, що залишені пошуковцями та скарбощукачами. На могильнику після різночасових руйнацій було зібрано численний підйомний матеріал: риболовний гак (рис. 1, 10), пробійник (рис. 1, 7), спинка фібули-кресала (рис. 1, 9), кільця для кріплення коси (рис. 1, 3—5), скобель (рис. 1, 2), спис (рис. 2, 6), серпи (рис. 2, 4, 5, 7), наральники (рис. 2, 1, 2), пута (рис. 1, 11—13), частина провуха сокири (рис. 1, 6), фрагмент вудил із псалієм (рис. 1, 14), пряжка (рис. 1, 8), ніж (рис. 2, 3), піка (рис. 2, 6), спис (рис. 2, 8) та сокира (рис. 1, 1). Останні два предмети походили з брустверів окопу та бліндажа, всі інші лежали під шаром листя на різній відстані від сучасних заплилих ям. Усі речі сильно заіржавілі, тільки на частині з них простежувалися сліди окаліни.

У західній частині пам'ятки було закладено два шурфи. Ними вдалося виявити два частково пошкоджених комплекси: поховання та тайник.

Шурф 1 було закладено на місці кремаційного поховання на схилі яру (рис. 3, 1) біля бліндажу, у бруствері якого було виявлено сокиру (рис. 1, 1). Існує ймовірність, що вона входила до складу виявленого комплексу. Під час закладання шурфу на глибині 0,05 м виявлено ручку залізного казана та уламки від нього, що, ймовірно, були вийняті або солдатами, або шукачами скарбів. Усі інші фрагменти казана траплялися під час зняття першого штика у шурфі та не утворювали собою скупчень. У східній частині шурфу, на глибині 0,25 м було розчищено серп (рис. 3, 7), у західній — гак (рис. 3, 8). У східній частині шурфу також фіксувалася невиразна овальна у плані пляма у вигляді розсіяного скупчення перепалених людських кісток з включенням дрібних фрагментів кераміки, деревного вугілля, перепаленої глини та каміння. Після вибирання даних артефактів було

* ГОЛУБЄВ Андрій Михайлович — заступник директора ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, ptahx@ukr.net

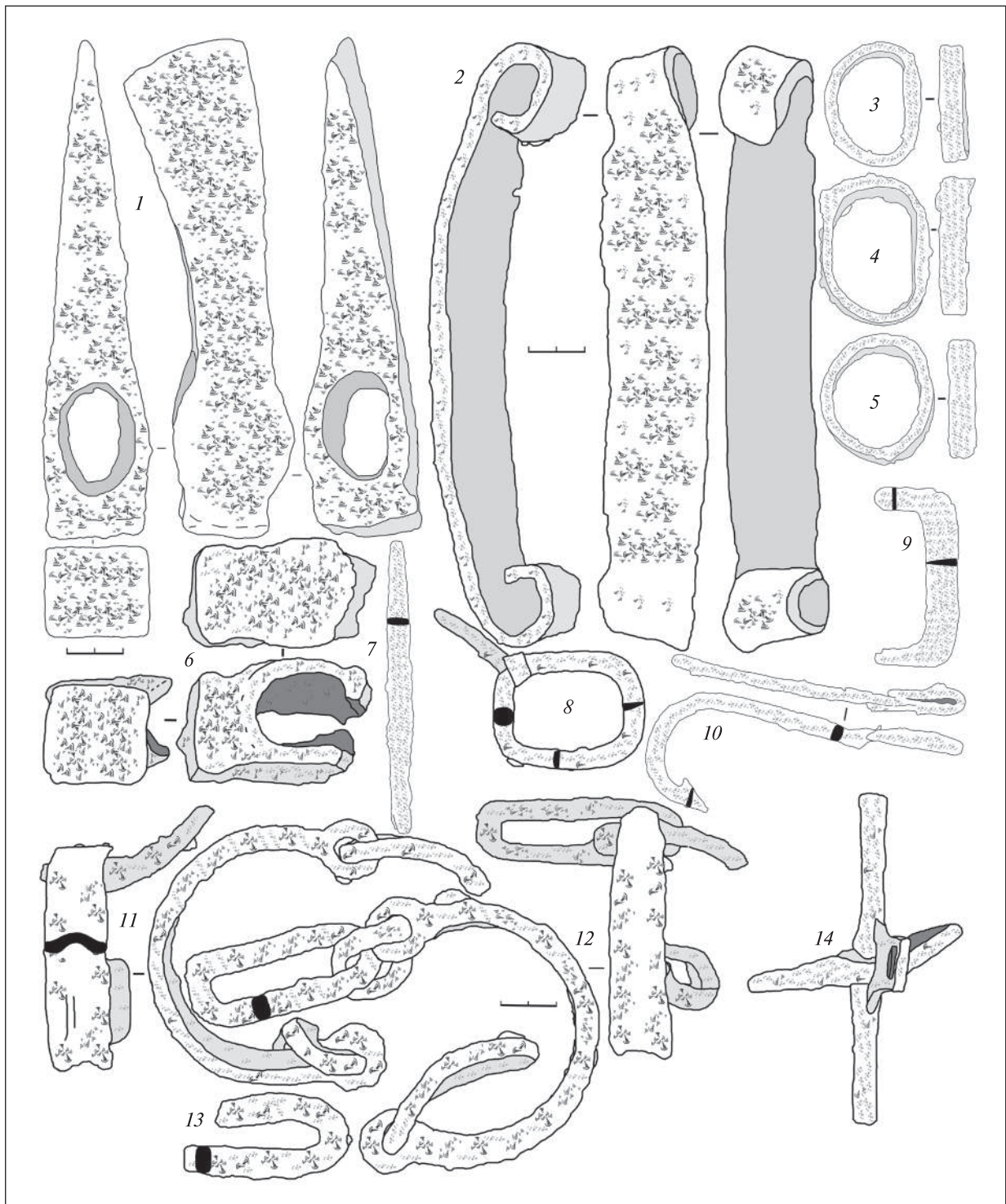

Рис. 1. Підйомний матеріал з території могильника (залізо): 1 — сокира; 2 — скобель; 3—5 — кільця для закріплення коси; 6 — уламок провужної частини сокири; 7 — пробійник; 8 — пряжка; 9 — спинка фібули-кресала; 10 — риболовний гак; 11—13 — пуга; 14 — фрагмент вудил з цвяхоподібним псалієм

зафіксовано пляму, що читалася на фоні суглинку тільки включеннями дрібних фрагментів перепаленої материкової глини. На глибині 0,3 м було виявлено уламок чересла (рис. 3, 9). З глибини 0,55 м до 0,80 м зафіксовано скупчення керамічного бою у вигляді розвалу гон-

чарного керамічного горщика з двома ручками (рис. 3, 6), фрагментів ще одного глечика, серед яких інформативними були тільки два фрагменти з прокресленим горизонтальним хвилястим орнаментом (рис. 3, 3) (серед людських кісток траплялися невиразні фрагмен-

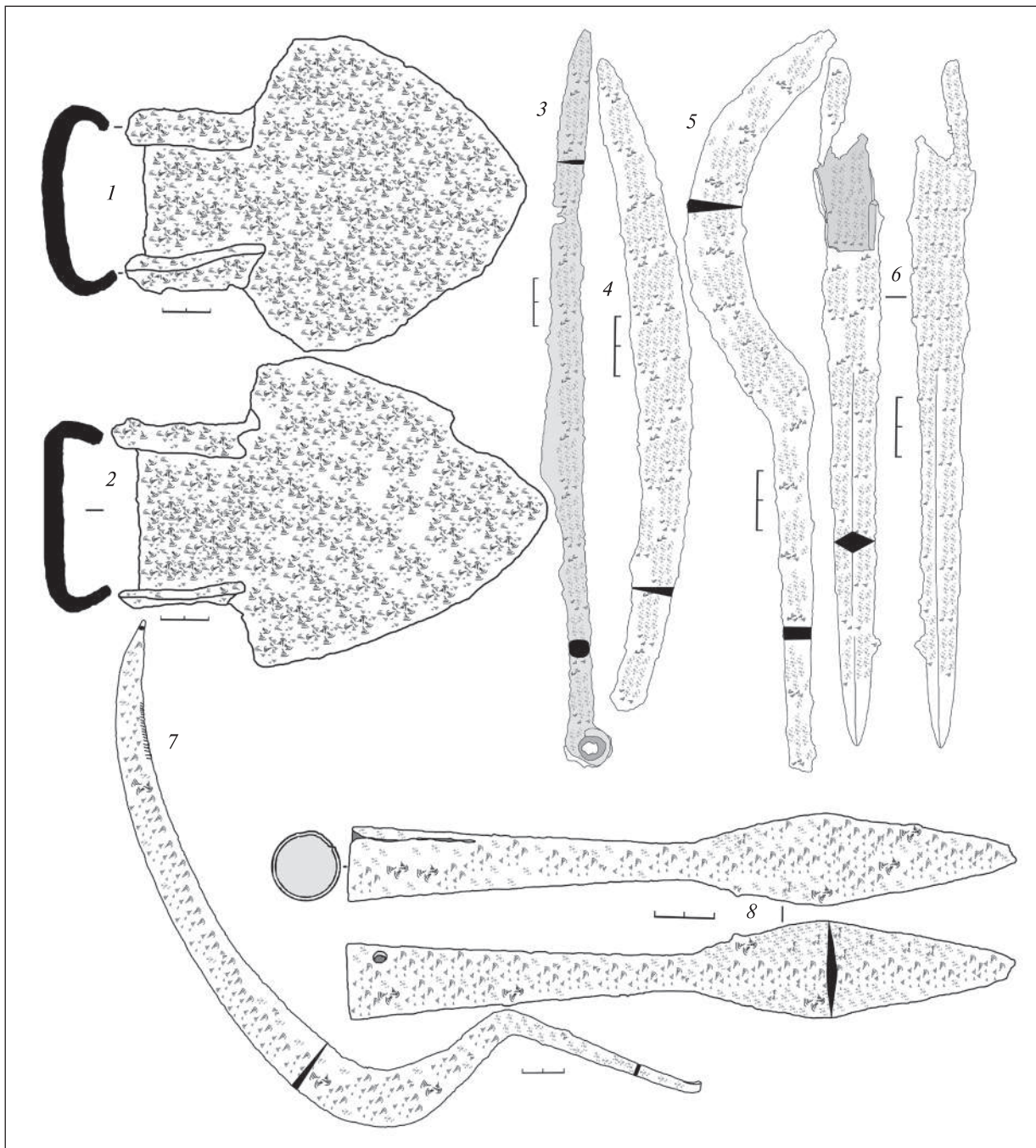

Рис. 2. Підйомний матеріал з території могильника (залізо): 1–2 — наральники; 3 — ніж, 4–5, 7 — серпи; 6 — піка; 8 — спис

ти від цього ж глечика), керамічного пряслице (рис. 3, 4) та керамічної чашки (рис. 3, 5).

Шурф 2 було закладено на схилі яру на місці ями, ймовірно, залишеної шукачами скарбів, ним зафіксовано тайник (рис. 1, 2). На захід та північ від шурфу (майже впритул) розташовані окоп та бліндаж із розмитими краями. Під час прокопування першого штика на поверхні та різних глибинах у шурфі було виявлено дужку та фрагменти залізного клепаного казана, що не становили собою скупчення. На глиби-

ні 0,35 м було зафіксовано розвали двох половин кам'яних жорен, які лежали на суглинку. У північно-західному куті шурфу на одній глибині з жорнами розчищено пошкоджене у давнину залізне чересло (рис. 4, 1) та фрагмент вудила з кільцем (рис. 4, 9). У західній частині шурфу зафіксовано овальну у плані пляму ями, що дуже погано читалася на фоні суглинку тільки включеннями дрібних фрагментів перепаленої материкової глини. З глибини 0,6 м зафіксовано скупчення металевих виробів: половина ву-

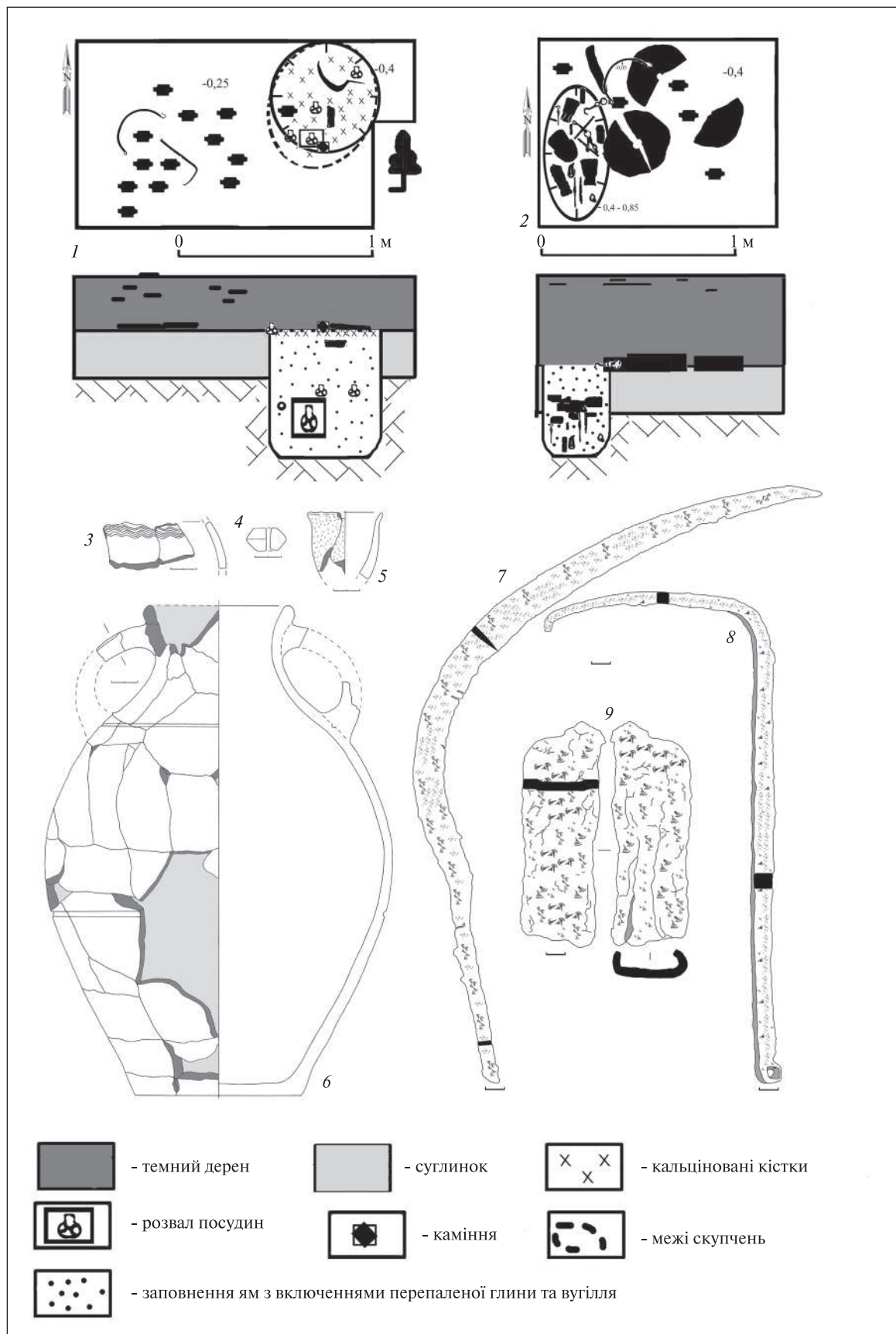

Рис. 3. Плани поховання та тайника і речі з поховання: 1 — план поховання; 2 — план тайника; 3 — стінка горщика з прокресленим хвилястим орнаментом; 4 — пряслице; 5 — чашка; 6 — горщик з двома ручками; 7 — серп; 8 — гак для виймання м'яса; 9 — пошкоджене чересло. 3—9 — інвентар поховання; 3—6 — кераміка; 7—9 — залізо

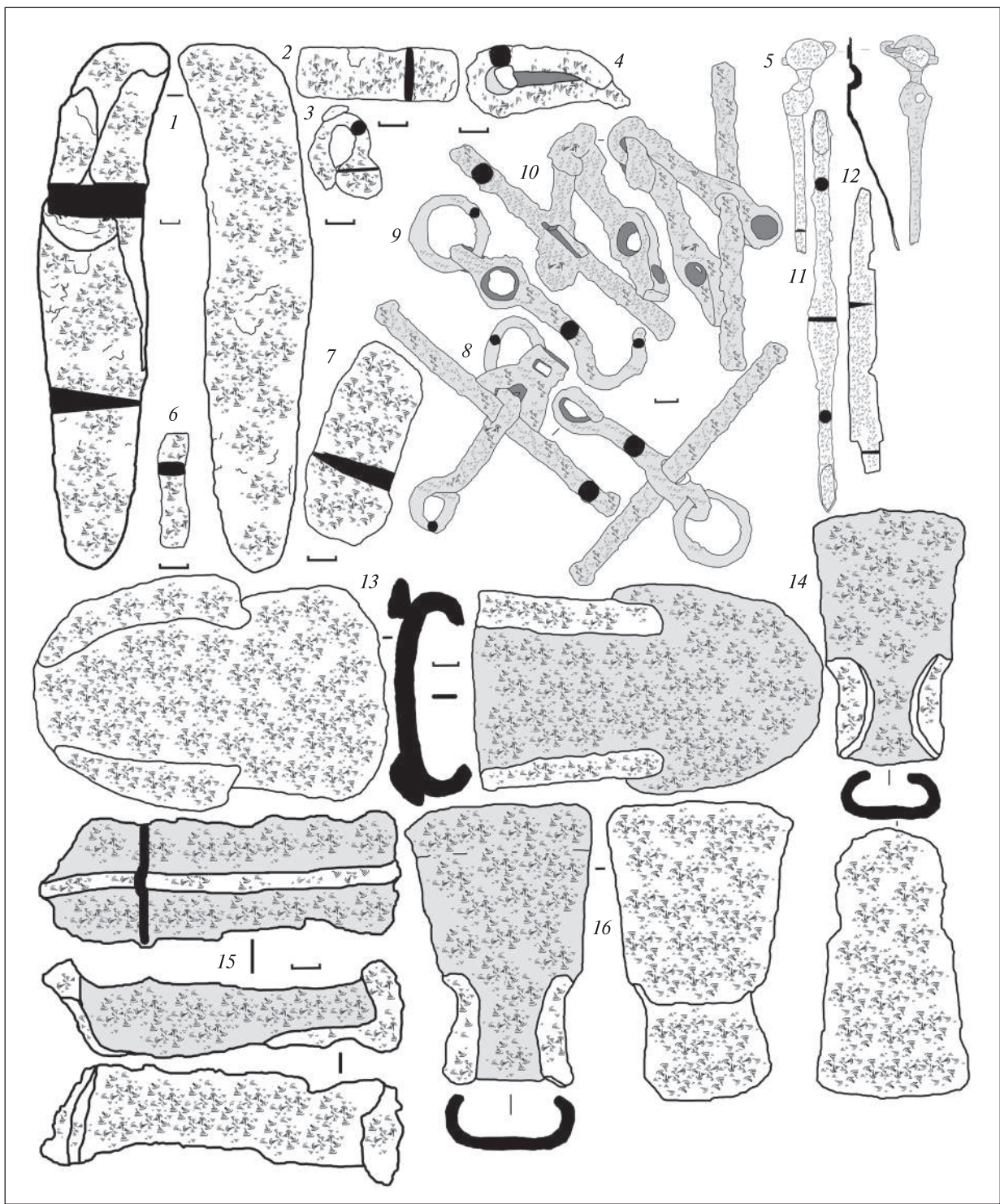

Рис. 4. Інвентар тайника (залізо): 1 — чересло; 2 — кресало; 3 — вушко казана; 4 — виріб; 5 — обойма; 6 — стрижень; 7 — уламок леза сокири; 8 — фрагмент вудил з цвяхоподібним псалієм; 9 — фрагмент вудил; 10 — вудила з цвяхоподібними псаліями; 11 — свердло; 12 — ніж; 13 — наральник; 14, 16 — мотики; 15 — підніжка стремені

дил з цвяхоподібним псалієм (рис. 4, 8), цілі вудила з такими ж псаліями (рис. 4, 10), наральник (рис. 4, 13), підніжка стремені (рис. 4, 15), дві мотики (рис. 4, 14, 16) та уламок леза сокири (рис. 4, 7). Нижче, до глибини 0,85 м розташовувалися встромленими вертикально у ґрунт: ніж (рис. 4, 12), свердло (рис. 4, 11), залізний

стрижень (можливо уламок псалію) (рис. 4, 6), обойма (рис. 4, 5), кресало (рис. 4, 2), вушко казана (рис. 4, 3) та залізний виріб (рис. 4, 4).

Пошуковці загиблих воїнів Другої світової війни передали нам салтівський кремаційний комплекс речей (рис. 5) для введення його до наукового обігу із подальшою передачею до му-

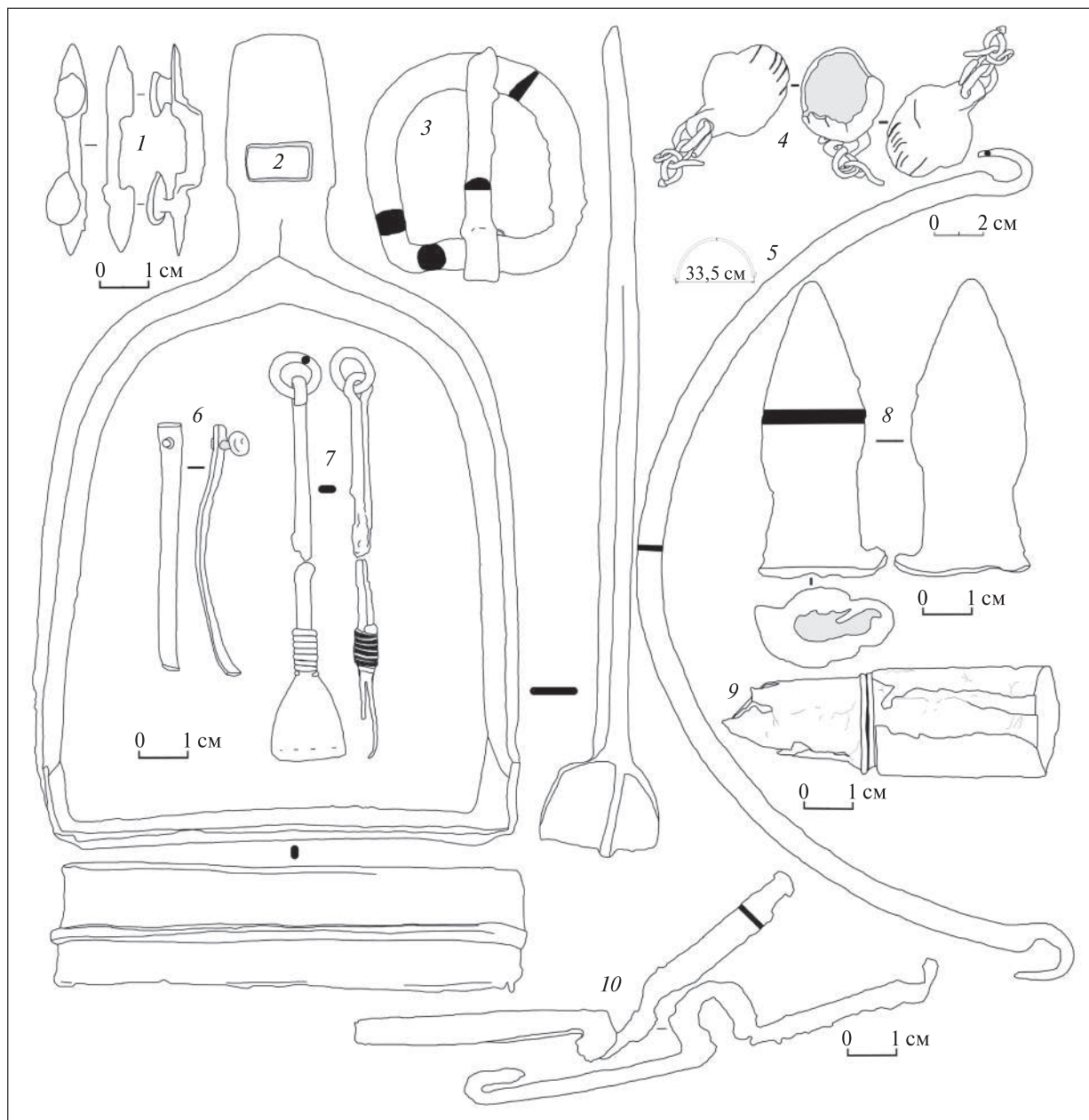

Рис. 5. Кремаційний комплекс, що виявлений біля с. Тетянівка: 1 — скоба; 2 — стремено; 3 — пряжка; 4 — бубонець з залишками ланцюга; 5 — дужка казана; 6 — обойма з заклепою; 7 — пінцет; 8 — чересло; 9 — футляр; 10 — вушко казана. 1–3, 5–8, 10 — залізо; 4, 9 — бронза

зею. За яких обставин знайдено комплекс невідомо, вдалося встановити, що його виявлено біля с. Тетянівка у лісі, у верхів'ї яру, що виходить до р. Сіверський Донець з правого берега. До складу комплексу входять: уламки бронзового казана з залізними вушками (рис. 5, 10), дужка від нього (рис. 5, 5), стремено (рис. 5, 2), пінцет (рис. 5, 7), пряжка від збруї (рис. 5, 3), оплавлений бубонець із залишками ланцюга (рис. 5, 4), обойма із заклепою (рис. 5, 6), чересло (рис. 5, 8), скоба (рис. 5, 1) та футляр з бронзового листа (рис. 5, 9). Усі предмети комплексу мають окалину або оплавлені.

Роботи, що проведені у «Государевому Ярі» дозволили остаточно встановити (оскільки зафіксовано кремаційне поховання), що пам'ятка є салтівським кремаційним могильником. Шурфування та аналіз розміщення підйомного матеріалу дозволили окреслити його кордони. Комплекси розташовані як на дні яру, так і на його схилах. Сам яр у його верхів'ї складається з трьох рукавів. Південно-східний рукав, ймовірно, повністю (дно та схили) входить до складу могильника. Відсутність окалини на багатьох предметах пояснюється різним складом ґрунтів на схилах та дні, а також тим, що речі

з підйомного матеріалу переважно були зрушені з місця (вийняті з комплексів) вже у наш час. Подальше дослідження пам'ятки виглядає перспективним, оскільки багато комплексів могли залишитися на глибині, не досяжній для металошукача. Випадково виявлений комплекс біля с. Тетянівка належить до кола кремаційних салтівських, що свідчить про можливість існування ще одного могильника за обрядом тілоспалення у регіоні.

Речовий інвентар з виявлених комплексів типовий для салтівських старожитностей, та може датуватися у рамках культури у цілому. Відкриття кремаційного могильника у Государевому Ярі, аналогії обряду якого є у похованнях Верхнього Подонців'я — Суха Гомільша, Червона гірка, Лисий Горб та ін. (Аксенов, Михеев 2006; Аксенов, Воловик 1999) — розширює ареал кремацій у Середнє Подонців'я та підтверджує наявність аналогічного могильника біля с. Маяки (Михеев 1985, с. 16, 17), існування якого ставилося під сумнів (Аксенов 2003). Проте особливістю усіх виявлених комплексів Середнього Подонців'я є наявність у похованнях та тайниках практично повного набору знарядь праці для обробки землі та збору врожаю, а також практично всіх різновидів ремісничих інструментів культури при мінімальній наявності озброєння. Цей факт, на нашу думку, може свідчити не про різноетнічний склад

населення — носіїв обряду кремації Верхньої та Середньої течії Дінця, а про його соціальний та можливо племінний поділ на два крила — «білих» та «чорних».

Аксенов В.С. К вопросу интерпретации некоторых комплексов Маяцкого селища // Проблемы истории та археологии Украины. Збірник доповідей міжнародної наукової конференції до 100 річчя ХІІ Археологічного з'їзду в м. Харків 25—26 жовтня 2002 року. — Харків, 2003. — С. 64—67.

Аксенов В.С., Воловик С.И. Новый салтовский могильник в верхнем Подонечье // Донская археология. — 1999. — 3—4 (4—5). — С. 34—40.

Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Могильник Сухая Гомольша // Хазарский альманах. — 2006. — 5.

Голубева І.В., Голубев А.М. Звіт про наукові археологічні розвідки в Слов'янському районі Донецької області у 2015 р. // Науковий архів ХІМ. — 2015. — 170 л.

Давыденко В.В., Гаврилова А.Н. Новый комплекс раннего средневековья «Государев Яр» в Святогорье // Святогірський альманах. — Донецьк, 2011. — С. 20—31.

Колода В.В. О хозяйственных ямах со стандартизированными наборами предметов на салтовских поселениях // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции. — Харьков, 2014. — С. 54—55.

Колода В.В. Два салтовских комплекса из Государева Яра // Салтово-маяцкая археологическая культура: проблемы та дослідження. — 2013. — 3. — С. 73—81.

Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.

Михеев В.К. Северо-западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий // Хазарський альманах. — 2004. — 3. — С. 74—93.

Надійшла 08.02.2017

А.М. Голубев¹

¹ Заместитель директора ГП ОАСУ «Слободская археологическая служба» ГП НИЦ «Охранная археологическая служба Украины» Института археологии НАН Украины, ptahx@ukr.net

САЛТОВО-МАЯЦКИЙ КРЕМАЦИОННЫЙ МОГИЛЬНИК «ГОСУДАРЕВ ЯР» В ВЕРХНЕМ ПОДОНЦОВЬЕ

В научный оборот вводится информация о памятнике салтово-маяцкой культуры «Государев Яр» как о кремационном могильнике, который выявлен в Среднем Подонцовье в Славянском р-не Донецкой обл. Разведками полевого сезона 2015 г. установлено, что могильник сильно разрушен боевыми действиями времен Второй мировой войны и современными кладоискателями.

В шурфах 1 и 2 могильника выявлены кремационное погребение и тайник соответственно. Материалы из них находят широкие аналогии в кремационных комплексах как региона, так и за его пределами.

Особенностью всех кремационных комплексов Среднего Подонцовья является наличие в погребениях и тайниках практически полного набора орудий труда для обработки земли и сбора урожая, а также практически всех разновидностей ремесленных инструментов культуры при минимальном присутствии вооружения. Этот факт, по нашему мнению, может свидетельствовать не о разноэтничном составе населения — носителей обряда кремации Верхнего и Среднего течения Донца, а о его социальном и, возможно, племенном делении на два крыла — «белых» и «черных».

К л ю ч е в ы е с л о в а: салтово-маяцкая культура, кремационный могильник, Среднее Подонцовье.

Andrii M. Holubiev¹

¹ Deputy director of the Protecting Archaeological Service of Ukraine «Slobidska Archaeological Service»,
«Protective Archaeological Service of Ukraine», the Institute of Archaeology NASU, ptahx@ukr.net

HOSUDARIV YAR, A SALTIV-MAIAKY BURIAL GROUND WITH CREMATIONS IN DONETS RIVER UPPER REGION

Presented to the scientific circles is an information on Hosudariv Yar, a site of Saltiv-Maiaky culture, as on a burial ground with cremations discovered in the Donets River middle region in Sloviansk Region of Donetsk Oblast. The archaeological prospecting in 2015 field season showed that the burial ground is deeply destroyed by the World War II operations and by the modern treasure-hunters.

A burial with cremation and a cache were discovered in trenches 1 and 2 correspondingly. Materials found there have wide analogies in cremation assemblages from both the region, and outside.

Peculiar for all cremation assemblages of the Donets River middle region is a presence in burials and caches of in fact the whole set of tools for tillage and harvesting, as well as almost the whole diversity of craft tools of the culture with a minimal presence of arms. This fact, to the authors' opinion, can testify not for the ethnically diverse structure of the population, namely, the bearers of cremation custom from the Donets River upper and middle flow regions, but for its social and probably tribal division into two wings: «white» and «black».

Key words: Saltiv-maiaky culture, burial ground with cremations, the Donets River middle region

References

- Aksenov V.S. K voprosu interpretatsyi nekotorykh kompleksov Maiatskogo selishcha. *Problemy istorii ta arkeolohii Ukrainy. Zbirnyk dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii do 100-richchia XII Arkheolohichnoho zïizdu v m. Kharkiv 25—26 zhovtnia 2002 roku*. Kharkiv, 2003, pp. 64–67.
- Aksenov V.S., Mikheev V.K. Naselenie Khazarskogo kaganata v pamiatnikakh istorii i kultury. Mogilnik Sukhaia Gomolsha. *Khazarskii almanakh*. Kyiv; Kharkiv: Karavella, 2006, no. 5.
- Aksenov V.S., Volovik S.Y. Novyi saltovskii mogilnik v verkhnem Podonechii. *Donskaia arkeologiya*. Rostov-na-Donu: Rostovskii gosudarstvennyi universitet, 1999, no. 3–4 (4–5), pp. 34–40.
- Davydenko V.V., Havrilova A.N. Novyi kompleks rannego srednevekovia «Gosudarev Yar» v Sviatogore. *Sviatohirskiy almanakh*, Donetsk: Donbas, Vash imidzh, 2011, pp. 20–31.
- Holubieva I.V., Holubiev A.M. Zvit pro naukovu arkeolohichni rozvidky v Slovianskomu raioni Donetskoï oblasti u 2015 r. Kharkiv, 2015, Naukovyi arkhiv Kharkivskoho istorychnoho muzeiu.
- Koloda V.V. Dva saltovskikh kompleksa iz Gosudareva Yara. *Saltovo-maiatska arkeolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia*. Kharkiv: Vydavets Savchuk O.O.; OKZ «Kharkivskiy naukovu-metodychniy tsentr okhorony kulturnoi spadshchyny», 2013, no. 3, pp. 73–81.
- Koloda V.V. O khoziaistvennykh yamakh so standartizirovannymi naborami predmetov na saltovskikh poseleniakh. *Problemy istorii i arkeolohii Ukrainy. Materialy IX Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Kharkiv: OOO «NTMT», 2014, pp. 54–55.
- Mikheev V.K. Podonie v sostave Khazarskogo kaganata. Kharkiv: Vyshcha shkola, 1985.
- Mikheev V.K. Severo-zapadnaia okraina Khazarii v svete novykh arkeologicheskikh otkrytii. *Khazarskii almanakh*. Kyiv; Kharkiv: Karavella, 2004, no. 3, pp. 74–93.

П.О. Нечитайло, С.А. Горбаненко *

МІДНИЙ ПОСУД ТА РИС З КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Публікацію присвячено введенню до наукового обігу комплексу знахідок XVII ст. турецького походження з Кам'янця-Подільського.

К л ю ч о в і с л о в а: Кам'янець-Подільський, XVII ст., турецькі вироби, мідний посуд, рис.

У сезоні 2016 р. Кам'янець-Подільська архітектурно-археологічна експедиція (підрозділ ДП «НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України) під керівництвом П.О. Нечитайло проводила дослідження в західній частині Старого міста, за умовною адресою Францисканська, 10 (рис. 1, 1, 2). Метою досліджень було віднайдення слідів гарматної майстерні, Людвисарні, про існування якої у першій половині XVIII ст. свідчили писемні та графічні джерела (рис. 1, 3—5). Історіографія та аналіз писемних джерел детально наведені у попередній публікації результатів першого етапу робіт (Нечитайло, Черновол, Старенький 2016). До теми вежі-Людвисарні звертались у своїх працях: Т. Nowak (1973), М.Б. Петров (2002), R. Krol-Mazur (2008), А.Б. Задорожнюк (2011), О.Є. Мальченко (2011), І.О. Старенький (2013). Історичні джерела, що стосуються цього об'єкту, найповніше проаналізувала О.А. Пلامеницька (1996; 2011; 2012).

Дослідження проведено у два етапи. Протягом першого було відкрито три стіни, що примикали до західного оборонного муру над каньйоном, верхівка якого була підвищена та укріплена у середині 2000-х рр. (рис. 2; 3). Під час другого етапу робіт (керівник П.А. Болтанюк) було виявлено виробничий ливарний комплекс — Людвисарню (1708—1736 рр.).

Стіни № 1 і 2 виявились північною й південною стінами Турецької башти, на основі

якої було збудовано Людвисарню. Вони були складені з вапнякового каменю на глиняному розчині, поставленого на материкову основу. Їх ширина складала 0,94—1,05 м. Відстань між стінами 5,25 м.

Над стінами № 1—2 залягав шар потужністю 0,9—1,5 м — результат господарської діяльності XX ст. та решток підсіпки міського бульвару, спорудженого у 1830-х рр. Під ним зафіксовано шар мішаного супіщаного ґрунту коричневого кольору середньою потужністю 0,3—0,4 м. Шар складався з уламків цегли «пальцівки», керамічної плитки для підлоги, фрагментів кухонної та столової кераміки, горілого дерева й попелу (рис. 3, 1).

Горизонт зі слідами пожежі найкраще зберігся у західній частині розкопу в межах квадратів по лінії А/1—4. Східна частина заповнення між стінами № 1 і 2 була зруйнована перекопом XX ст. Частково горілий шар простежено в квадраті В/4, біля стіни № 2 (рис. 3, 2). Крім перерахованих вище категорій знахідок, шар містив уламки пічних поліхромних кахель зі слідами вторинного перепалу. Будівельні матеріали, кераміка, індивідуальні знахідки, виявлені в горілому шарі, знаходяться в хронологічних рамках другої половини XVII — першої половини XVIII ст. Не суперечить цьому датуванню й нумізматичний матеріал, виявлений в горілому шарі. У попередній публікації горілий шар був датований нами серединою XVIII ст. і пов'язаний з фінальним етапом існування Людвисарні (Нечитайло, Черновол, Старенький 2016). Відкриття П.А. Болтанюком виробничого ливарного комплексу на другому етапі досліджень, нумізматичні дані (в шарі виявлено білонний півторак 1615—1632 років та солід Сигізмунда III Вази (1603 року? ¹), аналіз речових знахідок, стратиграфії та планіграфії дали підстави для подавлення датування горілого шару у заповненні між стінами № 1 і 2 до кінця XVII ст. На користь цього свідчить часткове перекривання горілого шару північною та пів-

* НЕЧИТАЙЛО Павло Олександрович — кандидат історичних наук, керівник Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, kparchaeology@gmail.com

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, sergii_gorbanenko@iananu.org.ua

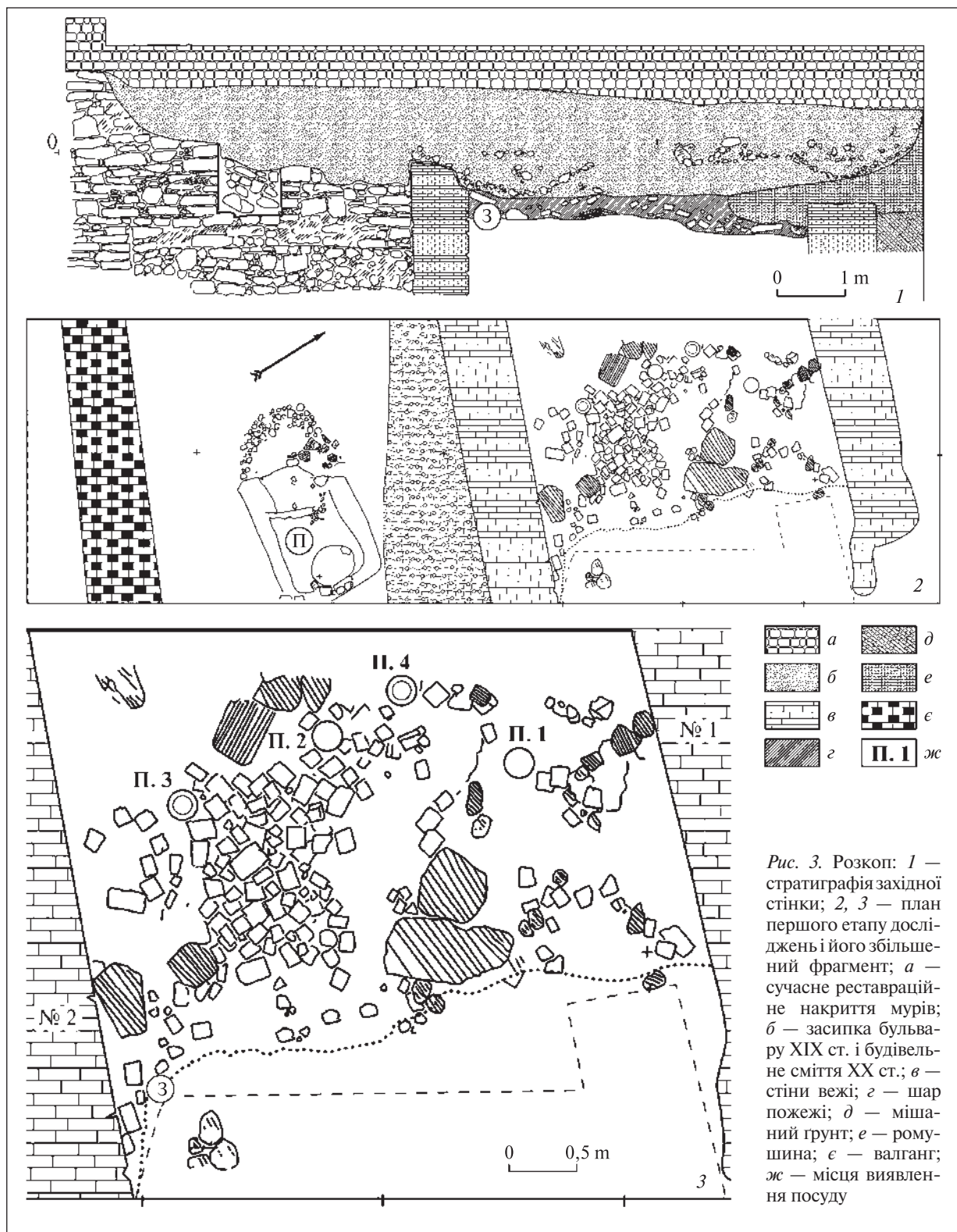
¹ Дякуємо канд. іст. наук І.О. Старенькому за визначення нумізматичного матеріалу.

◀ Рис. 1. Місце розташування розкопу на різних основах: 1 — аерофотозйомка Старого міста 1996 р. (білий прямокутник); 2 — контури на космознімку (wikimaria.org); 3 — фрагмент плану Кипріяна Томашевича 1670-х рр. (стрілкою показано двоповерхову вежу Сільницького); 4 — фрагмент плану Якуба де Рубейса 1684 р. (стрілкою показано Турецьку башту); 5 — план 1761 р. (літерою «Л» позначено Людвисарню)

Рис. 2. Фото розкопу; аерофотозйомка: 1, 2 — перший і другий етапи досліджень (зйомка коптером Drone Service, виконавець С.В. Коваленко); 3 — планіграфія на першому етапі робіт; 4 — посудина № 2 *in situ*; № 1—4 — номери стін; П — піч-кам'янка; Л — Людвисарня; 3 — місце виявлення горілого зерна

денною стінами Людвисарні. Три пласкі вапнякові плити, поставлені над горілим шаром, можуть бути інтерпретовані як залишки робочої підлоги споруди. Будівельну кераміку, що походить з горілого шару, вочевидь, використовували для побудови термоізоляційних конструкцій Людвисарні. На користь датування

пожежі фінальним етапом турецького періоду в Кам'янці-Подільському свідчить також і аналіз індивідуальних знахідок.

Найцікавішим є комплекс мідного посуду, виявлений під завалами цегли «пальцівки» у горілому шарі в квадратах А/2—А/3 (рис. 3, 3).

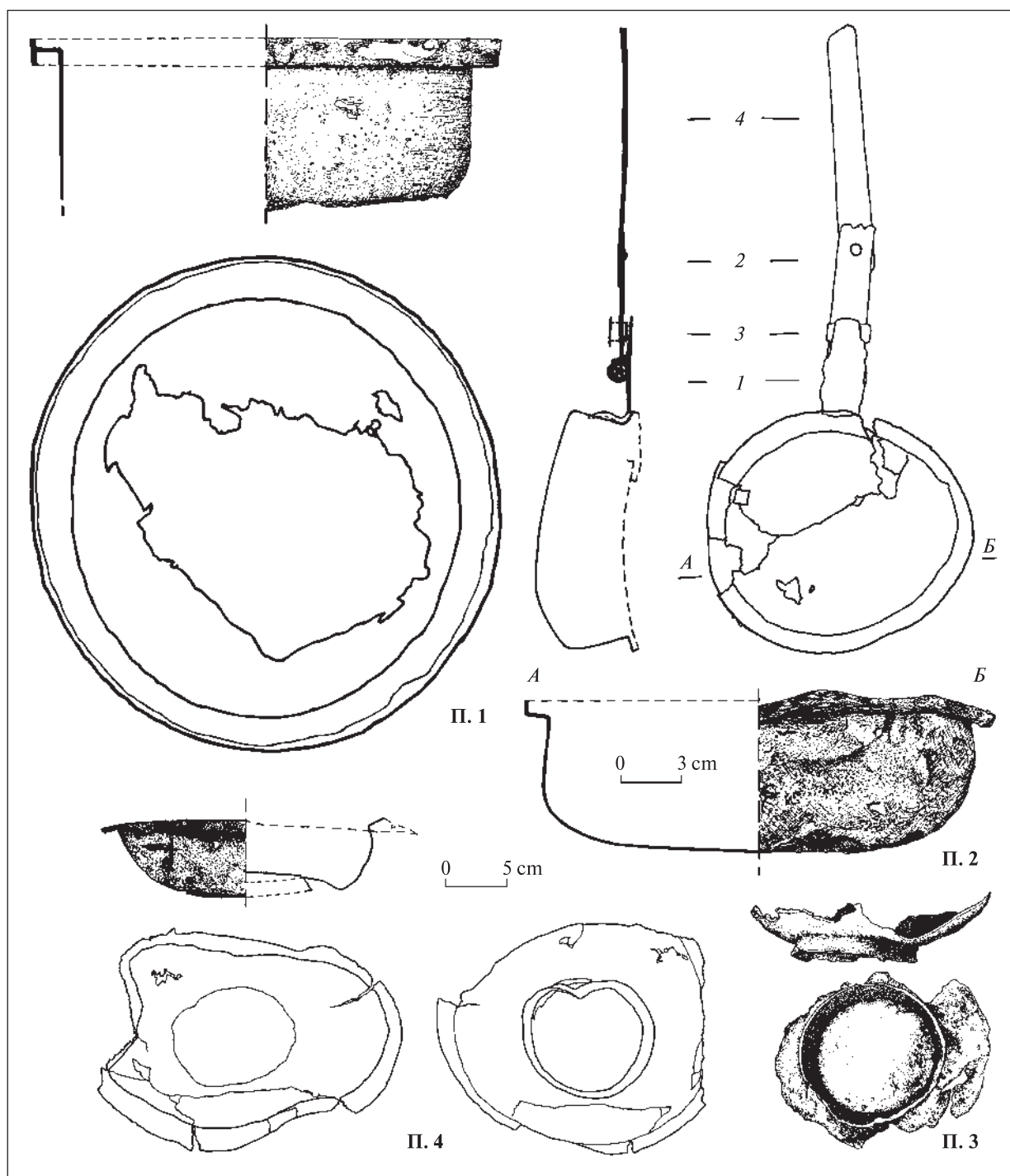

Рис. 4. Комплекс мідного посуду із Турецької башти, прорисовка; опис деталей складної ручки (1—4) див. у тексті (прорисовку виконала В.О. Шахворостова)

Комплекс складається з чотирьох посудин. Це дві мископодібні посудини на кільцевому піддоні, одна мископодібна посудина (сковорідка?) зі складною ручкою, один казан (рис. 4—5). Усі посудини були виготовлені способом дифовки, або ротаційної витяжки. Посудини передано на металографічні аналізи.

Посудину № 1 (казан) було знайдено першою (рис. 4—5). Висота збереженої частини ви-

робу 15 см, діаметр денця 23 см, діаметр вінець 38 см, товщина стінок 0,15 см. Це мідний виріб, вкритий зеленою патиною. Верхня частина збережена відносно добре, нижня — сильно пошкоджена корозією: заокруглене дно відпало. Зовні стінки казана вкриті дрібним піском і камінням, що міцно запеклись на поверхні; вінця казана відігнуті назовні під прямим кутом, мають Т-подібну форму, утворюючи таким чи-

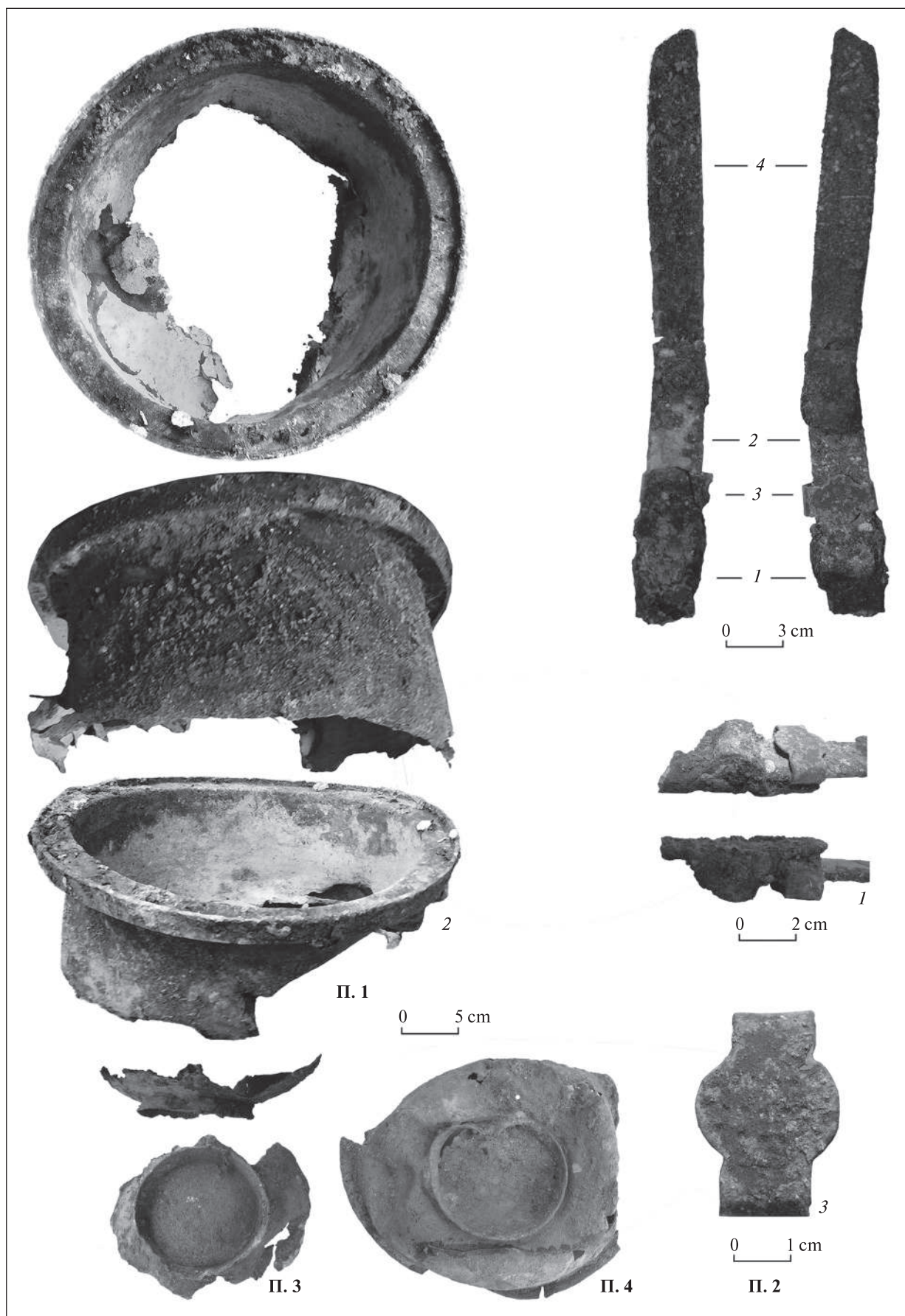

Рис. 5. Комплекс мідного посуду із Турецької башти, фото

ном заріз під кришку. Така форма була отримана внаслідок кріплення мідного обруча до вінець, сформованих відгином від основного листа міді (0,8 см) під прямим кутом. Обруч мав ширину 2,2 см, товщину 0,45 см, і кріпився до горизонтальної частини вінець рівно посередині своєї висоти.

Аналогію казану № 1 було знайдено в публікації колекції мідного турецького посуду 1680-х рр. з фондів Будапештського музею (Bencze 2002, р. 467, 14).

Посудина № 2 (сковорідка?) — мідна, вкрита зеленою патиною, деформована (рис. 4—5). Мала мископодібну форму з ручкою. Висота 6,5 см, діаметр вінець 20 см, товщина стінки 0,15 см. Вінця відігнуті назовні під прямим кутом, край піднятий на висоту 0,7 см перпендикулярно площині вінець (ширина 1,6 см), що формує виїмку під кришку. Дно заокругленої форми. Зовні, нижче вінець, приклепана на дві заклепки залізна пластина, для кріплення рук'я. Діаметр заклепок 0,75 см, довжина пластини 6,5 см, її ширина 3,0 см. На одній зі стінок, нижче вінця — пляма іржі. В середині посудина заповнена сумішшю вапняно-піщаного розчину з деревним вугіллям (рис. 2, 4).

Ручка посудини була знайдена неподалік. Це довгий вузький предмет (довжина 31 см, ширина 2,8—3,1 см), складений з кількох елементів (рис. 4—5):

1) залізна коротка пластина з вушками: довжина 7,7 см, ширина 3,1 см, ширина заокругленого краю 2,2 см, товщина 0,3 см;

2) мідна довга пластина: довжина 12,0 см, ширина 3,0 см, товщина 0,5 см;

3) пласке мідне широке кільце, виготовлене з пластини, з круглим розширенням посередині: ширина 1,5 см, довжина до згинів 3,8 см, товщина 0,2 см; діаметр округлого розширення 2,45 см;

4) довга металева пластина: довжина 24,3 см, ширина 2,8 см, товщина 0,4 см.

Залізна пластина № 1 об'єднана з того боку, яким раніше була прикріплена до казанка. Посередині має вушка, відігнуті вниз. Їх використовували для з'єднання з мідною пластиною за допомогою осевого елемента, розклепаного по краях. Залізна пластина накладалась на мідну пластину № 2. Під краєм залізної пластини розташоване мідне пласке кільце.

Мідна пластина № 2 з одного краю зігнута і входить між вушками залізної пластини, другий край пластини № 2 закінчується трьома зубцями. На мідній пластині розташоване мідне пласке широке кільце. На нижній сторо-

ні ручки кільце має округле розширення, декороване трьома паралельними рядами заглиблених крапок. Декор, виконаний крапками-заглибинами, прикрашає ручку османського кухонного посуду із угорського міста Szolnok, датованого XVI—XVII ст. (Kovács 1984, р. 85, fig. 6, 1).

На кінці мідної пластини мідною заклепкою (діаметром 1,0 см) прикріплено довгу залізну пластину (№ 4) зі скошеним краєм.

Посудина № 3 (миска?). Більша частина посудини розсипалась на етапі розчистки (рис. 4—5). Це фрагмент мископодібної посудини на кільцевому піддоні. Збереглась нижня частина виробу. Висота збереженої частини 4,6 см, товщина стінки 0,2 см, діаметр піддона 9,8 см, його товщина 0,3 см.

Посудина № 4 (миска?). Мідний деформований виріб, вкритий зеленою патиною (рис. 4—5). Висота виробу 7,0 см, ширина вінець 1,4 см, їхня товщина 0,3 см, товщина стінки 0,2 см, внутрішній діаметр 15 (дно) і 20 (вінця) см. Діаметр піддона 10,0 см, товщина його стінки 0,4 см. Вінця під прямим кутом відігнуті назовні. Стінки орнаментовані трьома тонкими прокресленими лініями. На денці — кільцевий конічний піддон. В середині посудини було вапно, вугілля, фрагменти корозованих металевих виробів.

Посудини № 3 і 4 (мископодібні на кільцевому піддоні) мають аналогії в колекції мідного посуду з угорського міста Szolnok (Kovács 1984, р. 82, fig. 4, 4, 5).

Інші мідні посудини з досліджуваної вежі — теж турецькі (османські) за походженням, на що вказують круглі піддони та інші елементи морфології посуду (вінця, декор). Комплекс мідного посуду з Турецької вежі має повні та часткові аналогії в колекціях мідного османського посуду з Угорщини (Bencze 2002; Kovács 1984; 2010) та Ерзуруму (Туреччина) (Köşklü 2010, р. 119). До речей, турецьких за походженням, можна зарахувати і фрагмент керамічної люльки для паління тютюну з клеймом майстра — «Амін»².

О.А. Пламеницька вважає, що турки використали для військових потреб мурований будинок Сільницького, зображений на мідьориті Томашевича (Пламеницька 2012, с. 440). На нашу думку, споруда, виявлена в результаті археологічних досліджень, початково мала фортифікаційне призначення, можливо, поєдну-

² За прочитання напису висловлюємо вдячність асистенту кафедри мов і літератур Близького та Середнього Сходу Інституту філології Київського національного університету Б.Е. Горвату.

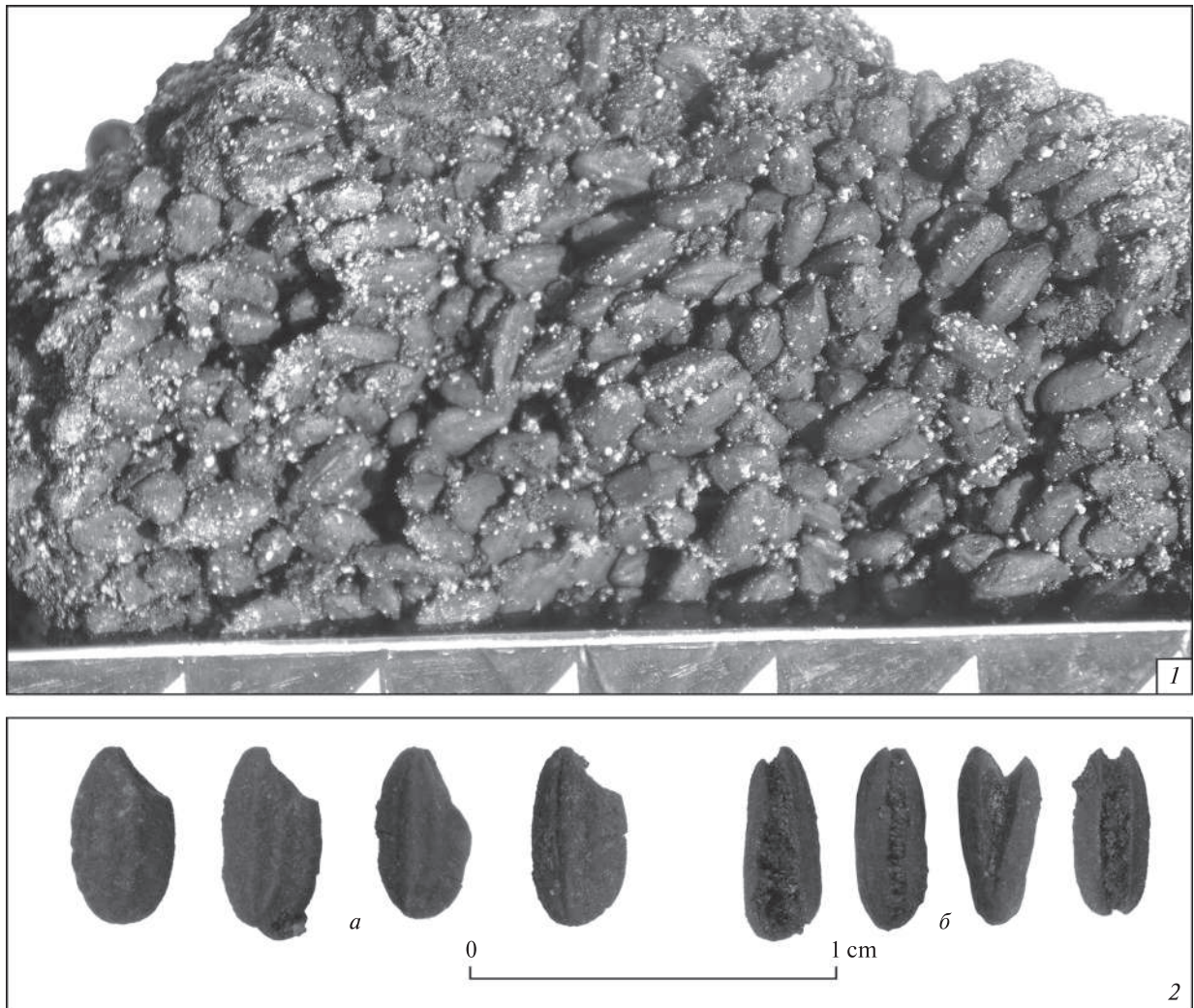

Рис. 6. Обгоріле зерно із горілого шару Турецької башти: 1 — приклад спеченої грудки; 2 — приклади зернівок рису (а — бічна, б — черевна сторони)

ючи його з житловим. Ранній етап існування вежі (башти) стосується початку XVII ст. На це вказує піч-кам'янка та керамічний комплекс, виявлений біля південної стіни (№ 2) (Нечитайло, Ніколаєва 2016). В описі міста 1700 р. споруду названо «баштою турецькою» і описано таким чином: «Ділянка порожня, колись його милості пана Сильницького, на якій знаходиться башта турецька. Від неї мур аж до самої Замкової брами тягнеться. Біля цих ділянок ділянка порожня, колись його милості пана Шемберка, на якій тепер шанець» (Петров 2002, с. 326).

З огляду на вищевикладене, комплекс мідного посуду, може стосуватись фінального етапу перебування турецьких військ в Кам'янці-Подільському.

Крім того, під час археологічних робіт у горілому шарі з будівельною керамікою XVII ст., у квадратах А/2—3 та квадратах В/4—5, поблизу стіни № 2 було виявлено спечене у грудки горіле зерно. Палеоетноботанічний матеріал

представлений переважно зернівками, що під дією значних температур (пожежі?) злиплися в грудки загальним обсягом близько 300 мм. Матеріал однорідний, при візуальному обстеженні поверхні грудок домішки не виявлено (рис. 6, 1).

За визначеннями доктора, співробітника Німецького археологічного інституту (Deutsches Archäologisches Institut), палеоботаніка Рейндера Неефа (Reinder Neef), проведеними за фото зернівок, вони належать до рису посівного (*Oryza sativa*)³. Зернівки неочищені, покриті плівками. Середні розміри (мм, за 10 вимірами; рис. 6, 2): довжина 5,0 (від 4,66 до 5,4), ширина 2,77 (від 2,68; до 2,9), товщина 2,16 (від 2,06 до 2,22). У порівнянні із сучасними — розміри незначні, ближче до мінімальних. Однак, зважаю-

³ Принагідно щиро вдячні Р. Неефу за визначення, а також д-ру Е. Шультце (Німецький археологічний інститут) за налагодження контакту.

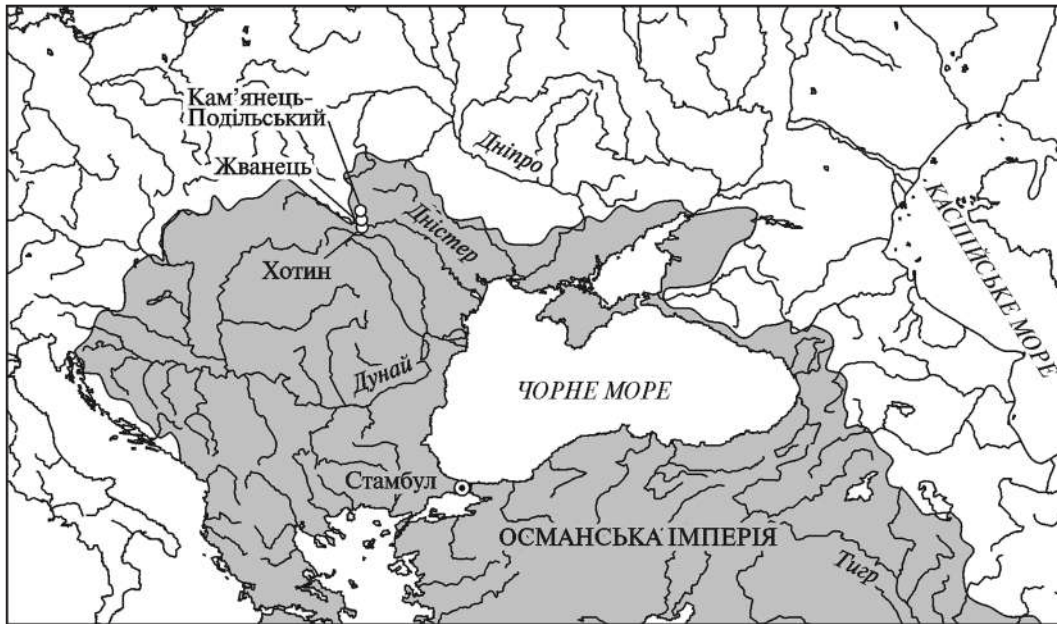

Рис. 7. Фрагмент карти Османської імперії у 1683—1699 рр. з позначенням Кам'янця-Подільського

чи на деформацію у результаті дії вогню, не слід перебільшувати значення цих вимірів.

Рис навіть зараз на території України майже не вирощують. Тому очевидно, що зерно було привозним. Що також дуже добре узгоджується зі знахідкою комплексу мідного турецького посуду XVII ст. і вказує на походження рису. Нині це перший відомий нам випадок виявлення рису на археологічних пам'ятках території України.

Таким чином, артефакти, виявлені в заповненні між південною (№ 2) та північною (№ 1) стінами Турецької башти, а також палеоентоботанічні матеріали, найімовірніше, стосуються перебування в Кам'янці-Подільському турецького гарнізону. Короткий період існування Подільського єялету (1672—1699 рр.) був насичений військовими епізодами.

Однією з імовірних причин утворення горілого шару між стінами № 1 і 2 Турецької вежі могла бути військова акція 1687 р. 17 липня польські війська на чолі з королевичем Яковом Собеським (насправді командував військом гетьман Яблоновський) тримали місто в облозі 53 дні. Було випущено понад 1000 ядер та гранат, що завдали значних руйнувань (Kolodziejczyk 1994, s. 114). Пожежі в місті згадані під 1689 р., часу облоги військом гетьмана Яблоновського, яка припинилась внаслідок знешкодження турками шести гармат найбільшого калібру (Сецинский 1895, с. 49; Kolodziejczyk 1994, s. 120). Гарматний обстріл міста відбувався і в 1692 р.

У 1706—1708 рр. Турецька башта була частково розібрана і реконструйована для потреб ливарного виробництва. Дві вапнякові плити в квадратах А—В/1—2 лежать над шаром пожежі з цеглою. З ними кореспондується плита, виявлена над шаром пожежі другої половини XVII ст. біля стіни № 2 у квадраті В/4. Ці три плити, ймовірно, є залишками робочої підлоги Людвисарні.

Як свідчать писемні джерела (Kolodziejczyk 1994), турецький гарнізон постійно потерпав від нестачі продовольства. Польські війська застосовували тактику випаленої землі, в результаті якої, поля навколо Кам'янця засівались на відстань гарматного пострілу. Провіант завозили до міста з Хотина (куди, імовірно, воно потрапляло з території Османської імперії; у випадку з рисом — з терен із субтропічним кліматом; рис. 7), через Жванець. Найімовірніше, саме таким шляхом мідний посуд та рис потрапили до Кам'янця-Подільського і зберігалися в Турецькій башті до кінця 1680-х рр., а в результаті однієї з буремних подій другої половини XVII ст. були поховані в шарі пожежі. Після археологічно зафіксованої пожежі, над шаром попелу й руїн було споруджено конструкції Людвисарні (1708—1736 рр.). Частину горілого шару було викинуто за периметр башти (квадрат В/5), де він лежав на артилерійській підсипці (валганг). Відносно гарну збереженість матеріалу зумовили консервація об'єктів та шарів підсипкою бульвару 1830-х рр. та інтенсивна господарська діяльність XX ст., що сформували над Турецькою баштою потужний захисний горизонт.

- Задорожнюк А.Б. Міські фортифікації Кам'янця-Подільського: проблема атрибуції та інтерпретації // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: 36. матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей КПДІМЗ / Відп. ред.: В.С. Тарнівський. — Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2011. — С. 91—96.
- Мальченко О. (упорядн.). Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV—XVIII століть. Ч. I: Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2011.
- Нечитайло П., Черновол Д., Старенький І. Пошуки «Людвисарні» (археолого-архітектурні дослідження на Францисканській, 10) // Археологія & Фортифікація України: 36. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф. КПДІМЗ, присвяч. 150-й річниці від дня народж. М.С. Грушевського (1866—1934) / Відп. ред.: В.С. Тарнівський. — Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2016. — С. 157—166.
- Нечитайло П., Ніколаєва Г. Керамічний комплекс початку XVII ст., виявлений біля вежі Сільницького // Археологія & Фортифікація України: 36. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф. КПДІМЗ, присвяч. 150-й річниці від дня народж. М.С. Грушевського (1866—1934) / Відп. ред.: В.С. Тарнівський. — Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2016. — С. 167—171.
- Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII—XVIII ст. (Історіографія. Джерела). — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002.
- Планицька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К. Томашевича 1673—1679 рр.: До проблеми дослідження української ведуги // Архітектурна спадщина України. — К.: Українознавство, 1996. — Вип. 3, ч. 1: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / Ред. В. Тимофієнко. — С. 82—105.
- Планицька О. Комплекс фортифікаційних споруд по вул. Замковій, 3, 4 та вул. Францисканській, 10 у м. Кам'янці-Подільському. Історико-архітектурна довідка / НПКЦ «Донжон». — Ркп. 73 с., Іл. — К., 2011 / Архів НПКЦ «Донжон».
- Планицька О.А. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (Пізньюантичний — ранньомодерний час). — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2012.
- Сецинский Е.И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. — К.: Тип. С.В. Кульженко, 1895.
- Сіцинський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. — Кам'янець-Подільський: Видання Подільського братства, 1994.
- Старенький І.О. Bastionno-batareyni ukrіplennia Kam'iancia-Podil's'kogo // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: 36. матеріалів III всеукр. наук.-практ. конф. / Відп. ред.: В.С. Тарнівський. — Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. — С. 156—162.
- Bencze Z. Török rézedények a Hadtörténeti Múzeum udvarán (Türkische Kupfergeschirr auf dem Hof des Museums für Krigsgeschichte) Budapest // Régiségei. — 2002. — 35, 2. — P. 461—468.
- Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672—1699. — Warszawa: Oficyna wydawnicza Polczek Polskiego Czerwonego Krzyża, 1994.
- Kovács G. Török rézedények Szolnok megyéből // Archaeologiai Értesítő. — Budapest, 1984. — 111. — P. 78—91.
- Kovács G. A magyarországi oszmán-török régészet új eredményei: áttekintés a Dráva menti kutatások kapcsán (New findings in the Ottoman-Turkish Archaeology in Hungary: topics highlighted by research work along the river Drava) // A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and Early Modern Period in Hungary) / Szerk.: E. Benkő, G. Kovács. — Budapest, 2010. — I—II. — P. 757—781.
- Król-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamienia Podolskiego w XVIII wieku. — Kraków: Avalon, 2008.
- Köşklü Z. Geçmişten günümüze erzurum'da bakircilik ve bakır kaplar (The Vocation of Coppersmith and Copper Dishes from the Past the Present) // Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi. — 2010. — [S. l.], n. 8, Aug. — P. 107—120.
- Nowak T. Fortyfikacje i artyleria Kamienia Podolskiego w XVIII w. // Studia i materiały do historii wojskowości. — 1973. — T. XIX, cz. 1. — S. 139—186.

Надійшла 21.03.2017

П.А. Нечитайло¹, С.А. Горбаненко²

¹ Кандидат исторических наук, руководитель Каменец-Подольской архитектурно-археологической экспедиции ГП «НИЦ «ОАСУ» ИА НАНУ, kparchaeology@gmail.com.

² Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института археологии НАН Украины, sergii_gorbanenko@iananu.org.ua.

МЕДНАЯ ПОСУДА И РИС ИЗ КАМЕНЦА-ПОДОЛЬСКОГО

Публикация посвящена введению в научный оборот комплекса находок XVII в. турецкого происхождения из Каменец-Подольского, обнаруженного в 2016 г. во время исследований производственного литейного комплекса — Людвисарни. Материал находился в слое мешаного супесчаного грунта со следами пожара, насыщенного обломками кирпича «пальцовки», керамической плитки для пола, фрагментов кухонной и столовой керамики, горелого дерева и пепла. Обнаружен «кухонный набор», состоящий из четырех медных сосудов: котла, сосуда с ручкой (сковородки?), двух аналогичных «мисок» небольших размеров различной сохранности. Аналогии медным сосудам № 1, 3—4 известны в коллекциях медной турецкой посуды XVII в. из Венгрии и в современной Турции.

Примечательна также находка зерновок риса, также происходящих из горелого слоя. В комплексе с посудой, эти находки свидетельствуют о прямом импорте медной посуды и риса. Таким образом, артефакты, обнаруженные в заполнении между южной (№ 2) и северной (№ 1) стенами Турецкой башни, а также палеоэтноботанические материалы, скорее всего, относятся к периоду пребывания в Каменце-Подольском турецкого гарнизона в период существования Подольского эялета (1672—1699 гг.).

К л ю ч е в ы е с л о в а: Каменец-Подольский, XVII в., турецкие материалы, медная посуда, рис.

COPPER VESSELS AND RICE FROM KAMIANETS-PODILSKYI

The publication aims to draw scholarly attention to a group of the 17th century objects of Turkish origin from Kamianets-Podilskyi discovered in 2016 during the exploration of a foundry assemblage called Liudvisarni. The material was located in a layer of mixed loam with traces of a fire, full of broken brick «fingerings», ceramic floor tiles, fragments of kitchen and dining ceramics, a burnt tree and ashes. A «kitchen set» was found, consisting of four copper vessels: a large cooking pot, a pot with a handle (perhaps a frying pan), and two similar small «bowls» showing different levels of damage. Similar vessels to no. 1, 3, and 4 can be found in the collection of the 17th century Turkish copper dishes from Hungary, as well as in modern Turkey.

Also noteworthy was the discovery of rice weevils from the burnt layer. Along with the pots, these findings indicate direct importation of copper vessels and rice. Consequently, the artefacts found in the enclosure between the southern (no. 2) and northern (no. 1) walls of the Turkish tower, as well as the palaeoethnobotanic materials, most likely refer to the time of Turkish garrison's stay in Kamianets-Podilskyi during the period of the Podolia Eyalet (1672–1699).

Key words: Kamianets-Podilskyi, the 17th century, Turkish materials, copper vessels, rice, Ottoman Empire.

References

- Bencze Z. Török rézedények a Hadtörténeti Múzeum udvarán (Türkische Kupfergeschirr auf dem Hof des Museums für Kriegsgeschichte) Budapest. *Régiségei*, 2002, 35, 2, pp. 461–468.
- Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672–1699. Warszawa: Oficyna wydawnicza Polczek Polskiego Czerwonego Krzyża, 1994.
- Kovács G. Török rézedények Szolnok megyéből. *Archaeologiai Értesítő*. Budapest, 1984, 111, pp. 78–91.
- Kovács G. A magyarországi oszmán-török régészet új eredményei: áttekintés a Dráva menti kutatások kapcsán (New findings in the Ottoman-Turkish Archaeology in Hungary: topics highlighted by research work along the river Drava). In: E. Benkő, G. Kovács (Eds) *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and Early Modern Period in Hungary)*. Budapest, 2010, I–II, pp. 757–781.
- Krol-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamienia Podolskiego w XVIII wieku. Kraków: Avalon, 2008.
- Köşklü Z. Geçmişten günümüze erzurum'da bakircilik ve bakır kaplar (The Vocation of Coppersmith and Copper Dishes from the Past the Present). *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, 2010, [S. 1.], n. 8, Aug., pp. 107–120.
- Malchenko O. (uporiadnyk). Museum artilleriae Ucrainicae. Muzei ukrainskoi artylerii XV–XVIII stolit. P. I: Ukrainski harmaty v zarubiznykh muzeinykh kolektsiakh. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho, 2011.
- Nechytailo P., Chernovol D., Starenkyi I. Poshuky «liudvysarni» (arkheoloho-arkhitekturni doslidzhennia na Frantsyskanskii, 10). In: V.S. Tarnivskyi (Eds) *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy: Zb. materialiv VI Mizhnar. nauk.-prakychn. konf. KPDIMZ, prysviach. 150-i richnytsi vid dnia narodzh. M.S. Hrushevskoho (1866–1934)*. Kamianets-Podilskyi: Medobory-2006, 2016, pp. 157–166.
- Nechytailo P., Nikolaieva H. Keramichnyi kompleks pochatku XVII st., vyavlenyi bilia vezhi Silnytskoho. In: V.S. Tarnivskyi (Eds) *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy: Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii Kamianets-Podilskoho derzhavnoho istorichnoho muzeiu-zapovidnyka, prysviachenoi 150-i richnytsi vid dnia narodzhennia M.S. Hrushevskoho (1866–1934)*. Kamianets-Podilskyi: Medobory-2006, 2016, pp. 167–171.
- Nowak T. Fortyfikacje i artyleria Kamienia Podolskiego w XVIII w. *Studia i materiały do historii wojskowości*, 1973, t. XIX, cz. 1, ss. 139–186.
- Petrov M.B. Istorychna topohrafiia Kamiantsia-Podilskoho kintsia XVII–XVIII st. (Istorioghrafiia. Dzherela). Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA, 2002.
- Plamenytska O. Zabudova Kamiantsia-Podilskoho za midorytom K. Tomashevycha 1673–1679 rr.: Do problemy doslidzhennia ukrainskoi veduty. *Arkhytekturna spadshchyna Ukrainy*. Kyiv: Ukrainoznavstvo, 1996, vyp. 3, ch. 1: In: V. Tymofiienko (Eds) *Pytannia istorioghrafii ta dzhereloznavstva ukrainskoi arkhitektury*, pp. 82–105.
- Plamenytska O. Kompleks fortyfikatsiinykh sporud po vul. Zamkovii, 3, 4 ta vul. Frantsyskanskii, 10 u m. Kamiantsi-Podilskomu. Istoryko-arkhitekturna dovidka. NPIKTs «Donzhon». Rkp. 73 s., II, Kyiv, 2011 (*Arkhyv NPIKTs «Donzhon»*).
- Plamenytska O.A. Castrum Camenecensis. Fortetsia Kamianets (Piznoantychnyi – ranniomodernyi chas). Kamianets-Podilskyi: Abetka, 2012.
- Setsinskii E.I. Gorod Kamenets-Podolskii. Istoricheskoe opisanie. Kyiv: Typ. S.V. Kulzhenko, 1895.
- Sitsynskyi Iu. Narysy z istorichnoi topohrafiï mista Kamiantsia-Podilskoho ta yoho okolyts. Kamianets-Podilskyi: Vydannia Podilskoho bratstva, 1994.
- Starenkyi I.O. Bastionno-batareini ukriplennia Kamiantsia-Podilskoho. In: V.S. Tarnivskyi (Eds) *Arkheolohiia & fortyfikatsiia Sereidnoho Podnistrovia: Zbirnyk materialiv III vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: Medobory-2006, 2013, pp. 156–162.
- Zadorozhnyiuk A.B. Miski fortyfikatsii Kamiantsia-Podilskoho: problema atrybutsi ta interpretatsii. In: V.S. Tarnivskyi (Eds) *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Sereidnoho Podnistrovia: Zbirnyk materialiv vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii na chest 10-richchia stvorennia viddilu starozhytnosti Kamianets-Podilskoho derzhavnoho istorichnoho muzeiu-zapovidnyka*. Kamianets-Podilskyi: Medobory-2006, 2011, pp. 91–96.

До історії стародавнього виробництва

УДК: 903.2 (477.62) "636/637"

В.В. Колода, В.Б. Панковський,
С.М. Разумов, А.В. Корохіна *

ВИРОБИ З КІСТКИ ТА ГІРСЬКИХ ПОРІД ЕНЕОЛІТУ ТА БРОНЗОВОЇ ДОБИ НА ПОСЕЛЕННІ ФАЩІВКА

У статті викладено результати структурно-сировинного, технологічного та функціонального аналізу знарядь та приладдя з поселення Фащівка, що у верхів'ях Міусу на Донецькому кряжі. Артефакти з гірських порід віднесені до енеоліту й доби пізньої бронзи. Усі кістяні вироби належать пізній бронзовій добі. Уперше подано документовані трасологічні спостереження щодо використання т. зв. тупців винятково для м'яття сириці.

К л ю ч о в і с л о в а: енеоліт, пізня бронзова доба, Північне Приазов'я, кістяна індустрія, індустрія гірських порід, трасологія.

Вступ

Пропонована стаття продовжує публікацію матеріалів поселення Фащівка (Перевальський р-н Луганської обл.). Пам'ятка містила декілька компонентів палеометалічної доби — енеолітичний, перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи, розвиненого та заключного періодів пізньої бронзової доби. Згідно цього поділу, кераміка поселення належить дереївській,

Дніпро-Донській бабинській та бережнівсько-маївській зрубній культурам за наявності до певної постзрубних форм різного походження. Виокремлюється також сабатинівська та сусканська кераміка (Колода і др. 2016).

Тепер на часі публікація виробів з кістки та гірських порід. Її супроводжують сировинна, технологічна та функціональна експертизи, а також визначення епохальної та культурної належності артефактів, здійснювані згідно мети цього дослідження, що нею було з'ясування характеру оснащення виробничих і побутових занять людності, яка замешкувала різночасові поселення біля Фащівки.

Спостереження дрібних видозмін на кісткових поверхнях здійснювалося за допомогою МБС-9.

Кістяна індустрія

Її представляють п'ять об'єктів з розкопу 1:

— фрагментований ковзан з третьої плеснової кістки коня (№ 191, —0,6, кв. 05/Е) (рис. 1);

— зубчаста скребачка з бичачого ребра, взятого в лівій частині скелета (№ 218, —0,8, кв. 04/АЖ) (рис. 2);

— фрагменти трьох тупців з лівих нижньощелепових кісток бика (№ 193, —0,6, кв. 04/А, № 217, —0,8, кв. 04/АЖ, № 222, —0,8, кв. 04/Б) (рис. 3; 4; 5).

Площина ковзання у фащівського ковзана являє собою поліровану зону глибокого шліфування з переважно поздовжніми лінійними слідами своєрідного вигляду, що сукупно відповідає виглядові зношування на археологічних і давніх ковзанах (MacGregor 1975, p. 387, fig. 2, 3; Becker 1990, S. 23—24, Abb. 4) (рис. 6).

Клиноподібне оформлення дистального кінця кістки властиве ковзанам типу «Садчи-

* КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, завідувач археологічної лабораторії, Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, koloda_v@mail.ru; koloda_v@rambler.ru

ПАНКОВСЬКИЙ Валентин Борисович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології Національної Академії наук України, vns@ukr.net

РАЗУМОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, науково-дослідна лабораторія «Археологія», Придністровський державний університет ім. Т.Г. Шевченка, razum_22@rambler.ru

КОРОХІНА Анастасія Вікторівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології Національної Академії наук України, a.v.korokhina@gmail.com

ковський» (Панковський 2012, с. 8). Через втрату задньої частини виробу зробити більш докладні типологічні судження складно. Вцілілі модифікації (клиноподібний носок без отворів у сполученні з розложистою поверхнею ковзання на цілісному діафізі) знані в декількох екземплярах, список яких наводимо у таблиці.

Таким чином, тип «Садчиковський» — як такий та, зокрема, з вказаними модифікаціями — мав поширення впродовж двох послідовних періодів доби пізньої бронзи. Спершу він знаний у доволі широкому обширі з місцезнаходженнями в Побужжі, Подніпров'ї, Надазов'ї, Центральному Казахстані та Середній Азії. Надалі його вияви наявні тільки в Побужжі та Азово-Донецькому регіоні. Відтак, ковзан з Фашівки має належати бережнівсько-маївській зрубній культурі або, зважаючи на присутність певної кераміки, до пізньозрубного/постзрубного культурного утворення Північного Приазов'я.

Зношування зубчастих робочих поверхонь скребачки має вигляд нахилених фасок на ввігнутому медіальному боці ребра. Ці шліфовані зони сильно поліровані й заповнені переважно поздовжніми лінійними утвореннями — подряпинами й звивистими борознами й рівчаками (рис. 2). Таке зношування притаманне знаряддям для зняття м'язи з шкіри (пляшування). Аналог зубчастій скребачці можемо вказати в індустрії сабатинівської культури¹

¹ Поселення Кірове, 1961 р., № 207; Наукові фонди ІА НАНУ, колекція № 438. Знаряддя з нижнього відділу одного з лівих середніх ребер бика свійського; з латерального боку компактна стінка трохи розпиляна біля краю, а вціліла медіальна стінка нарізана зубцями, які нині сильно спрацьовані, адже знаряддя використовували також після нівелювання зубців.

Рис. 1. Ковзан. Цифри біля сірих позначок місць зйомки відповідають позиціям на рис. 6

і тому відносимо цей виріб до бережнівсько-маївського зрубного компоненту Фашівського поселення.

Тупці з нижньощелепових кісток великої рогатої худоби раніше вважалися знаряддями для видалення волосу зі шкіри та м'ягтя сирих шкіри або голених шкіри, що врешті було про-

Рання група		
Бережнівсько-маївська зрубна культура	Богуслав Безіменне II Мокрий Чалтир	Ромашко 2013, рис. 87, 3 Панковский, Усачук 1996 Панковский 2006, с. 78
Сабатинівська культура	Бузьке IV Златопіль	Клюшинцев 1990—1991/126, рис. 41, 4; 53, 2 Ляшко 1990, рис., 6; Gerškovič 1999, Taf. 10, 1
Саргаринсько-олексіївська культура	Копи I Чаглінка/Шагалали	Евдокимов, Ломан 1982, с. 30, рис. 3, 6, 7 Агапов, Кадырбаев 1979, с. 59, рис. 10; Оразбаев 1970, с. 134, 139
Чустська культура	Дальверзин	Заднепровский 1962, с. 35—36, табл. XXIV, 21
Пізня група		
Постзрубні контексти	Іллічівка Безіменне II	Панковский 1999, с. 197, рис. 1, 2 Панковский, Усачук 1996
Білозерська культура	Дикий Сад	Горбенко 2007, с. 140, рис. 1, 6, 7

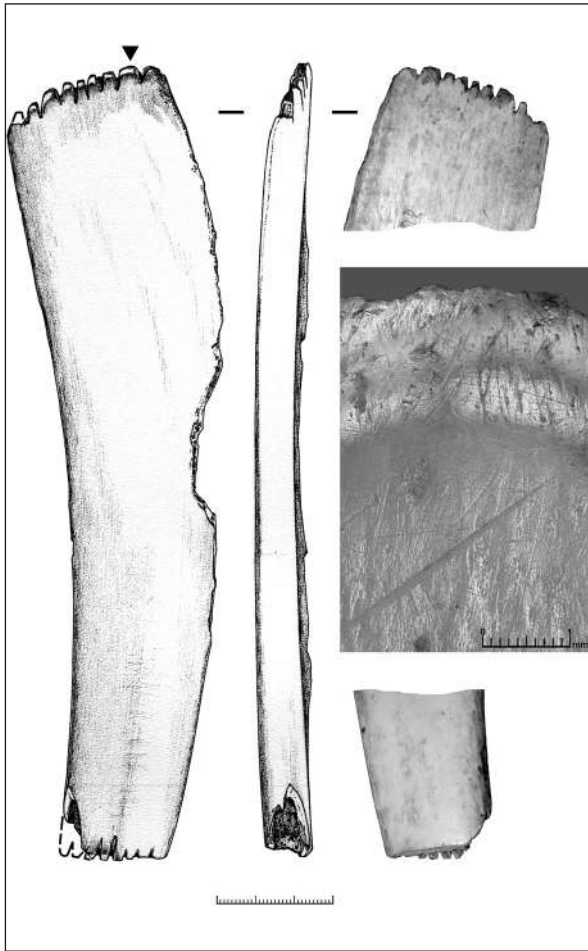

Рис. 2. Зубчаста скребачка та вигляд її зубця зі слідами зношування. Чорним трикутником показано місце зйомки слідів

демонстровано трасологічними засобами (Семенов 1968, с. 161—162, рис. 53). Після певної ревізії вони постали знаряддями пляшування шкур та м'яття ременів (Килейников 1989, с. 122—124; 2009, с. 101—107; Усачук 1996).

Що ж до слідів зношування фашівських тупців, то на їхніх згладжених альвеолярних і вентральних краях простежуються самі лише різні борозенки й подряпини від поперечного та поздовжнього пересування сириці (рис. 7; 8; 9). Шліфовані фасетки та інші характерні прикмети інструментів для зняття міздрі на кшталт розглянутої перед цим зубчастої скребачки (рис. 2) на тупцях відсутні. Власне кажучи, експерименти В.В. Килейникова (1989; 2009) продемонстрували можливість пляшування шкур дослідними тупцями, проте документованих слідознавчих даних щодо відповідного спрацьовування давніх тупців з будь-яких інших місць їхнього поширення бракувало і бракує. Наразі надаємо лише спостереження щодо невеликої серії з Фашівки. Зокрема, з огляду на

відомості щодо головної та єдиної функції тих тупців, утворення виїмчастого хвилястого зношування робочих альвеолярних країв у місці стику щелепових тіл і втрачених гілок слід пояснювати постійним тертям скупчених зморшок сириці, а не епізодичним використанням тупців для м'яття вузьких ременів.

Від тупців уціліли самі лише частини тіл нижньощелепових кісток (рис. 10). Проте, аби з'ясувати можливе відношення наших зразків до Дніпро-Донської бабинської культури, годилося б обговорювати оформлення щелепових гілок, яке на початку доби пізньої бронзи² мало дуже своєрідні прикмети (Лысенко и др. 2011, с. 139—145). Утім, навіть загальний вигляд обробки щелепових тіл у фашівських тупців свідчить про їхні відмінності від таких знарядь початку доби пізньої бронзи. Разом із тим, окреслення та пропорції нагострених робочих країв і торців на різцевих ділянках кісток поряд із застосуванням техніки вилучення медіального боку кістки за допомогою пунктирного рубання теслом або ножом (рис. 11) дозволяють віднести наші тупці до бережнівсько-маївської зрубної культури або до постзрубної пори.

Нам бракувало контекстуальних даних щодо зв'язків кістяних артефактів з якимсь певним компонентом пам'ятки. Зокрема, неподалік тупця № 222 і у тому-таки горизонті, знаходилися фрагменти трьох посудин; фрагмент горщика з пружком під краєм вінець і фрагмент верхньої частини банкуватої посудини цілком характерні для кераміки другого етапу бережнівсько-маївської зрубної культури (Колода и др. 2016, рис. 3, 16; 4, 5, 12).

Індустрія гірських порід

У 1992 р. знайдено 14 виробів з гірських порід, що їх можна пов'язати з енеолітичною стоянкою та поселенням доби пізньої бронзи. До середньостогівської (Телегин 1973) або ж скелянської (Rassamakin 2004) культури належать сім крем'яних виробів.

1. Комбіноване знаряддя (рис. 12, 1) — ніж-перфоратор на масивній напівпервинній пластині зі сформованим крутою ретушню вістрям на дистальному кінці. Поздовжні краї вкриті ретушню утилізації. Кремій верхньокрейдового віку, темно-сірий напівпрозорий. Розміри: 8,5 × 2,4 × 0,7 см.

² Пізніе Бабине, ранні покровсько-мосоловська зрубна культура та малополовецький тип.

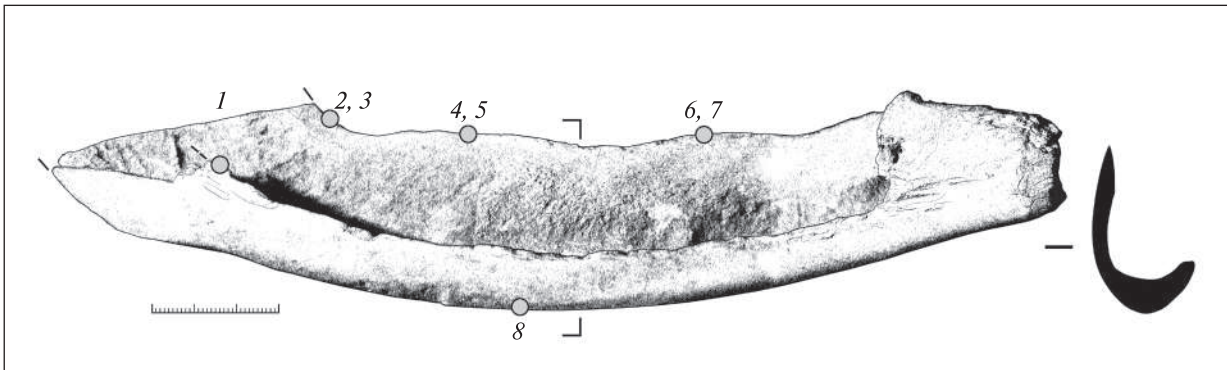

Рис. 3. Фрагмент тупця (№ 193). Цифри біля сірих позначок місць зйомки відповідають позиціям на рис. 7

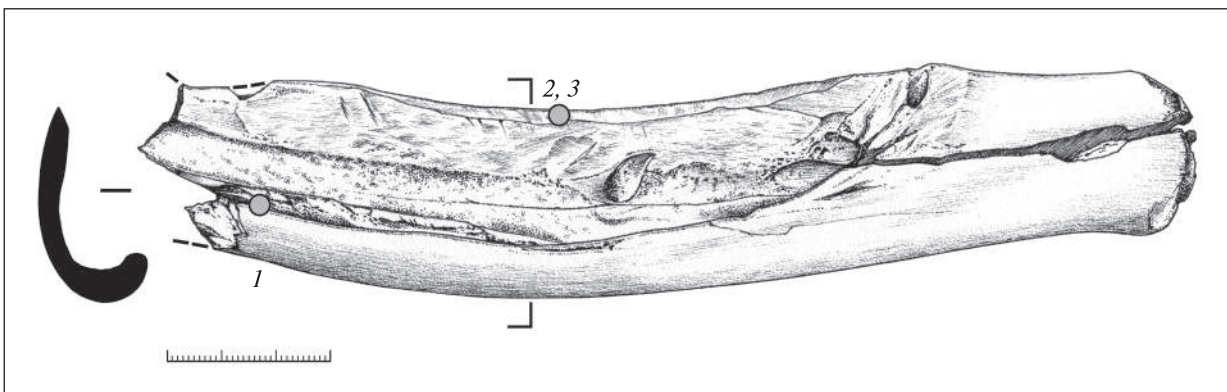

Рис. 4. Фрагмент тупця (№ 217). Цифри біля сірих позначок місць зйомки відповідають позиціям на рис. 8

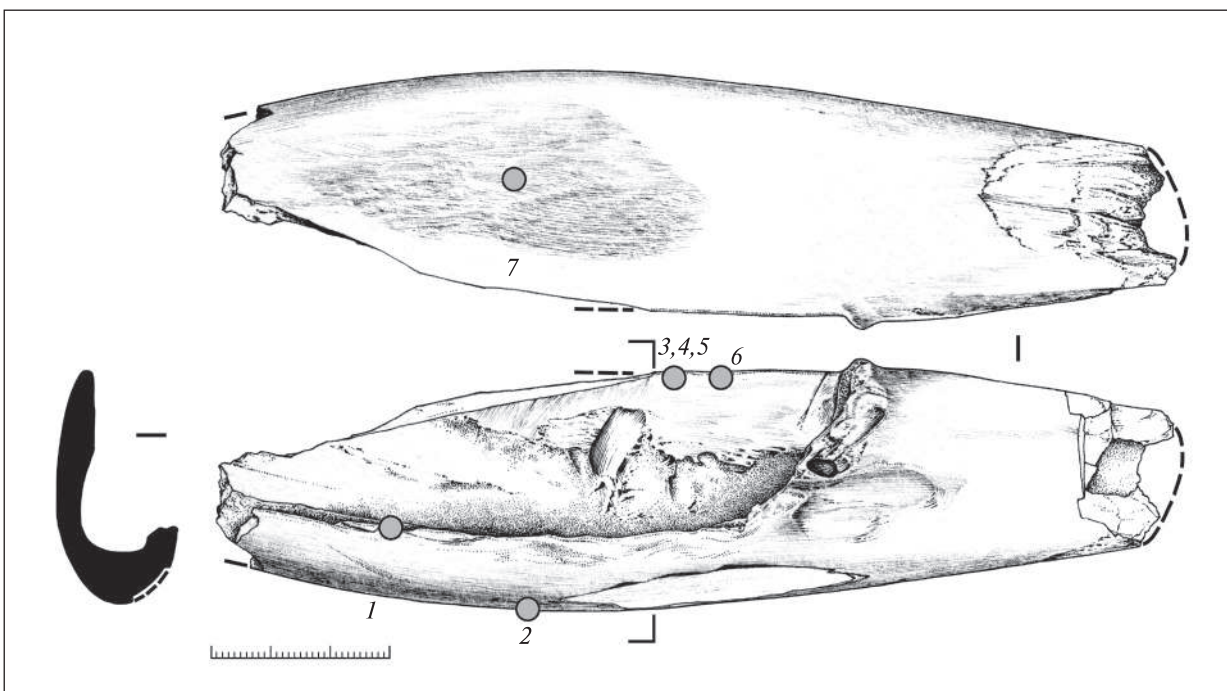

Рис. 5. Фрагмент тупця (№ 222). Цифри біля сірих позначок місць зйомки відповідають позиціям на рис. 9

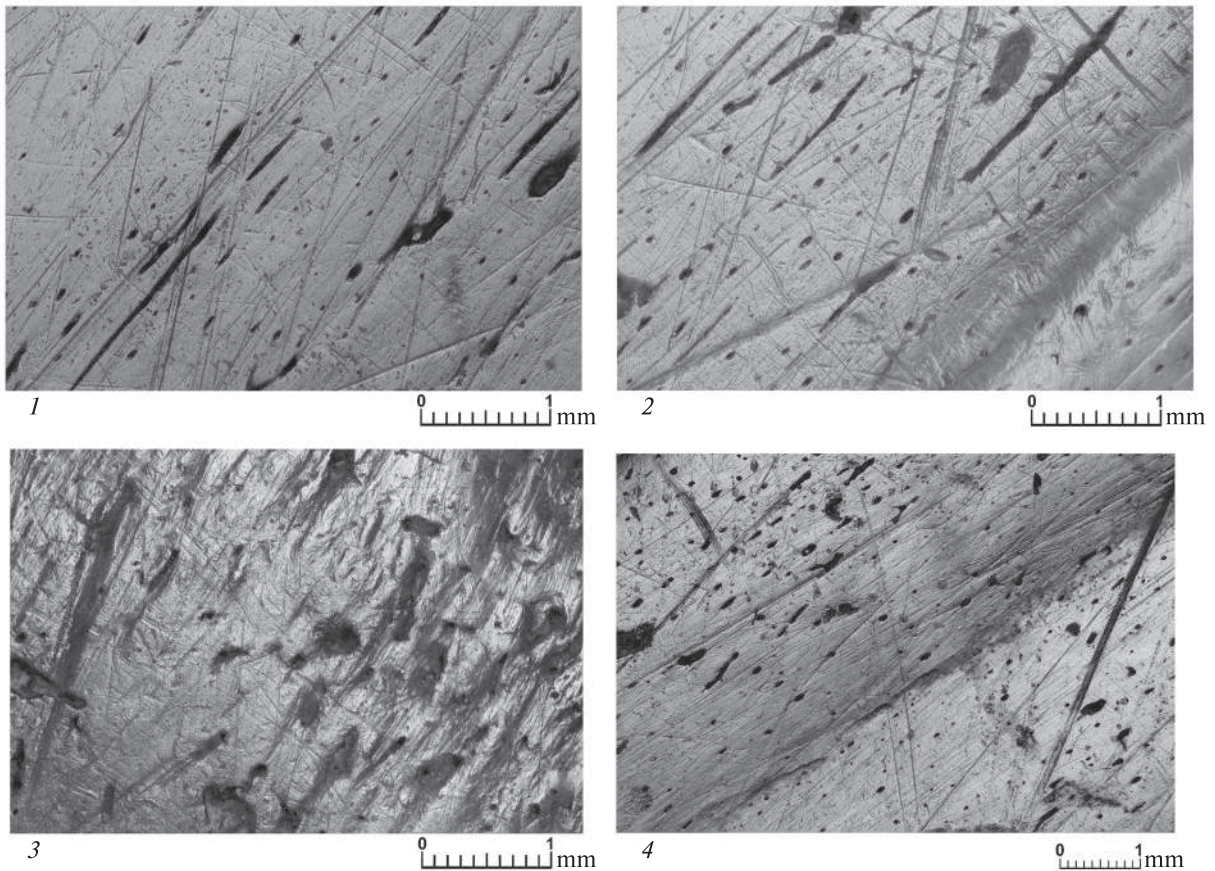

Рис. 6. Вигляд деяких ділянок робочої поверхні ковшана. Номера позицій відповідають цифрам біля позначок місць зйомки на рис. 1. 1, 2 — ділянки у п'ятковій частині поверхні ковшання; 3, 4 — ділянки біля носа. Зверніть увагу на переважання глибоких борозенок зношування поздовжнього спрямування; навскісні та поперечні подрипини зношування є порівняно неглибокими й вузькими. Біля носа (3) грубі й глибокі сліди абразивної обробки, які не щезли від спрацювання

2. Комбіноване знаряддя (рис. 12, 2) — скребачка-скобель-стругальний ніж на масивній реберчастій скалці. На одній з її поздовжніх крайок маємо ретуш утилізації; друга поздовжня крайка та дистальний кінець оброблено крутою ретушшю. Кремінь верхньокрейдового віку, світло-сірий напівпрозорий. Розміри: $9,0 \times 4,0 \times 1,3$ см.

3. Масивний пластинчастий відщеп (рис. 12, 3). На поздовжніх крайках — ретуш утилізації, що вона утворилася, можливо, внаслідок використання відщепу як різального знаряддя. Кремінь верхньокрейдового віку, темно-сірий напівпрозорий. Розміри: $6,6 \times 4,7 \times 0,6$ см.

4. Ніж стругальний на масивній реберчастій скалці (рис. 12, 4). На поздовжній крайці — ретуш. Обпалений. Кремінь верхньокрейдового віку, темно-сірий напівпрозорий. Розміри: $7,7 \times 3,5 \times 1,8$ см.

5. Скребачка кінцебічна (рис. 12, 5) на дистальному фрагменті масивної пластини, обробленої з трьох боків крутою ретушшю. Кре-

мінь верхньокрейдового віку, світло-сірий напівпрозорий. Розміри: $3,7 \times 3,1 \times 0,6$ см.

6. Дистальний фрагмент пластини (рис. 12, 6). Кремінь верхньокрейдового віку, темно-сірий напівпрозорий. Розміри: $4,4 \times 1,2 \times 0,2$ см.

7. Фрагмент різального знаряддя на пластині (рис. 12, 7). На поздовжніх крайках — ретуш утилізації. Обпалений. Кремінь верхньокрейдового віку, темно-сірий напівпрозорий. Розміри: $3,0 \times 2,5 \times 0,5$ см.

Технологія та сировина зазначених виробів свідчать про їхню належність енеолітові. Мешканці поселень пізньої бронзової доби Осколо-Донецького регіону, з-поміж інших знарядь з гірських порід, вживали ретушовані крем'яні ножеподібні пластини (Берестнев 2001, с. 93). Зазначимо також ніж на масивній відтисненій пластині зі «святилища» зрубної культури на поселенні Усове Озеро в середній течії Сіверського Дінця (Березанская 1990, с. 85—86). Проте такі знахідки пов'язуються,

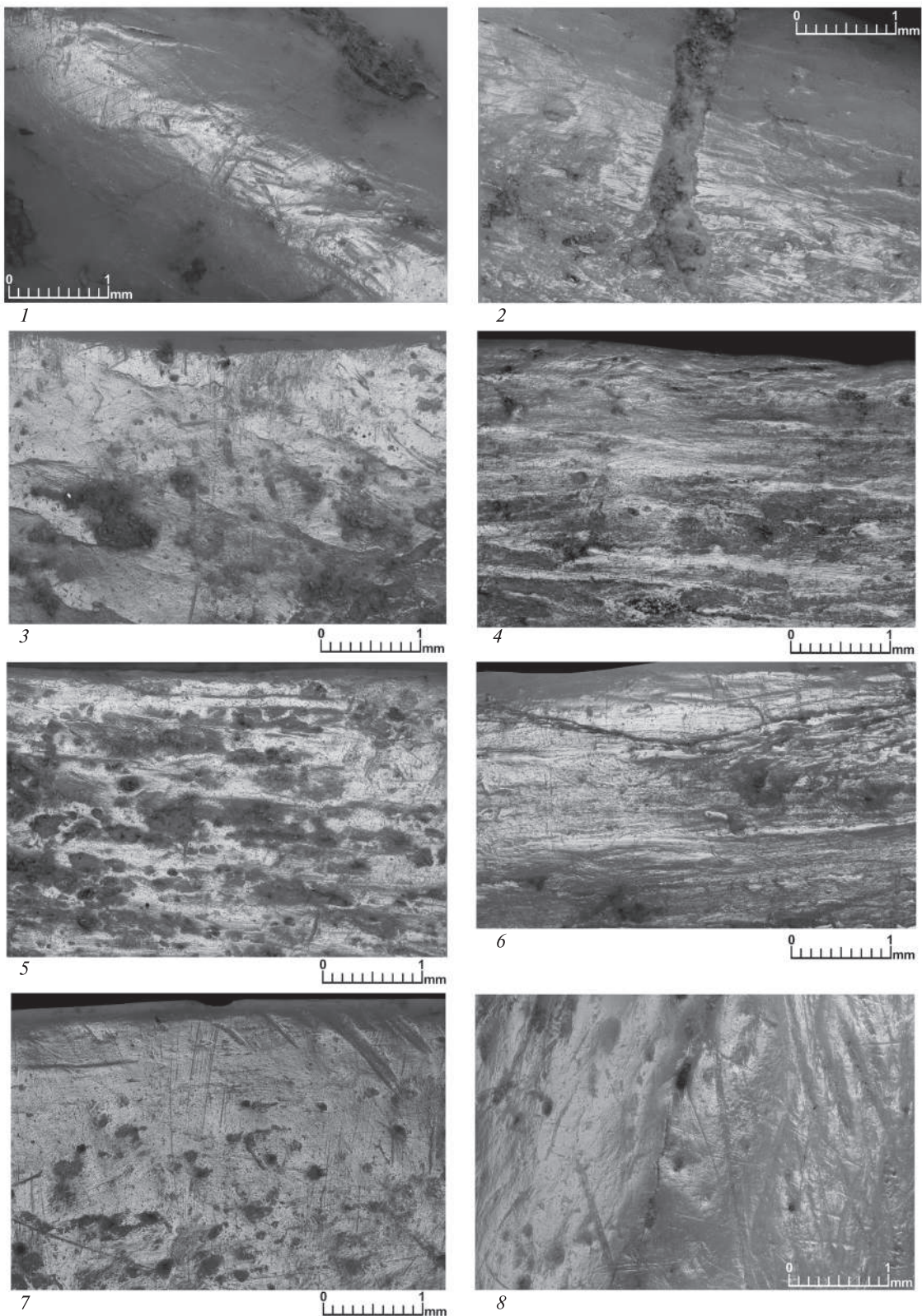

Рис. 7. Вигляд деяких ділянок поверхні тупця (№ 193). Номери позицій відповідають цифрам біля позначок місць зйомки на рис. 3. 1 — ділянка вентральної робочої крайки в місці стику тіла з відсутньою щелеповою гілкою; 2 — ділянка виїмчастого спрацьовування зсередини, тобто з розкритої порожнини кістки; 3 — та ж таки ділянка ззовні, з латерального, шічного боку кістки; 4 — ділянка альвеолярної робочої крайки зсередини, тобто з розкритої порожнини кістки; 5 — та ж таки ділянка ззовні, з латерального боку кістки; 6 — інша ділянка альвеолярної робочої крайки зсередини, тобто з розкритої порожнини кістки; 7 — та ж таки ділянка ззовні; 8 — сліди зношування на вентральній поверхні кістки

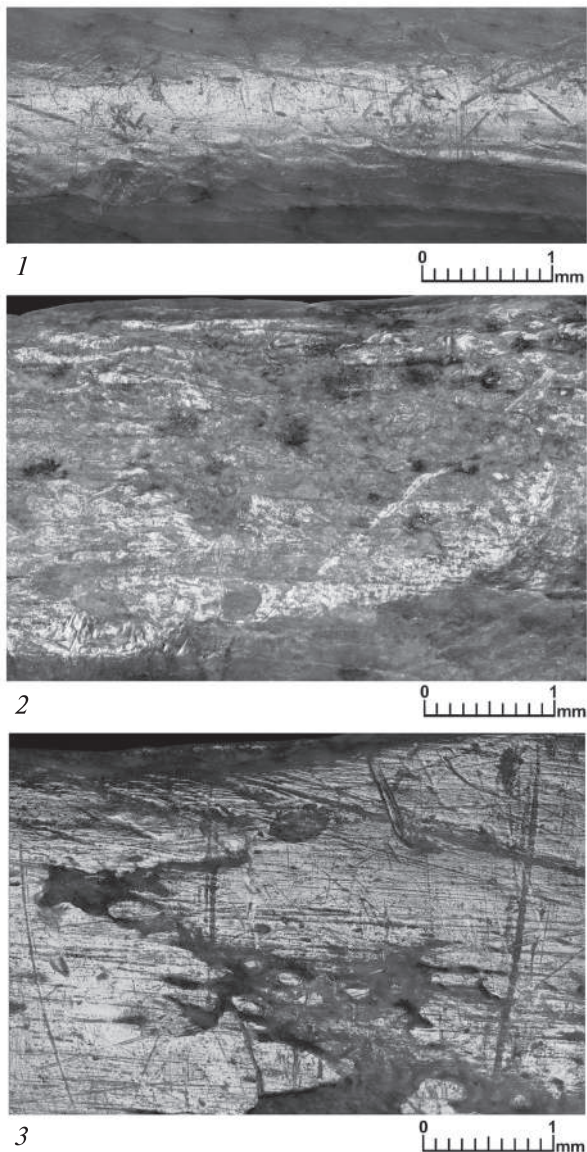

Рис. 8. Вигляд деяких ділянок поверхні тупця (№ 217). Номери позицій відповідають цифрам біля позначок місць зйомки на рис. 4. 1 — ділянка вентральної робочої крайки; 2 — ділянка альвеолярної робочої крайки зсередини, тобто з розкритої порожнини кістки; 3 — та ж таки ділянка ззовні, з латерального, щічного, боку кістки

насамперед, з енеолітичними шарами поселень, а також зі спорадичним вторинним використанням енеолітичних знарядь за доби бронзи. Утім, на крем'яних виробах з Фащівки немає слідів вторинного використання. Науважимо, що від кінця IV тис. до н. е. аж по самий початок ранньої залізної доби в Північному Причорномор'ї у виготовленні знарядь застосовували майже винятково ударне розщеплення кременю на відщепи; натомість предмети озброєння виробляли в біфасіальній техніці (Колесник, Гершкович 2002, с. 97—118; Коробкова, Рысин, Шапошникова 2009, с. 89; Razumov 2011, p. 102—118).

Різні вістря на великих пластинах, скомбіновані з ножами, вельми притаманні поселенням і похованням середньостогівсько-хвалинської спільноти (Телегін 1973, с. 60—62, 71). Розміри, форма, огранювання та пропорції пластин вказують на те, що їх було отримано підсиленням відтисненням (Гиря 1997, с. 87). На фрагментах таких пластин виготовлено також кінцебічну скребачку й різальне знаряддя; один дистальний фрагмент пластини не оброблений. Негативи пластинчастого зняття на дорсальних поверхнях і верхньокрейдовий вік сировини високої якості вказують на енеолітичне походження двох знарядь на реберчастих скалах, а також відщепу з ретушшю утилізації. Два вироби зазнали впливу вогню.

Заготовки всіх семи знарядь отримувалися, вочевидь, з кременеобробних майстерень Середнього Подонців'я (Дегерменджи, Коваль 1996, с. 14—19); водночас, в енеолітичній індустрії Фащівки відсутні зразки первинної обробки кременю. Ця обставина разом із нечисленністю енеолітичних артефактів вказують на нетривалість залюднення стоянки.

До пізньої бронзової доби можна попередньо віднести ще два вироби. Сировиною для них, на відміну від зразків 1—7, правила крем'яні гальки низької якості, які через оббивання окремих ділянок дістали грубої сферичної форми.

8. Камінь для пращі (?) (рис. 13, 4). Кремінь темно-сірий непрозорий. Поверхня частково обкатана. Діаметр 8,0 см.

9. Камінь для пращі (?) (рис. 13, 5). Кремінь світло-сірий непрозорий. Діаметр 7,5 см.

Такі сферіди діаметром 4,0—8,0 см з різних гірських порід, і часто з кременю, знайдено на багатьох поселеннях бронзової доби Північного Причорномор'я. Зокрема, Г.Ф. Коробкова визначила трасологічними методами 135 «ядер для пращі» з-посеред матеріалів ямної спільноти поселення Михайлівка (Коробкова, Рысин, Шапошникова 2009, с. 79, 111). Та ж найбільше поширення крем'яні сферіди набули за доби пізньої бронзи. О.В. Колесник інтерпретує аналогічні фащівським сферичні «відбійники» зрубного та постзрубного часу саме як камені для пращі (Колесник, Гершкович 2002, с. 97—118). «Ядра для пращі» з пісковика та оббитих крем'яних жовен вирізняє на поселеннях зрубної культури лісостепового Подонців'я — Грушеваха, Зливки та Сніжковка 7 — С.І. Берестнев (Берестнев 2001, с. 92, рис. 82, 4—6).

Сферіди-«боласи» з кристалічних гірських порід маємо також на поселеннях сабатинів-

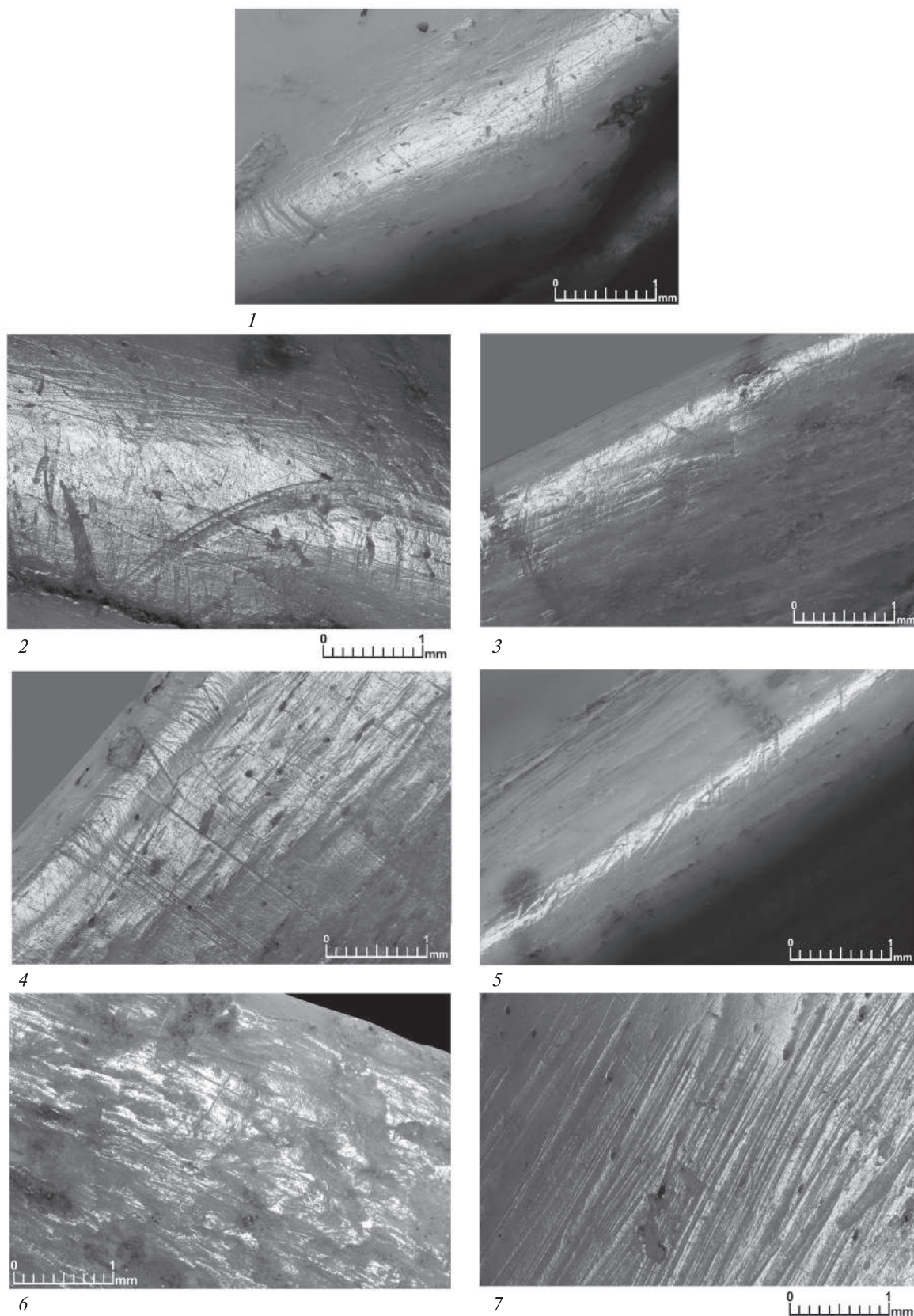

Рис. 9. Вигляд деяких ділянок поверхні тупця (№ 222). Номери позицій відповідають цифрам біля позначок місць зйомки на рис. 5. 1 — ділянка вентральної робочої крайки; 2 — сліди зношування на вентральній поверхні кістки; 3 — ділянка альвеолярної робочої крайки зсередини, тобто з розкритої порожнини кістки; 4 — та ж таки ділянка ззовні, з латерального, щічного боку кістки; 5 — та ж таки ділянка згори; 6 — інша ділянка альвеолярної робочої крайки зсередини, тобто з розкритої порожнини кістки; 7 — сліди шліфування на латеральному боці кістки

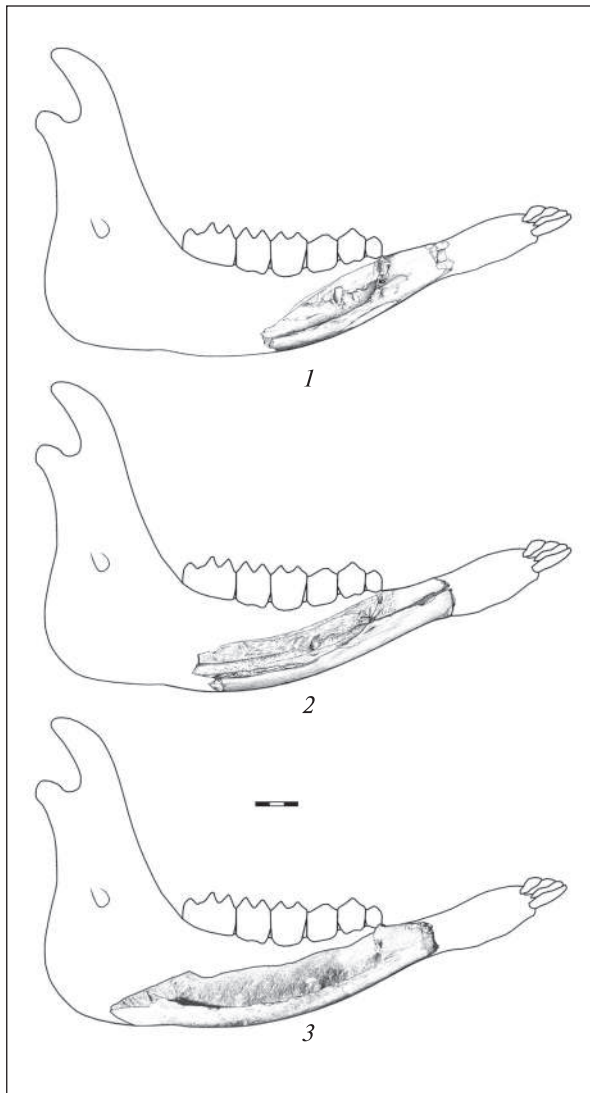

Рис. 10. Фрагменти тупців на схемах нижньощелепових кісток великої рогатої худоби. 1 — № 222; 2 — № 217; 3 — № 193

Рис. 11. Фрагмент тупця (№ 193). Деталь. Сліди видалення латерального боку тіла нижньощелепової кістки в її різцевій частині

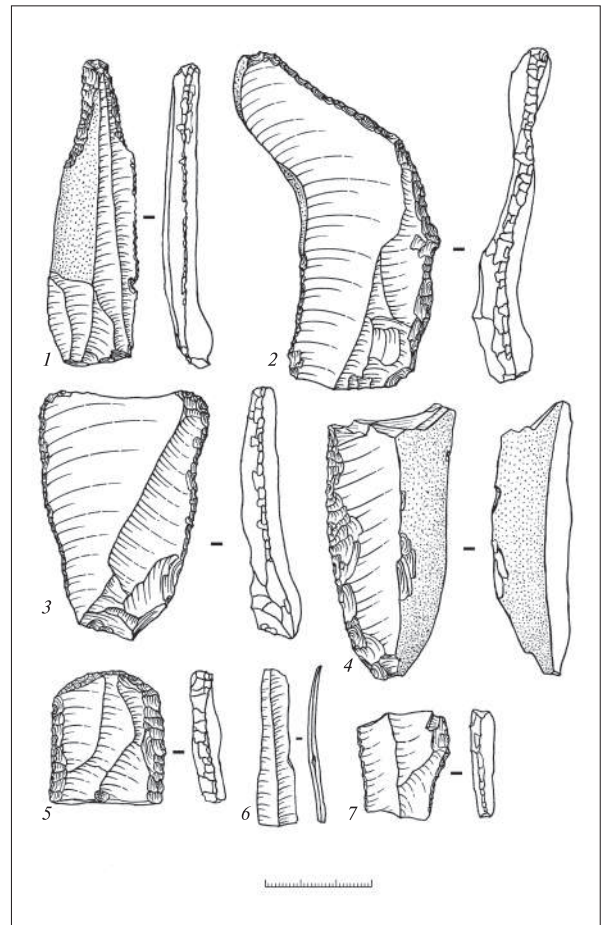

Рис. 12. Вироби з гірських порід. Енеоліт. 1 — ніж-перфоратор; 2 — скребачка-скобель-стругальний ніж; 3 — пластинчастий відщеп; 4 — стругальний ніж; 5 — кінцебічна скребачка; 6 — фрагмент пластини; 7 — фрагмент різального знаряддя

ської культури (Черняков 1985, с. 95). Такі сфєроїди, а також сфєроїди з кременю, іменовані каменями для пращі, часто трапляються на поселеннях кизил-кобинської культури (Кравченко 2011, с. 46, рис. 152, 15—16; 153, 11), чорноліської культури та ранньоскіфського часу в Правобережному Дніпровському Лісостепу (Дараган 2011, с. 433). Відтак, ми схильні вважати обидва фахівські сфєроїди каменями для пращі, які, зважаючи на контекстуальні дані, належать до пізньої бронзової доби.

До пізньої бронзової доби віднесено ще п'ять виробів.

10. Фрагмент свердленої шліфованої сокири-молота з вулканічної темно-зеленої породи (серпентиніт?) (рис. 13, 1). Розміри: $7,0 \times 3,0 \times 2,0$ см, діаметр отвору 1,5 см.

11. Прив'язний молот з дрібнокристалічного пісковика (рис. 13, 6). Розміри: $12 \times 6,0 \times 4,0$ см; ширина жолобця 2,8 см, його глибина 0,9 см.

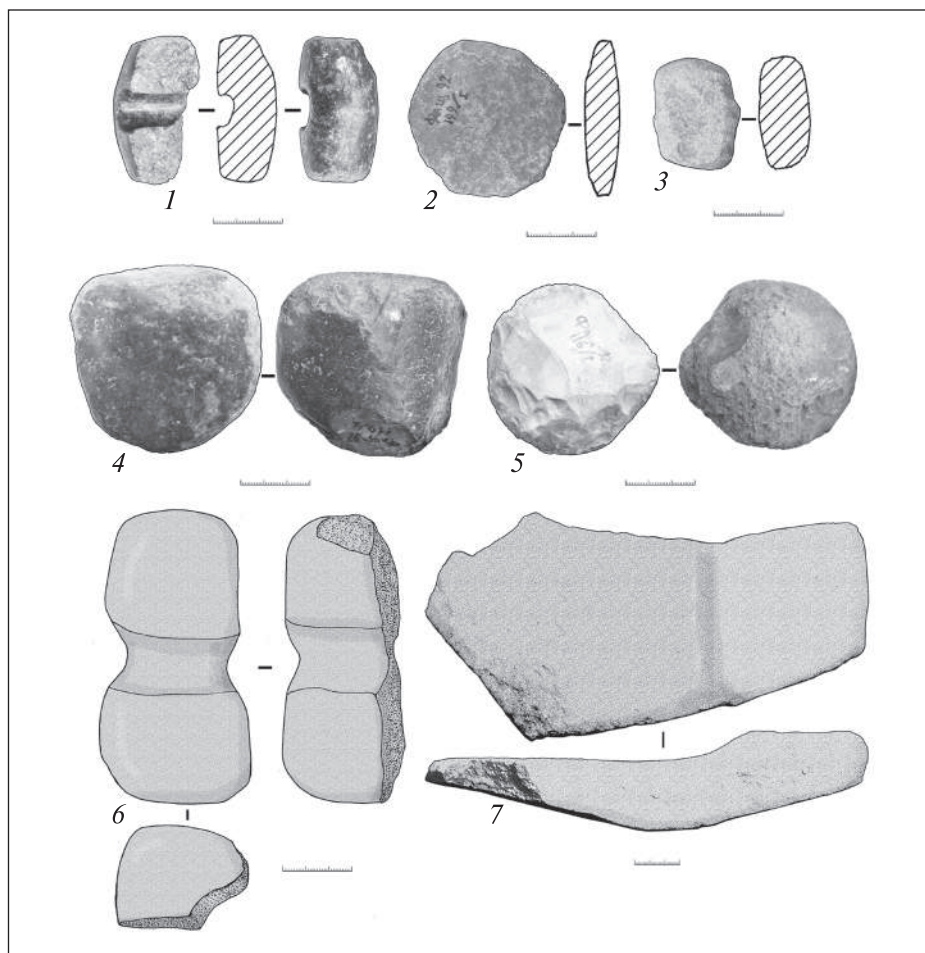

Рис. 13. Вироби з гірських порід. Доба пізньої бронзи. 1 — фрагмент свердленої шліфованої сокири-молота; 2 — дископодібний виріб; 3 — абразив; 4, 5 — камені для праші; 6 — прив'язний молот з дрібнокристалічного пісковика; 7 — зернотерка

12. Дископодібний виріб на вапняковій плитці (рис. 13, 2). Діаметр 7,0 см, товщина 1,3 см.

13. Абразив (мантачка) майже прямокутних обрисів на плитці дрібнозернистого пісковика (рис. 13, 3). Розміри: 5,0 × 3,0 × 2,0 см.

14. Зернотерка на плиті дрібнозернистого пісковика (рис. 13, 7). Розміри: 29 × 15 × 4,5 см.

Шліфовані й свердлені сокири-молоти, молоти й булави набули поширення в Північному Причорномор'ї принаймні від раннього енеоліту. Чимало фрагментів свердлених сокир-молотів знайдено в середньому та верхньому (себто ямних) шарах поселення Михайлівка (Коробкова, Рысин, Шапошникова 2009, с. 111). Розмаїті шліфовані сокири-молоти походять з поховань та поселень катакомбних культур середньої бронзової доби Північного Причорномор'я; поодинокі екземпляри знані з поховань Дніпро-Донської бабинської культури (Берестнев 2001). Фрагменти лез від свердлених сокир-молотів знайдено на подні-

провських поселеннях культурного кола Бабинне Чапайівка 7 та Беспальче 1. З поселень цієї ж пори Худяки 1 і Червонохижинці 6 походять обухи свердлених сокир-молотів (Куштан 2013, с. 40, рис. 22, 23; 24, 18; 25, 15; 28, 17). Фрагменти сокир-молотів з провусинами подібуюмо також з поселень зрубно-сабатинівського часу Чикалівка, Червонохижинці 2, Липовське 1, Мошни, Воїнська Гребля (Куштан 2013, с. 43, рис. 30—36), а заготовки сокир-молотів і булав (поряд з фрагментами) — з подніпровських поселень Суботів, Вовківка, Велика Андрусівка білогрудівсько-білозерської пори (Куштан 2013, рис. 40, 22; 42, 18; 46, 26). Свердлені сокири-молоти та молоти звичні для культур кінця доби бронзи та початку доби раннього заліза — білозерської, білогрудівської, чорноліської, висоцької, кобяковської, кизилкобинської (Дараган 2011, с. 431—433; Кравченко 2011, с. 46, рис. 152, 11—13).

Поодинокі прив'язні молоти знані за доби ранньої та середньої бронзової доби. Напри-

клад, молот з напівкруглими бічними жолобцями походить з пізньокатакомбного комплексу Колісниківка II 7/2 на Осколі (Берестнев 2001, с. 38, рис. 45, 2). Таж якнайчастіше такі знаряддя трапляються в пам'ятках доби пізньої бронзи. Приміром, прив'язні сокири й молоти представлено в зрубній культурі Середнього Подонців'я — на поселеннях Грушеваха, Зливки, Сніжковка (Берестнев 2001, с. 92), а також на поселеннях зрубно-сабатинівської пори Подніпров'я Лящівка-острів 7 і Чикалівка (Куштан 2013, с. 43).

Диски з м'яких порід (вапняк, мергель, пісковик) звичні для пізньої бронзової доби Сіверськодонецчини та Приазов'я (Берестнев 2001, с. 92; Бровендер 2008, с. 198; 2010, с. 214—215; Загородня 2012, с. 161—163). Можливим, та ж необов'язковим, видається відношення усіх пісковикових, вапнякових і мергелевих дисків до збагачувальних операцій в металовиробництві, проте контексти деяких знахідок налаштовують саме на таке загальне пояснення (Бровендер 2008, с. 198; 2010, с. 214—215; Загородня 2012, с. 161—163; Панковський 2015, с. 22). Призначення та засоби використання дисків у будь-якій царині залишаються незрозумілими через те, що досліджувані зразки не мають слідів спрацьовування, себто не є знаряддями, а є допоміжним оснащенням (покришками? важками? притискачами?).

Атрибуція мантачки й зернотерки пізній бронзовій добі, зокрема бережнівсько-маївській зрубній культурі, визначається, передусім, виходячи зі стратиграфії та планіграфії.

У сукупності крем'яних виробів, сім із дев'яти належать короткочасній енеолітичній стоянці. Два крем'яні камені для праці, фрагмент свердленої сокири-молота, прив'язний молот, вапняковий диск, мантачка й зернотерка належать до пізньої бронзової доби.

Висновки

Досліджуване кістяне оснащення, виходячи з наявних знань, не містить типів і модифікацій, що їх слід було б долучити винятково до постзрубного компоненту, адже їхні аналоги знані також в бережнівсько-маївській зрубній та сабатинівській культурах. Водночас, фащівська кістяна індустрія, допевно, не має пов'язуватися з присутніми на поселенні виявами постзрубних культур пружкової кераміки східного обширу тієї строкатої спільноти. Зрубна й післязрубні складові промовисто вирізняються в кістково-рогових фракціях інших поселень Сіверсько-

донецчини та Приазов'я (Усове Озеро, Іллічівка, Безіменне II) — за наявністю певних зіставних категорій інвентарю з обов'язковими рисами наступності між бережнівсько-маївською зрубною культурою та її типологічними нащадками. Така наступність, імовірно, дається визнаки також у Фащівці.

У класифікаційному сенсі скребачка й тупці є оснащенням виробництва, а ковшан — приладом пересування, хоча всі вони є, по суті, інструментами/знаряддями, оскільки мають робочі ділянки, якими впливали на об'єкти середовища. Науважимо на тому, що скребачка (як знаряддя пляшування) й тупці (зважаючи на їхню функцію м'яття сириці) є також спеціалізованими засобами інструменталізації двох етапів чинбарського поводження зі шкірною сировиною — підготовки операцій та оздоблення відповідно.

Енеолітична частина колекції виробів з гірських порід всуціль складена крем'яною сировиною і містить самі лише знаряддя, оздоблені різальними (усілякого гатунку) та перфорувальними робочими ділянками. Співвідношення цієї загалом ранньоенеолітичної індустрії з поодинокими фрагментами посуду дереївської культури (за відсутності скелянської кераміки) не сповна зрозумілі.

Згідно фахових суджень щодо кременеобробки доби пізньої бронзи Сіверськодонецчини та Приазов'я, в тих місцинах «ужиття кременю за зрубної пори було ефемерним» (Колесник, Гершкович 2001, с. 117). Тож і в зрубно-постзрубній індустрії Фащівки всі знаряддя виробництва та прилад невідомого призначення (диск) мають в основі породи зернистої структури.

Агапов П., Кадырбаев М. Сокровища древнего Казахстана. — Алма-Ата, 1979.

Березанская С.С. Усове Озеро — поселение срубной культуры на Северском Донце. — К., 1990.

Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). — Харьков, 2001.

Бровендер Ю.М. Итоги раскопок техногенного участка на Картамышском рудопоявлении // Древности 2006—2008. — Харьков, 2008. — С. 184—203.

Бровендер Ю.М. Поселение Червоно́е озеро-3 Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы // Донецкий археологический сборник. — 2010. — № 13/14. — С. 203—221.

Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий. — СПб, 1997.

Горбенко К.В. Исследования укрепленного поселения «Дикий Сад» в 2006 г. // Археологические исследования в Украине 2005—2007 гг. — К.; Запоріжжя, 2007. — С. 139—144.

Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2011.

- Дегерменджи С.М., Коваль Ю.Г. Кремнеобрабатывающая мастерская с индустрией среднестоговского облика у с. Красное // В.Н. Горбов (ред.). Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Мат-лы междунар. конф. Ч. I. — Донецк, 1996. — С. 14—19.
- Евдокимов В.В., Ломан В.Г. Поселение Копы I // В.В. Евдокимов (Ред.). Вопросы археологии и этнографии Центрального Казахстана. — Караганда, 1982. — С. 20—41.
- Загородняя О.Н. Каменные и керамические изделия Степановского поселения / Бровендер Ю.М. Степановское поселение срубной общности на Донецком крае. — Алчевск, 2012. — С. 157—165.
- Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. — М., 1962 (Материалы и исследования по археологии СССР. — 118).
- Килейников В.В. Орудия труда Лукьяновского поселения эпохи поздней бронзы // Проблемы археологического изучения Доно-Волжской лесостепи. — Воронеж, 1989. — С. 119—126.
- Килейников В.В. Обработка шкур и выделка кожи у населения эпохи бронзы в лесостепном Подонье // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 2009. — С. 96—113.
- Клюшинцев В.Н. Работы Бугского отряда у с. Бугское Арбузинского района Николаевской области в 1990—1991 гг. // Науковий архів ІА НАНУ. — Ф. е. — 1990—1991/126. — №№ 24474, 24475.
- Колесник А.В., Гершкович Я.П. Традиция кремнеобработки в эпоху поздней бронзы в Донбассе и Северо-Восточном Приазовье // Археологический альманах. — 2001. — Вып. 10. — С. 97—118.
- Колода В.В., Корохина А.В., Панковский В.Б., Разумов С.Н. Материалы энеолита и бронзового века поселения Фашевка (историография, стратиграфия, керамическая коллекция) // Археологія та етнологія півдня Східної Європи. — Дніпро, 2016. — С. 101—114.
- Коробкова Г.Ф., Рысин М.Б., Шапошникова О.Г. Проблемы изучения древнеямной культурной общности в свете исследования Михайловского поселения // Stratum plus. — 2005 — 2009. — № 2. — С. 10—267.
- Кравченко Е.А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. — К.; Луцьк, 2011.
- Куштан Д.П. Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи. — Донецк, 2013 (Археологический альманах. — 29).
- Лысенко С.Д., Панковский В.Б., Куштан Д.П., Федько В.Ф. Памятники рубежа средней — поздней бронзы у с. Беспальче на Супое // Донецький археологічний збірник. — 2011. — № 15. — С. 133—147.
- Ляшко С.Н. Обработка кожи в Северном Причерноморье в эпоху бронзы // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1990. — С. 50—58.
- Оразбаев А.М. Поселение Чаглинка (Шагалалы). Некоторые формы и типы жилищ // По следам древних культур Казахстана. — Алма-Ата, 1970. — С. 129—146.
- Панковский В.Б. Функционально-типологический анализ костяного инвентаря поселения Ильичевка // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Бориса Николаевича Гракова). III Граковские чтения. — Запорожье, 1999. — С. 196—201.
- Панковский В.Б. Коньки периода поздней бронзы как показатель культурогенеза // Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения. Материалы тематической научной конференции. — СПб, 2006. — С. 74—79.
- Панковский В.Б., Усачук А.Н. Костяные «коньки» поселения Безыменное II // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Мат-лы междунар. конф. Ч. II. — Донецк, 1996. — С. 33—37.
- Панковский В.Б. Кістяна та рогова індустрії доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спеціальність 07.00.04 «Археологія». — К., 2012.
- Панковский В.Б. З історії досліджень металовиробничого оснащення зрубної спільноти // Археологія. — 2015. — № 4. — С. 14—25.
- Ромашко В.А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры). — К., 2013.
- Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке. — Л., 1968.
- Телегин Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.
- Усачук А.Н. К вопросу о тупиках — орудиях кожевенного производства на поселениях позднего бронзового века // Древности Волго-Донских степей в системе восточно-европейского бронзового века. Материалы международной научной конференции. — Волгоград, 1996. — С. 66—71.
- Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. — К., 1985.
- Becker C. Bemerkungen über Schlittknochen, Knochenkufen und ähnliche Artefakte, unter besonderer Berücksichtigung der Funde aus Berlin-Spandau // J. Schibler, J. Sedlmeier, H. Spycher (Hrsgb). Festschrift für Hans R. Stampfli: Beiträge zur Archäozoologie, Archäologie, Anthropologie, Geologie und Paläontologie. — Basel, 1990. — P. 19—30.
- Gerškovič J.P. Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres. — Rahden/Westf., 1999 (Archäologie in Eurasien. — 7).
- MacGregor A. Problems in the Interpretation of Microscopic Wear Patterns: the Evidence from Bone Skates // Journal Archaeological Science. — 1975. — 2. — P. 385—390.
- Rassamakin Ju. Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. Teil I. — Mainz, 2004 (Archäologie in Eurasien. — 17).
- Razumov S.M. Flint artefacts of Northern Pontic populations of the Early and Middle Bronze Age: 3200—1600 BC (based on burial materials). — Poznań, 2011 (Baltic-Pontic Studies. — 16).

Надійшла 28.03.2017

В.В. Колода¹, В.Б. Панковский², С.Н. Разумов³, А.В. Корохина⁴

¹ Кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины, заведующий археологической лабораторией, Харьковский национальный педагогический университет им. Г.С. Сковороды, koloda_v@mail.ru; koloda_v@rambler.ru

² Кандидат исторических наук, научный сотрудник, Институт археологии Национальной Академии наук Украины, vpns@ukr.net

³ Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, научно-исследовательская лаборатория «Археология», Приднестровский государственный университет им. Т.Г. Шевченко, razum_22@rambler.ru

⁴ Кандидат исторических наук, научный сотрудник, Институт археологии Национальной Академии наук Украины, a.v.korokhina@gmail.com

ИЗДЕЛИЯ ИЗ КОСТИ И ГОРНЫХ ПОРОД ЭНЕОЛИТА И БРОНЗОВОГО ВЕКА НА ПОСЕЛЕНИИ ФАЩЕВКА

Изложены результаты структурно-сырьевого, технологического и функционального анализа орудий и приспособлений из поселения Фашевка (верховья Миуса на Донецком кряже; Перевальский р-н Луганской обл.). Все костяные изделия (конек типа «Садчиковский», зубчатый скребок и тупики) относятся ко второму этапу бережновско-маевской срубной культуры (XIV—XIII вв. до н. э.) или, не исключено, к постсрубному времени (XII—X вв. до н. э.). Выяснилось, что тупики применялись исключительно для разминания кожи, а не для мездрения шкур. Семь артефактов из верхнемелового темно-серого полупрозрачного кремня относятся к скелянской культуре энеолита (4600—4300 гг. до н. э.). Это нож-перфоратор, скребок-скобель-строгальный нож, строгальный нож, концебоковой скребок, режущие орудия на отщепе и пластине, фрагмент пластины. Кремень двух «пращевых камней» эпохи поздней бронзы иной — светло-серый непрозрачный. Прочие изделия (топор-молот, молот, диск, точило, зернотерка) выполнены из серпентинита, известняка и песчаника.

К л ю ч е в ы е с л о в а: энеолит, эпоха поздней бронзы, Северное Приазовье, костяная индустрия, индустрия горных пород, трасология.

Volodymyr V. Koloda¹, Valentyn B. Pankowski², Serhii M. Razumov³, Anastasiia V. Korokhina⁴

¹ PhD, associate professor of the Department of Ukrainian History, head of the Archaeological Laboratory in the H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, koloda_v@mail.ru; koloda_v@rambler.ru

² PhD, research fellow of the department in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, vpns@ukr.net

³ PhD, senior research fellow of the Scientific Research Laboratory «Archaeology» in the T.H. Shevchenko Prydnistrovian State University razum_22@rambler.ru

⁴ PhD, research fellow of the department in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, a.v.korokhina@gmail.com

THE CHALCOLITHIC AND BRONZE AGE BONE AND LITHIC OBJECTS FROM FASCHIVKA SETTLEMENT SITE

The paper analyzes raw materials structure, manufacture techniques, and functions in some bone and lithic tools and accessories found in 1992 at Faschivka settlement site located at the Mius river headstream in the Donets Ridge area, district Perevalsk, region of Lugansk. The objects of bone comprise the horse metatarsal skate of the «Sadchikovskiy» type, the notched cattle rib scraper, and the cattle mandibulae breakers. These all were attributed here to the late phase of the Berezhnovka-Maiovka culture (14th-13th c. BC) or, possibly, to the very end of the Late Bronze Age (12th-10th c. BC). It turned out that mandibulae breakers have been used exclusively in finishing rawhides and not in fleshing skins as such tools were usually thought. The Chalcolithic artefacts, presumably of the Strilcha Skelia culture (4600-4300 cal BC), are made of dark grey translucent flint of the Upper Cretaceous origin. These include the knife burin, scraper-rasp-planing knife, the planing knife, the end-side scraper, the cutting flake and blade tools, and a blade fragment. The Late Bronze Age «sling stones» were made of a different sort of light grey opaque flint. The rest of the LBA kit consists of axe hammer, hammer, disk-shaped object, grindstone, and quern-stone, all made of serpentinite and lime- or sandstone materials.

Key words: the Chalcolithic, the Late Bronze Age, Northern Azov area, bone industry, lithic industry, traceology.

References

- Agapov P., Kadyrbaev M. Sokrovishcha drevnego Kazakhstan. Alma-Ata: Zhaly, 1979.
- Becker C. Bemerkungen über Schlittknochen, Knochenkufen und ähnliche Artefakte, unter besonderer Berücksichtigung der Funde aus Berlin-Spandau. In: J. Schibler, J. Sedlmeier, H. Spycher (Eds) *Festschrift für Hans R. Stampfli: Beiträge zur Archäozoologie, Archäologie, Anthropologie, Geologie und Paläontologie*. Basel: Helbing u. Lichtenhahn, 1990, pp. 19-30.
- Berestnev S.I. Vostochnoukrainskaia lesostep v epokhu srednei i pozdnei bronzy (II tys. do n. e.). Kharkiv: Amet, 2001.
- Berezanskaia S.S. Usovo Ozero - poselenie srubnoi kultury na Severskom Dontse. Kyiv: Naukova dumka, 1990.
- Brovender Yu.M. Itogi raspokop tehnogennogo uchastka na Kartamyshskom rudopriavlennii. *Drevnosti 2006-2008*. Kharkiv, 2008, pp. 184-203.
- Brovender Yu.M. Poselenie Chervone Ozero-3 Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy. *Donetskyi arheolohichnyi zbirnyk*, 2010, no. 13/14, pp. 203-221.

- Cherniakov I.T. Severo-Zapadnoie Prichernomorie vo vtoroi polovine II tys. do n. e. Kyiv: Naukova dumka, 1985.
- Daragan M.N. Nachalo rannego zheleznoho veka v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. Kyiv: KNT, 2011.
- Degermendzhy S.M., Koval Yu.G. Kremneobrabatyvaiuschaia masterskaia s industriiei srednestogovskogo oblika u s. Krasnoe. In: V.N. Gorbov (Eds) *Severo-Vostochnoe Priazovie v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit - bronzovyi vek). Materialy mezhdunarodnoi konferentsii 1*. Donetsk: State University Publ., 1996, pp. 14-19.
- Gerškovič J.P. Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres. Rahden/Westf.: Leidorf, 1999 (*Archäologie in Eurasien*, iss. 7).
- Giria Ye.Yu. Tehnologicheskii analiz kamennykh industrii. St. Petersburg: IIMC RAS Publ., 1997.
- Gorbenko K.V. Issledovaniia ukreplionnogo poseleniia Dikii Sad v 2006 g. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005-2007 rr.* Kyiv, Zaporizhzhia: Dyke Pole Publ., 2007, pp. 139-144.
- Kileinikov V.V. Orudiia truda Lukianovskogo poseleniia epokhi pozdnei bronzy. *Problemy arkheologicheskogo izucheniiia Dono-Volzhskoi lesostepi*. Voronezh: State Pedagogical Institute Publ., 1989, pp. 119-126.
- Kileinikov V.V. Obrabotka shkur i vydelka kozhi u naseleniia epokhi bronzy v lesostepnom Podonie. *Arkheologiiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*. Voronezh: State University Publishing and Printing Center, 2009, pp. 96-113.
- Kliushintsev V.N. Raboty Bugskogo otriada u s. Bugskoe Arbuzinskogo raiona Nikolaievskoi oblasti v 1990-1991 gg. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, 1990-1991/12b, no. 24474, 24475.
- Kolesnik A.V., Gershkovich Ya.P. Traditsiia kremneobrabotki v epokhu pozdnei bronzy v Donbasse i Severo-Vostochnom Priazovie. *Arkheologicheskii almanakh*, 2001, 10, pp. 97-118.
- Koloda V.V., Korokhina A.V., Pankowski V.B., Razumov S.N. Materialy eneolita i bronzovogo veka poseleniia Fashchevka (istoriografiiia, stratigrafiia, keramicheskaiia kolektsiia). *Arkheolohiia ta etnolohiia pivdnia Skhidnoi Evropy*, 2016. Dnipro: Lira, 2016. pp. 101-114. .
- Korobkova G.F., Rysin M.B., Shaposhnikova O.G. Problemy izucheniiia drevneiamnoi kulturnoi obshchnosti v svete issledovaniia Mikhailovskogo poseleniia. *Stratum plus*, 2005-2009, no. 2, pp. 10-267.
- Kravchenko E.A. Kyzyl-kobynska kultura u Zakhidnomu Krymu. Kyiv; Luts'k: IA NASU Publ., 2011.
- Kushtan D.P. Pivden Lisostepovoho Podniproviiia za doby piznoi bronzy. Donetsk, 2013 (*Arkheologicheskii almanakh*, iss. 29).
- Liashko S.N. Obrabotka kozhi v Severnom Prichernomorie v epokhu bronzy. *Issledovaniia po arkheologii Podneproviiia*. Dnipropetrovsk: State University Publ., 1990, pp. 50-58.
- Lysenko S.D., Pankowski V.B., Kushtan D.P., Fedko V.F. Pamiatniki rubezha srednei - pozdnei bronzy u s. Besspalche na Supoie. *Donetskii arheolohichnyi zbirnyk*, 2011, no. 15, pp. 133-147.
- MacGregor A. Problems in the Interpretation of Microscopic Wear Patterns: the Evidence from Bone Skates. *Journal of Archaeological Science*, 1975, iss. 2, pp. 385-390.
- Orazbaev A.M. Poselenie Chaglinka (Shagalaly). Nekotoryie formy i tipy zhylyshch. *Po sledam drevnikh kultur Kazakhstana*. Alma-Ata: Nauka KazSSR Publ., 1970, pp. 129-146.
- Pankowski V.B. Funktsionalno-tipologicheskii analiz kostianogo inventaria poseleniia Ilichovka. *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria (k 100-letiu Borisa Nikolaievicha Grakova)*. Zaporizhzhia, 1999, pp. 196-201.
- Pankowski V.B. Konki perioda pozdnei bronzy kak pokazatel kulturogeneza. *Proizvodstvennyie tsentry: istochniki, "dorogi", areal rasprostraneniia. Materialy tematicheskoi nauchnoi konferentsii*. St. Petersburg: State University Publ., 2006, pp. 74-79.
- Pankovskii V.B. Kistiana ta rohova industrii doby piznoi bronzy v Pivnichnomu Prychornomorii: Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoogo stupenia kandydata istorychnykh nauk, spetsialnist 07.00.04. "Arkheolohiia". Kyiv, 2012.
- Pankowski V.B. Z istorii doslidzhen metalovyrobnychoho osnashchennia zrubnoi spilnoty. *Arkheolohiia*, 2015, no. 4, pp. 14-25.
- Pankowski V.B., Usachuk A.N. Kostianyie "konki" poseleniia Bezymennoie II. *Severo-Vostochnoe Priazovie v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit - bronzovyi vek). Materialy mezhdunarodnoi konferentsii 2*. Donetsk: State University Publ., 1996, pp. 33-37.
- Rassamakin Ju.Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. Teil I. Mainz: Philipp von Zabern, 2004 (*Archäologie in Eurasien*, iss. 17).
- Razumov S.M. Flint Artefacts of Northern Pontic Populations of the Early and Middle Bronze Age: 3200-1600 BC (based on burial materials). Poznań, 2011 (*Baltic-Pontic Studies*, iss. 16).
- Romashko V.A. Zakliuchitelnyi etap pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoi Ukrainy (po materialam boguslavsko-beloziorskoii kultury). Kyiv: KNT, 2013.
- Semenov S.A. Razvitie tekhniki v kamennom veke. Leningrad: Nauka, 1968.
- Telegin D.Ya. Seredniostohivska kultura epokhy midi. Kyiv: Naukova dumka, 1973.
- Usachuk A.N. K voprosu o tupikakh - orudiakh kozhevennogo proizvodstva na poseleniakh pozdnego bronzovogo veka. *Drevnosti Volgo-Donskikh stepei v sisteme vostochno-evropeiskogo bronzovogo veka. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Volgograd: Peremena Publ., 1996, pp. 66-71.
- Yevdokimov V.V., Loman V.G. Poselenie Kopa I. *Voprosy arheologii i etnografii Tsentralnogo Kazakhstana*. Karaganda: State University Publ., 1982, pp. 20-41.
- Zadneprovskii Yu.A. Drevnezemledelcheskaia kultura Fergany. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk, 1962 (*Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, iss. 118).
- Zagorodniaia O.N. Kamennyye i keramicheskii izdeliia Stepanovskogo poseleniia. In: Brovender Yu.M. Stepanovskoie poselenie s rubnoi obshchnosti na Donetskomo kiazhe. Alchevsk: Donbass State Technical University Publ., 2012, pp. 157-165.

О.В. Цвек, Н.М. Скакун, В.В. Терьохіна *

ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОСТІ ВЕРХНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Статтю присвячено історії дослідження Трипілля Верхнього Подністров'я, яка на сьогодні ще недостатньо розроблена. Регіон, що розглядається, дуже важливий для вивчення еволюції пам'яток цієї території і подальшої історичної долі його населення. Крім того його вивчення важливе для розуміння палеоекономіки трипільського суспільства, насамперед генези індустрії кременю.

К л ю ч о в і с л о в а: Кукутені-трипільська спільність, культура мальованої кераміки, трипільська культура, Верхнє Подністров'я, історія досліджень.

За останні роки одному з ще мало вивчених локальних складових Західного Трипілля — Верхньому Подністров'ю — було присвячено ряд грантів, що дали змогу систематизувати історію дослідження його пам'яток.

У річище Верхнього Дністра племена давніх землеробів прийшли тільки на початку розвинутого Трипілля, але цей регіон дуже важливий для вивчення їхньої еволюції та подальшої історичної долі. Не менш значущим він є для з'ясування палеоекономіки, особливо генези індустрії кременю. У Волино-Подільському межиріччі в цей час виникають професійні, спеціалізовані поселення, основна галузь господарства яких — оброблювання високоякісного волинського кременю. З'являється місцева металургія та металообробка. Матеріали з поселень також свідчать про численність та спрямованість обмінних зв'язків верхньодністровців як з трипільськими родичами, так

і з далекими іноетнічними племенами. Особливо значущими були контакти з населенням Волино-Люблінської культури. В подальшому трипільці освоїли землі Західної Волині та залишили там своєрідні пам'ятки.

За останні роки з'явився ряд статей, присвячених історії дослідження Трипілля (Сохацький 1992, 1995; Крушельницький 1998; Відейко 2004; Булик 2012 та ін.).

Історія археології, як вдало пише М.Ю. Відейко, демонструє вражаючий «трипільсько-дослідницький інтернаціоналізм». Цій культурі присвячені праці фахівців, які мали різне громадянство, були представниками багатьох національностей, але їхні прізвища не згадувалися десятиріччями, а особливо у Києві (Відейко 2004, с. 23—55). Археологічні дослідження в Східній Галичині в XIX — першій половині XX ст. проводилися ученими, що належали науковим співтовариствам різних країн. Незважаючи на існування зв'язків між археологами Австро-Угорщини, Польщі та Росії, їхні публікації не завжди були доступні (Булик 2012, с. 478—503). Велика кількість знахідок цього часу з трипільських поселень Західної України опинилась у Віденському музеї (сучасний Музей природи та історії м. Відень) і Краківському археологічному музеї. Після об'єднання українських земель в 1939 р. результати робіт XIX і початку XX ст. західної частини України не були враховані повністю і не мали детальної оцінки трипіллязнавців.

Сказане вище стосується і історії вивчення пам'яток Верхнього Подністров'я. Дослідження цього регіону проходило складно; ще й досі дискутується питання про виділення його в окремий варіант. Із моменту відкриття на цій території перших поселень накопичено багато артефактів, проведено нові розвідки та розкопки. Характер і масштаб польо-

* ЦВЕК Олена Василівна — кандидат історичних наук.

СКАКУН Наталія Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник експериментально-трасологічної лабораторії Інституту історії матеріальної культури РАН.

ТЕРЬОХІНА Віра Володимирівна — співробітник бібліотеки Інституту історії матеріальної культури РАН.

вих робіт, постановка та вирішення проблем, пов'язаних з культурно-історичною інтерпретацією матеріалів Трипілля, дозволяють попередньо виділити чотири етапи досліджень: I — 1870-і рр. — 1914 р.; II — 1918—1940 рр.; III — 1945—1980-і рр.; IV — кінець 1980-х рр. — початок XXI ст. (Скакун та ін. 2014, с. 54—69).

I етап досліджень (1870-і рр. — 1914 р.)

Перша пам'ятка цього регіону карстова печера Вертеба випадково відкрита Я. Хмельницьким у 1820 р. в 1,5 км від с. Більче Золоте Борщівського повіту. Звістки ж про культуру мальованої кераміки Галичини були опубліковані лише у 70 рр. XIX ст. А. Шнайдером, членом археологічної комісії Краківської академії наук. Обстеживши Борщівщину, А. Шнайдер складає реєстр її стародавніх пам'яток, а в 1871 р. видає багатотомний історико-географічний словник (*Encyklopedia...* 1871). А у 1876 р. виходить друком унікальна археологічна карта Галичини в 10 таблицях, яка містила дані про велику кількість пам'яток (Shnajder 1976), на сьогодні вже повністю знищених або забудованих (Крушельницький 1998, с. 84—85).

А. Шнайдер звернув увагу на Волино-Подільське межиріччя А. Кіркора — співробітника антропологічної та археологічної комісії Краківської Академії Наук, — який одним із перших провів на цій території розвідки (Більче-Золоте, Козаччине (уроч. Васички)) та дослідив поселення мальованої кераміки у с. Васильківці біля Гусятина (Janusz 1919, s. 91—95; Крушельницький 1998, с. 84—86). Перший директор Краківського археологічного музею Г. Осовський протягом кількох років вивчав пам'ятки у Гусятинському, Заліщицькому й Борщівському повітах на Тернопільщині. Біля сіл Васильківці, Гадинківці, Щитивець, Городок Вигнанка він зафіксував пам'ятки культури мальованої кераміки. На високому правому березі р. Лімниця він знайшов ще одне поселення Сокіл I. Важливу роль у справі організації охорони пам'яток археології Галичини відіграв В. Деметрикевич — директор антрополого-археологічного музею у Кракові. З 1898 р. він розкопує на Тернопільщині поселення культури мальованої кераміки (Васильківці, Підгайчики, Буданів, Зеленче та ін.) (Сохацький 1992, с. 4—10).

Проводив дослідження на Тернопільщині і керівник кафедри археології Львівського університету, професор К. Гадачек. Йому належить відкриття та дослідження цілої низ-

ки пам'яток культури мальованої кераміки (Капустинці, Пилипча, Устя, Мельниця Подільська, Вовківці, Звенигород) (Берест 1908, с. 78—79; Сохацький 1992, с. 4—10).

У 1876 р. почалися наукові дослідження всесвітньо відомої на сьогодні пам'ятки — печери Вертеби у с. Більче-Золоте (Janusz 1919, s. 78—80). А. Кіркор разом з С. Козібровським виявили в печері два поховання і біля них мальований посуд. Роботи продовжили до 1878 р., було складено план правої частини пам'ятки. У 1890 р. дослідження поновили Г. Осовський і Л. Сапега, члени археологічної комісії Краківської академії. Вони вивчили коридор печери довжиною 312 м, а потім через рік в тому ж напрямку — ще 526 м, але кінця його так і не досягли (Janusz 1919, s. 78—80). Під час розкопок були знайдені сліди великого вогнища, знаряддя праці з каменю і рогу, цілі посудини з мальованим орнаментом, а також вироби з міді. Г. Осовський зробив перший професійно складений план печери Вертеба, який разом з картою околиць села Більче-Золотого був виданий за сприяння Л. Сапеги в 1882 р. Протягом 1898—1904 рр. і в 1907 р. археологічні розкопки в печері проводив професор В. Деметрикевич (Demetrikevich 1908, s. X). Саме в цей час було знайдено шедевр трипільських майстрів — кістяну платівку у вигляді голови бика, з вигравійованим на ній жіночим зображенням. Ця невелика знахідка увійшла в багато видань та стала одним із символів трипільської культури. У 1914 р. в дослідженні печери брали участь Я. Пастернак, Я. Чекановський, В. Гребеняк. За кількістю та науковою значущістю знахідок печера Вертеба не мала собі рівних на Поділлі, і тому її назвали «Наддністрянською Помпеєю» (Janusz 1919, s. 78; Сохацький 1992, с. 6; Сохацький 2004, с. 221—222).

В останній чверті XIX ст. розпочато роботи на правому березі Дністра, де виявлено групу пам'яток дуже важливих для генези трипільської спільноти Подністров'я. У 1877 р. почалися дослідження І. Коперницького на найбільш ранньому поселенні цього регіону (етап VI) біля с. Городниці (Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.). Розміщується воно на плато над долиною Дністра та його притокою Ямгорів. Продовжили розкопки цього об'єкта І. Коперницький та В. Пшибиславський в 1878—1882 рр. Зацікавлені цим мікрорайоном, вони в 1878—1879 рр., а потім в 1883 р. проводять розкопки і на більш пізньому поселенні, яке в літературі відоме як Городниця II етапу VII Трипілля. Розташована пам'ятка

на терасі висотою 15 м при впадінні річки Ямбір у Дністер (Kopernicki 1878, s. 19—21; 1884, s. 3—32).

У 1885 р. місцеві селяни на цьому поселенні на глибині 4,0 м знайшли один з найбільших скарбів мідних виробів Трипілля.

У 1878 р. А. Шнайдер відкрив поселення в уроч. Обоз (Obóz — «Табір») біля с. Кошилівці (Тернопільська обл.), яке він помилково відніс до римського часу. У 1906 р. власники маєтку Л. та Т. Берштейн провели на поселенні невеликі розкопки. Запрошений з м. Чернівці проф. Р. Кайндль продовжив роботи, які показали велике наукове значення пам'ятки. Дослідник констатував, що це сліди нового поселення аналогічного пам'яткам мальованої кераміки типу Городниці, Шипенці (Kaindl 1908, s. 104—150; Janusz 1919, s. 106—107; Штокало 1998, с. 5). Результатами розкопок Р. Кайндля зацікавився В. Пшибиславський, який опікувався археологічними пам'ятками Поділля і Покуття за часів Австро-Угорщини. Піддавши критичному огляду роботи Р. Кайндля, він вирішив провести стаціонарні розкопки цієї важливої пам'ятки більшою площею (Przybysławski 1978, s. 70—73). Смерть В. Пшибиславського завадила виконанню поставлених завдань. Але через кілька років у 1908—1912 рр. проф. К. Гадачек здійснив планомірні роботи на цьому поселенні. Застосувавши нову для того часу методику, дослідник розділив площу пам'ятки на квадрати зі стороною в 2 м. Землю знімали умовними горизонтами на глибину 1,0—2,0 м (до материка). На площі 20—25 × 68 м було виявлено 18 вогнищ, які К. Гадачек вважав гончарними печами або печами для випікання хліба, а все поселення — місцем проживання гончарів. Результати розкопок були монографічно опубліковані, описано результати розкопок, всі категорії знахідок; порівняно орнаментальні схеми кераміки з аналогічними з Фессалії та ін. областей Середземномор'я (Nadacek 1914a, s. 4). У 1884 р. відкрито ще одну важливу пам'ятку мальованої кераміки на території парку Більче-Золоте, де було знайдено залишки жител. У 1889 р. за сприяння власника садиби Л. Сапеги проф. Е. Павлович їх розкопав і знайшов велику кількість мальованої кераміки. В 1889—1891 рр. розкопки продовжив Г. Осовський. На основі скупчення глиняної обмазки і фрагментів мальованої кераміки він зробив реконструкцію будівель та констатував багаточисельність пам'ятки. Верхній горизонт мав посуд з чорним розписом, нижній — розпис чорною і червоною фарбами на білому тлі.

Глинобитні споруди дослідник вважав поховальними спорудами (Ossowski 1890, s. 17—68, 1891, s. 53, fig. 17—19; 1892, fig. 1—6). Відомий вчений Федір Вовк зазначав, що Г. Осовський був єдиним автором, який у той час представив у кресленнях трипільські споруди (Волков 1900, с. 137). Результатами розкопок у Більче-Золотому й ін. поселень покладено початок дискусії про інтерпретацію знахідок скупчень обпаленої глини. Запропонована Осовським ідея бачити в трипільських «майданчиках» залишки похоронних споруд знайшла пізніше відображення в працях В.В. Хвойки і Е.Р. фон Штерна. Ф. Вовк в залишках жител цієї культури бачив «натяки на напівземлянки сучасних нам балканських народів і нашу українську хату з маленьким надпічним віконцем в тильній і одним надпічним вікном на бічній стіні» (Чикаленко 2012, с. 25). Він вважав, що ці «точки» (майданчики) могли використовуватися як житла, майстерні гончарного виробництва, а також і для поховання урн із попелом померлих (Черняков 2006, с. 66). В. Деметрикевич, на відміну від Г. Осовського, В. Хвойки і Е. Штерна, одним із перших запропонував інтерпретувати ці «майданчики» як залишки жител (Ляшко 2004, с. 627—628; Черняков 2006, с. 64—70; Кузьмищев 2012, с. 140).

Результати досліджень багато в чому залежали від методики розкопок. Одна з перших методичних рекомендацій по розкопках пам'яток трипільської культури була дана Ф. Вовком. Він писав, що *«наші розкопки мають в собі не менше наукового інтересу, ніж найбільші з західноєвропейських, і якщо вони до цього часу не займають відповідного їх важливості положення в науці, то тільки тому, що вони не вміло виробляються, недбало описуються і дуже погано видаються»* (Волков 1900, с. 138—141).

У 1893 р. під керівництвом Й. Шомбаті і Р. Кайндля почалися розкопки «Буковинської Трої» — поселення розташованого неподалік від м. Чернівців, матеріали якого стали основою для подальшого вивчення культури мальованої кераміки (Kaindl 1908, s. 144—150; Nadacek 1914).

Артефакти досліджених пам'яток дозволили поставити питання і щодо їх походження. В. Деметрикевич бачив зв'язок культури мальованої кераміки з крито-мікенською цивілізацією. Ф. Вовк у додатку до книги «Первісна культура» М. Гернеса відкидав ідею Е. Штерна про те, що на Балкани ця культура прийшла з України через Фессалію. Він писав, що в нинішню Україну вони принесені не з півдня, а

найімовірніше, зі сходу, і поширювалися не за течіями річок, а правильно зі С на ПЗ (Волков 1914, с. 177; Курінний 1927, с. 220—223).

II етап досліджень (1918—1940 рр.)

Перша світова війна та наступні події розділили Україну між кількома державами. Верхнє Подністров'я опинилося під владою Польщі. Дослідження культури мальованої кераміки проводились зусиллями фахівців з різних країн Європи. Українські археологічні центри були у Празі та Львові. Частина розкопок та видання їхніх результатів стали можливими завдяки підтримці Наукового товариства імені Тараса Шевченка (Відейко 2004, с. 23—55).

У 20-і роки ХХ ст. у Верхньому Подністров'ї були проведені розкопки трипільських поселень під керівництвом професора Львівського університету Л. Козловського у Незвиську (Івано-Франківська обл.) та в Бучачі на горі Федір (Тернопільська обл.). На жаль, вченому через недосконалість методики розкопок не вдалося простежити складну стратиграфію цих багатошарових пам'яток (Kozlowski 1930, s. 32—52).

У 1923 р. Л. Козловський разом з Г. Чайлдом продовжили розкопки на трипільському поселенні Кошилівці (Обоз). Г. Чайлд побував на таких трипільських пам'ятках як Шипинці, Більче-Золоте, печера Вертеба; вивчав колекції з розкопок цих об'єктів у Варшаві, Кракові, Львові (Білас 2002, с. 153—154). Яскравому поселенню «мальованої кераміки» — Шипинці він присвятив монографію з фотознімками та малюнками, зробленими власноруч. Використовуючи ці матеріали, дослідник звернув увагу на неоднорідність матеріалів з поселень мальованої кераміки. Пізніше він виділив три територіальні групи пам'яток: Східна (Подніпров'я, Поділля), Центральна (Галичина, Бессарабія, Румунія) і Західна (Кошилівці) (Childe 1923, p. 263—288). Г. Чайлд вважав трипільську культуру однією з гілок т. зв. «дунайської культури», яка виникла внаслідок переселення населення з басейну Егейського моря в Середню і Південно-Східну Європу (Чайлд 1952, с. 206). У 1925 р. в Кошиловцях три житла культури мальованої кераміки було розкопано Юзефом Костишевським — засновником польського археологічного товариства (Касько 1998, с. 14—15).

У ці ж роки старожитностями України зацікавилися археологи з Великої Британії. У 1926 р. разом з Л. Козловським вели розкоп-

ки у Незвиську Г. Хатчинсон та Д. Престон. На матеріалах глинобитних майданчиків поселення Незвисько Л. Козловський висунув гіпотезу про тлумачення їх як залишків житлових будівель, спалених з останками померлих (Kozlowski 1930, s. 30—31).

У цей же час серед українського археологічного осередку з'явилась яскрава постать Олега Кандиби. Будучи ще студентом, він, у 1928—1929 рр. зацікавившись Верхнім Подністров'ям, провів на його теренах за підтримки НТШ у Львові розвідки і розкопки. На пам'ятках культури мальованої кераміки, серед яких найбільш цікавими є продовження робіт в Більче-Золотому (Парк, печера Вертеба), Вигнанка, Городниця над Дністром, Бучач, Заліщики, Касперівці, Кошилівці (Обоз), Ланівці, Новосілка-Костюкова (Кандиба 1937; Пастернак 1933, с. 8—9). На поселенні біля с. Ланівці він розкопав залишки наземних глинобитних споруд, які однозначно трактував не як ритуально-похоронні комплекси, а як залишки знищених пожежею жител (Кандиба 2007б, с. 336—339; Сохацький 1995, с. 99—101). У 1928 р. ним були продовжені дослідження печери Вертеба в Більче-Золотому. Значення його розкопок полягає в тому, що вдалося простежити стратиграфію цієї складної пам'ятки (Кандиба 2007б, с. 340—343). Не менш значущими були розкопки, які вони проводили з Л. Козловським і в с. Кошиловцях. За матеріалами цих досліджень автори виділяють кошиловецький тип пам'яток зі своєрідним декором кераміки та пластики, що виокремило їх серед синхронних пізньотрипільських поселень інших територій. Разом з Т. Сулімирським та І. Журавським О. Кандиба досліджує виявлене Ю. Полянським ще у 1927 р. поселення Заліщики на лівому березі Дністра. Матеріали цих досліджень зіграли в подальшому значну роль у розумінні виникнення поселень мальованої кераміки на теренах Верхньої Наддністрянщини. О. Кандиба не тільки обстежує і розкопує пам'ятки, а й ставить і розробляє ряд головних проблем у дослідженні культури мальованої кераміки (Кандиба 2007а, с. 14—120). Чітко сформулювавши положення про культуру мальованої кераміки як про одне з яскравих явищ європейського неоліту і культуру, яка була одним із форпостів могутньої цивілізації Близького Сходу, О. Кандиба першим запропонував розглядати українську групу пам'яток «мальованої» кераміки як споріднену матеріалам Молдови і Трансильванії (Kandyba 1932a, p. 27; Кандиба 2007а, с. 104).

Значною віхою в трипільознавстві стала його публікація в 1937 р. монографічного видання, присвяченого дослідженню трипільського поселення Шипинці на Буковині (Kandyba 1937; Кандиба 2004). Також заслугою вченого є розробка періодизації трипільських пам'яток Наддністровського регіону і Попруття, яка чітко відображала лінію еволюції Трипілья зазначених територій. Розглядаючи кераміку за технікою орнаменталізації (рита, заглиблена, канельована, мальована, гребінцева), він запропонував їй відносну хронологію, виділивши фази розвитку: незвиська, городницька, більчанська, кошиловецька (Кандиба 2007, с. 114—120). Відома дослідниця Трипілья К.К. Черниш, високо оцінивши досягнення автора, зазначала, що періодизація О. Кандиби досить чітко відображає еволюцію трипільської культури у Верхньому Придністров'ї та на Верхньому Пруті. Не втратила свого значення періодизація О. Кандиби і в наш час (Majewski 1947; Пассек 1949; Черныш 1982). Також О. Кандиба першим висунув положення про імпортне походження посуду з домішкою черепашки в тісті, прикрашеного перлинною та гребінцевою орнаменталізацією. Ці знахідки та булава з Верем'я дозволили йому поставити питання про контакти населення культури мальованої кераміки зі степовими племенами (Kandyba 1932b, р. 35—38). Потрібно також відмітити діяльність О. Кандиби за межами України. Працюючи у Вільному українському університеті в Празі, він бере участь у багатьох міжнародних експедиціях та конференціях. Перебуваючи у США, він стає одним із організаторів Українського наукового інституту, де виходить збірка «Старша мальована кераміка в Галичині». На жаль, передчасна смерть обірвала його важливі дослідження.

Масштабні розвідки та розкопки поселень культури мальованої кераміки привертають увагу мистецтвознавців та археологів до її пластики. О. Цегак проводить її класифікацію та типологію. Дослідниця виділяє дві групи: натуралістичну та схематичну, пов'язуючи антропоморфну пластику з культом померлих (Cehak 1934, s. 164—252). С.К. Маєвський також в своїх працях розглядає антропоморфні статуетки та моделі хат. Особливо його цікавлять кошиловецькі пам'ятки (Majewski 1936; 1938).

Активно у ці роки працює львівський осередок археологів. Продовжує дослідження пам'яток мальованої кераміки Ярослав Пастернак. У 1936 р. він проводив дослідження біля с. Корнич (Коломийський р-н Івано-

Франківської обл.), де знайдено кераміку, залишки житла з піччю, біхромну кераміку, зооморфну та своєрідну антропоморфну пластику (Пастернак 1933, с. 8—9).

Серед дослідників Верхньої Наддністрянщини слід згадати одного з найвідоміших археологів Волині О. Цинкаловського, дійсного члена НТШ та польського археологічного товариства, який повністю присвятив своє життя вивченню старожитностей Волині, але його ім'я на десятки років було забуто на Батьківщині (Крушельницька 1990; Охріменко 2007, с. 7—60). Вражає багатогранність та зацікавленість вченого (Радіон 1962, с. 14—17). Розуміючи значення для еволюції пам'яток мальованої кераміки Волині Верхнього Наддністров'я, особливо розточчя між річками Горинем і Случем, він спрямовує свої дослідження в цей край. В музеї м. Кременець (Тернопільська обл.) експонуються та зберігаються матеріали, здобуті О. Цинкаловським, коли він керував музеєм (Бодаки, Бриків, Карначівка, Соснівка, Шумбар, Шумське та ін.)

Особливо показові знахідки були отримані під час розкопок відкритого ним у 1938 р. і розкопаного в наступному році поселення мальованої кераміки на півночі Тернопільської обл. у с. Бодаки, де було виявлено сліди майстерень з обробки волинського кременю (Cynkalowski 1969, s. 225; Захарук 1953, с. 3—5). І.І. Черемис, учасник експедиції, вказував, що О. Цинкаловським було закладено близько 10 шурфів. Подальші роботи перервала війна. Основні результати автору розкопок вдалося опублікувати лише в 1961 р. (Cynkalowski 1961). У 1940 р. в Бодаках провів розкопки М.Л. Макаревич, але через війну звіт про виконану роботу не був зданий в архів. Із повідомлення на четвертій науковій конференції Інституту археології Академії Наук УРСР відомо, що на поселенні були відкриті глинобитні житла, які дозволили говорити про просування культури з розписною керамікою в значно більш північні райони, ніж було відомо раніше (Пассек 1946, с. 164). У 1940 р. О. Цинкаловський виступав у Києві з доповіддю про трипільські пам'ятки Волині.

А далі була війна, що кривавою хвилею прокотилась по землях України, скалічивши долі багатьох людей, серед яких були і вчені-археологи.

III етап досліджень (1945—1980 рр.)

Закінчилась війна. Нарешті об'єдналися українські землі, але осередок дослідників Верхньо-

го Наддністров'я зазнав втрат. Трагічно загинув О. Кандиба, виїхав до Кракова О.М. Цинкаловський; вимушений був покинути рідний край Я. Пастернак та інші.

Широкомасштабні дослідження трипільських пам'яток в післявоєнні роки розгорнулись на Середньому Дністрі та в Молдові. Отримані артефакти згодом стали одним із основних джерел для характеристики багатьох проблем Трипілля. У 1948 р. на Середньому Дністрі була відкрита багатошарова пам'ятка Поливанів Яр — одна з небагатьох трипільських пам'яток з трьома культурними шарами різних періодів Трипілля-Кукутень. На основі цих і попередніх досліджень Т.С. Пассек розробила періодизацію трипільської культури, що вийшла монографічно (Пассек 1949). У науковій літературі замість терміна культура мальованої кераміки все більшого розповсюдження набуває термін — трипільська культура (Пассек 1961).

У 1947 р. у Львові було створено Інститут українознавства ім. Крип'якевича. Відділ археології очолив проф. університету ім. І. Франка Маркіян Юліанович Смішко, навколо якого згуртувалась молодь, яка і стала ядром львівської археологічної школи. Представники цієї школи продовжили дослідження на Верхньому Дністрі.

Із 1952 до 1967 рр. розвідками пам'яток займалися І.К. Свешніков та В.П. Кравець. Вони відкрили, обстежили та дослідили низку трипільських пам'яток сучасної Тернопільщини (Глибочек, Кривче, Бучач, Мельниця-Поділька I та II, Ланівці, Кошилівці, Семенів-Зеленче, Сухостав, Заліщики, Більче-Золоте). Важливим внеском у вивчення Трипілля було дослідження В.П. Кравець раніше здобутих матеріалів поселення Городниця I (Кравець 1954, с. 49—66).

Велике наукове значення мали розкопки трьох трипільських поселень: Сухостав, Кошилівці (Тернопільська обл.) і Кунисівці (Івано-Франківська обл.), здійснені в 1952 р. трипільським загonom Подільської археологічної експедиції під керівництвом М.Ю. Смішка і в 1953 р. її трипільським загonom Ю.М. Захарука. Результати цих розкопок дали можливість усвідомити цілий ряд деталей домобудівництва за доби пізнього Трипілля на Верхньому Подністров'ї. Знайдені в с. Кошилівці і с. Кунисівці поховання перепалених кісток під підлогою жител доповнили новими даними розробку питання про ритуальні поховання в житлах (Кравець 1955, с. 133—135). У 1952 р. Волин-

ська експедиція під керівництвом Ю.М. Захарука обстежила вже відоме поселення у с. Бодаки в уроч. Бучина. У південно-західній частині урочища був закладений шурф 1,0 × 0,5 м, глибиною 0,7 м, де виявлені фрагменти кераміки і відходи кременеобробного виробництва. Культурний шар не був знайдений (Захарук 1953, с. 3—5). Тільки у 1959 р. Дністровсько-Волинської експедицією ЛВІА під керівництвом М.О. Тиханової під час розвідки верхньої течії р. Горинь, під час якої на поселенні Бодаки був виявлений культурний шар із трипільською керамікою (Тиханова 1962, с. 52—53). У 1960 р. поселення відвідали Т.О. Попова та К.К. Черниш у складі Молдавської експедиції Інституту археології АН СРСР. Ними були закладені два розкопи, один із них зачепив сильно зруйноване наземне житло з глинобитною піччю. Аналіз керамічного комплексу дозволив дослідникам співвіднести кераміку Бодак з керамікою поселення Незвисько на Дністрі. Обидві пам'ятки автори датували часом переходу від розквіту трипільської культури до пізнього етапу її розвитку. У цей же час з'явилася ідея про об'єднання в локальний варіант пам'яток типу Бодаки (Попова, Черниш 1967, с. 173—179).

У 1951 р. продовжено дослідження раніше відкритої Л. Козловським пам'ятки у с. Незвисько. В результаті робіт, під керівництвом Ю.М. Захарука, з'ясовано, що пам'ятка значно складніша і багатша, ніж вона видавалася першим дослідникам. Розкопки продовжено в 1953, 1954, 1956 і 1957 рр. На площі розкопу в 190 м² було простежено сім культурних шарів різного часу. Два нижні шари — трипільські — досліджувала К.К. Черниш. У верхньому з них була розкрита частина майстерні з виготовлення знарядь з крем'яного сланцю, напівземлянка і велика частина наземного житла етапу В2, яке перекривало майданчик, що був розташований нижче, і належав до етапу VI (Черниш 1955, с. 142). Важливо зазначити, що під час розкопок поселення вдалося виявити не тільки робочі місця в житлах, пов'язані з обробкою кременю, але і колективну майстерню, розташовану між будинками. У майстерні з виготовлення знарядь праці на площі в 30 м² виявлено шар відщепів кременю (0,3 потужністю), пластин, 38 заготовок знарядь та кілька готових інструментів. Матеріали поселення монографічно видані К.К. Черниш (1962, с. 5—85). Неоціненними були вище згадані артефакти для з'ясування рівня кременеобробної галузі виробництва, її місця в палеоекономіці Трипілля.

Тим більше, що керамічний матеріал Незвиська був дуже близький аналогічному з Бодаків, де також було зафіксовано кременеобробне виробництво.

Дослідження трипільських пам'яток дозволило Ю.М. Захаруку підійти до ряду теоретичних питань. У 1964 р. він розробляє поняття «археологічна культура», яке, на його думку, могло відбивати тип етнічного угруповання первісного суспільства — групи споріднених спільних за походженням племен, які розмовляли на діалектах однієї мови. Особливо значущою була розробка поняття «тип пам'яток», хронологічні ланцюжки яких відбивали еволюцію поселень певної території з однотипними рисами (Захарук 1964, с. 12—42). Ця розробка була настільки вдалою, що її в своїх роботах використали багато дослідників Кукутені-трипільської спільності: М.А. Пелешишин, В.О. Круц, О.В. Цвек, В.Г. Збеневич, В.О. Дергачов, С. Гусев, С.М. Рижов, — для вивчення різних періодів і в багатьох регіонах Трипілья.

Дуже насиченим монографічними творами, присвяченими Трипілью, був 1961 р., але, на жаль, всі вони вийшли за кордоном. Працюючи в Англії, Т. Сулімірський, учень Л. Козловського, у 1961 р. опублікував найбільший з відомих скарбів мідних виробів Трипілья, знайдений на поселенні Городниці II у 1895 р. та переданий В. Пшибиславським до Віденського природничого музею. Скарб, знайдений у горщику з монохромним розписом (етап VII), складався з 45 мідних виробів. На думку Т. Сулімірського, мідна сокира належала до культури бодрокерестур, аналогії діадемі він знаходив у басейні Егейського моря (Sulimirski 1961, s. 91—97), але Н.В. Риндіна вважає, що всі вироби були виготовлені місцевими майстрами. Намистинки, знайдені у скарбі, подібні до виявлених у печері Вертеба. Ці дані дають підставу вважати, що населення цих пам'яток підтримувало обмінні зв'язки. Не забував про проблеми Трипілья і Я.І Пастернак. Ним у Канаді українською мовою була видана «Археологія України» (Пастернак 1961). Автор писав, що трипільська культура України існувала від неоліту до бронзового віку.

Незважаючи на складний життєвий шлях, залишався незламним і О. Цинкаловський. Археологію він вважав найбільш переконливою наукою про давнє минуле народу (Радіон 1975, с. 29—33). У 1961 р. він приїздить до Києва з пропозицією видати «Краєзнавчий словник Старого Волинського Полісся». На жаль, віце-президент АН УРСР І.К. Білодід йому

відмовив. Книга набагато пізніше видана в Торонто Інститутом дослідів Волині, коштом товариства Волині (Цинкаловський 1984).

У 1964 р. до Івано-Франківського музею надійшов скарб, знайдений у центрі міста. Він складався із 53 виробів темно-сірого волинського кременю. Слід підкреслити відсутність на них ретуші та слідів спрацьованості. На деяких спостерігаються невеликі ділянки жовтої кірки (Василенко 1987, с. 76—77). Ця знахідка підтвердила високий рівень індустрії кременю в енеоліті цього регіону, виділення спеціалізованих майстрів із середовища общини та про обмін їхньою продукцією на далеку відстань. Сліди кременеобробного виробництва були зафіксовані М.А. Пелешишином на трипільському поселенні Лози (Збаразький р-н Тернопільської обл.), відкритого у 1968 р. В.П. Савичем. Пам'ятка етапу СІ розміщена в уроч. на лівому березі річки Горинь. В 1960—1980-х рр. М.А. Пелешишин вивчає й інші трипільські пам'ятки цього регіону (Пелешишин 1975, с. 335—336). Отримані дані дозволили вченому висвітлити проблему контактів між населенням пізньотрипільських поселень Волині та спільнотами культури лійкоподібних келихів, які проживали вздовж Західного Бугу (Пелешишин 1971, 1973—1974, 1989). На контакти цих спільнот раніше вказував О.М. Цинкаловський, який відкрив та дослідив їхні поселення у Верхньому Подністров'ї та на сусідній Волині (Цинкаловський 1984). Дослідивши пам'ятки трипільської культури на Верхньому Дністрі та на Волині (Лози, Хорів, Листвин, Голишів), М.А. Пелешишин на підставі насамперед керамічного матеріалу поселень виділив в межиріччі Стиру та Горині — притоків Прип'яті — три локально-хронологічних типи: тип Бодаки, пам'ятки типу Хорів, пам'ятки типу Листвин. Найбільш ранній варіант (тип Бодаки) у дослідника представлений лише однією пам'яткою — поселенням Бодаки. Поселення Хорів I (Острозький р-н Рівненської обл.), розташоване воно на 1-й надзаплавній терасі р. Горинь, — епонімна пам'ятка, що розташовувалась на кордоні Поділля та Волині. До пам'яток цього типу також належить і поселення Острог — Замкова Гора на лівому березі річки Вілії, яке було досліджене у 1979 р. експедицією Острозького краєзнавчого музею. М.А. Пелешишин відмічає в керамічному комплексі пам'ятки впливи волино-люблінської культури. Населення, яке залишило пам'ятки хорівського типу, у великій кількості виготовляло знаряддя праці з ви-

сокоякісного волинського кременю. Це була найбільш просунута на північний захід група трипільського населення. Змінюються вони пам'ятками листвинського типу (Пелешишин 1990, с. 27—29).

Під час розвідок 1960—1990-х рр. Ю.М. Малєєв дослідив низку пам'яток трипільської культури. Серед них Заліщики, Лисички, Блищанка (Малєєв 1972, с. 386). Пізніше Н.М. Виноградова виокремила в трипільській культурі заліщицький варіант, пам'ятки котрого розташовані в Середній та Верхній течії Дністра (Виноградова 1983, с. 13—41). Пам'ятки заліщицького варіанту мають особливе значення для розуміння генези пам'яток Верхньої Наддністрянщини.

Доцент Івано-Франківського університету ім. В. Стефаника Б.А. Василенко обстежив близько 230 трипільських пам'яток, серед яких виявив 150 нових (Василенко 1972, с. 103—105; 1987, с. 76—77). У 1984—1985 рр. разом із В.М. Коноплею вони провели розкопки на поселенні Сокіл I (Василенко, Конопля 1985, с. 10—12). Б.А. Василенко один із перших на Прикарпатті розпочав дослідження пам'яток, пов'язаних з кременевою індустрією трипільського населення; відкрив штольні для видобутку кременю та майстерні з його обробки (Василенко 1986, с. 313—314). Дослідив багато пам'яток енеоліту в цьому районі і В.М. Конопля (1987, с. 4—5; 1988, с. 287—289; 1999, с. 86—103). Особливо цікавими були розкопки поселення Блищанка II в уроч. Горби (Заліщицького р-ну Тернопільської обл.). Пам'ятка розташована на схилі надзапавної тераси та окантована правою притокою р. Серет. У 1989—1990 рр. на поселенні проведено розкопки експедиціями Інституту археології та суспільних наук НАНУ під керівництвом В.М. Коноплі та В.О. Круца зроблено геомагнітну зйомку та досліджено об'єкти заліщицького та кошиловцького типів. Всебічне вивчення матеріалу нових об'єктів і раніше відомих пам'яток дозволило авторам поставити питання про існування верхньодністровської локальної групи на пізньому етапі трипільської культури. На думку дослідників вона склалася в результаті переселення у верхів'я Дністра і Прута трипільських племен Північної Молдови і Середнього Подністров'я, на які вплинуло населення доби енеоліту Центральної Європи (культури Тиса-полгар, Бодрогкерестур, накольчастої кераміки і, певною мірою, — лійкоподібних келихів) (Василенко, Конопля 1985, с. 12; Конопля, Круц, Рижов 1993, с. 8—18; Круц, Рижов

1997, с. 23—32). Ще раніше про контакти енеолітичного населення західних областей України з давньоземлеробськими племенами Центральної Європи писав В.С. Титов, який проводив дослідження в Подністров'ї та у Європі (Титов 1974, 1996). Сліди зв'язків з лендельськими і полгарськими спільнотами виявлені під час розкопок раніших за часом поселень східно-трипільської культури (Шкарівка, Веселий Кут та ін.) (Цвек 1980, 2000; Tsvek 1996, 2000). Про ці зв'язки пише і Т.Г. Мовша (Мовша 1985; Movsha 2000).

IV етап досліджень (кінець XX ст. — початок XXI ст.)

І знову бурхливі часи і тяжкі випробування настали для України, яка проголосила свою незалежність. Недостатнє фінансування не завадило археологам продовжити свої пошуки, хоча більшість із цих робіт були рятувальними.

Такого плану розкопки у 1987 р. були проведені в Бучачі експедицією Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом О.С. Ситника, під час яких виявили, не зрозумілі свого часу Л. Козловським, різнокультурні горизонти. Дослідження трипільського шару надало можливість віднести поселення до пам'яток заліщицького варіанту, визначити хронологію пам'ятки та її місце в періодизаційній схемі розвитку Кукутені-Трипільської спільності (Ситник 1993, с. 58—60; Ситник, Ягодинська 2012, с. 187—200).

Цікаві матеріали також по заліщицькому варіанту трипільської спільності етапу VI-VII були отримані під час розкопок експедицією Борщівського музею (1991—1995) поселення Глибочок (Тернопільська обл.), яке відкрито під час розвідки 1952—1967 р. І.К. Свешнікова і В.П. Кравець (Кравець 1955, с. 133—135). Пізніше у 1987 р. пам'ятка була обстежена М.П. Сохацьким, подальшими розкопками виявлено біхромну розписну та кераміку з канельованим декором. Важливою знахідкою став скарб мідних речей, що складався з гакоподібної підвіски з вушком, трьох кілець, ромбоподібної пластини і шила (Сохацький 1993, с. 10—22; Сохацький, Дудар 1996, с. 99—101). Проведений спектральний аналіз мідних знахідок вказує на те, що вони вироблені із самородної міді Волині (Klochko 2000, s. 168—186). Досліджуючи скарб з Городниці II, Н.В. Риндіна вважала, що діадема з нього вироблена місцевими майстрами (Риндіна 1971). У наш час дослідженням металургійної галузі виробництва трипіль-

ців на базі мідних покладів Волині успішно займаються В.І. Ключко та І.Т. Кочкін (Кочкін 1999, с. 3—10; Klochko 2000, s. 168—186).

Матеріали попередніх досліджень О. Цинкаловського та розкопок у Винниках, здійснених у 1997—1998 рр. експедицією Львівського університету під керівництвом М.А. Пелешин, дозволили останньому поставити питання про існування поселень зі змішаним складом керамічного комплексу з елементами пізнього етапу культури Кукутені-Трипілья і культури лійкоподібних келихів (Пелешин 1998, с. 103—107). У цей же період (з 1996 до 2003 рр. та 2011 р.) продовжуються дослідження печери Вертеба в Більче-Золотому під керівництвом М.П. Сохацького. Було відкрито 357 м² загальної площі у дев'яти різних ділянках печери. Зібрано колекцію кераміки антропоморфної й зооморфної пластики, знарядь праці з кістки, кременю, каменю, мідну сокиру, шило та 14 проколов. Цікавою знахідкою є амулет (10 × 10 см), вирізьблений з кістяної пластини у вигляді голови бика з могутніми рогами, аналогічний знайденому раніше під час розкопок В. Деметрикевича. Дослідники припускають, що в обох амулетів був один автор (Сохацький 2000, с. 3—10). До тепер йде дискусія щодо призначення печери. Деякі археологи вважають її печерою-сховищем, інші — місцем поховання або святилищем.

У 1997 і 2011 рр. експедиція Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом М.П. Сохацького провела рятувальні розкопки на поселенні, відкритому в 1968 р. І.П. Геретою (Археологічні пам'ятки 1981, с. 312) неподалік від с. Збручанське, в уроч. Соколів (Тернопільська обл.). Аналіз отриманого під час археологічних робіт матеріалу, дозволив дослідникам зробити дуже важливий висновок про те, що Збручанське було вихідним пунктом міграції трипільського населення з Подністрів'я у Середнє Побужжя і в північному напрямку на Волинь (через Бодаки). На підставі аналізу кераміки поселення Збручанське М.П. Сохацький відносить до першої фази шипинецького типу пам'яток Трипілья (Сохацький 2012, д. 40).

Для розуміння пам'яток Трипілья Верхньої Наддністрянщини було важливим видання Т.О. Попової монографії про Поливанів Яр (Попова 2003). Детальний аналіз стратиграфії Поливанового Яру дозволив виокремити на пам'ятці не три, як передбачалося раніше, а п'ять селищ трипільського часу. Результати дослідження принесли нові дані з багатьох дискусійних і мало висвітлених у науці проблем

історії енеоліту, авторові також вдалося окреслити коло зв'язків населення цього району з іншими регіонами Трипілья і носіями сусідніх одночасних культур (Скакун, Цвек 2011, с. 316—322).

Не менш важливими для вивчення Трипілья стали результати розкопок 1999—2002 рр. експедиції під керівництвом Т.М. Ткачука багатошарового поселення Більшівці (Івано-Франківська обл.). На значній площі були досліджені комплекси трьох типів пам'яток трипільської культури: заліщицького, шипинецького і кошиловецького. До кошиловецького часу належить унікальний комплекс поховання в катакомбі, поряд з яким перебувала яма з трьома людськими черепами і одним черепом собаки. Деякі риси обряду поховання (орієнтація скелета, мідний кинджал, кістки тварин) вказують на похоронні традиції волино-люблінської культури (Ткачук, Кочкін 2004, с. 53—54). Поселення Більшівці є перспективною пам'яткою для вивчення зв'язків Трипілья Верхнього Подністрів'я з іншими енеолітичними пам'ятками цього та сусідніх регіонів. Дослідження матеріалів кошиловецького типу, який був виділений ще Л. Козловським та О. Кандибою, та нові артефакти дали змогу Т. Ткачуку простежити його формування. Керамічний комплекс цих поселень досить своєрідний і відрізняється від синхронних пізньотрипільських пам'яток інших територій.

Північно-західними сусідами кошиловецької групи була волино-люблінська культура. Львівські археологи ще в кінці 1970-х рр. звернули увагу на іноетнічні Трипільлю енеолітичні пам'ятки цього регіону. У 1961 р. Ю.М. Захарук ставить питання про виділення Гоща-Вербковецької культури (Захарук 1971, с. 214—216). У 1980-х рр. М.А. Пелешин назвав ці пам'ятки Вербковице-Костянець, виділивши їх у пізній етап культури Лендель на території України (Пелешин 1990, с. 27—28). На думку польських дослідників, це яскраве етнокультурне явище виникло на основі малицької культури та пов'язане з територією Волині (Kadrow, Zakoscielna 1989, s. 187—255; Zakoscielna 2006).

У зв'язку з цим особливу увагу звертають на себе результати розкопок 2006—2011 рр. О.Л. Позіховського та В.О. Самолюка енеолітичного могильника Острог-Земан (Рівненська обл.) (Позіховський, Самолюк 2008, с. 407; Позіховський, Бондарчук, Вертелецький 2012). Унікальність пам'ятки полягає в тому, що в її поховальних комплексах наявна

Рис. 1. Карта-схема пам'яток трипільської культури, відкритих та частково вивчених у кінці XIX — початку XX ст. у Верхньому Подністров'ї (за Childe 1923): 1 — Коропець; 2 — Бучач; 3 — Трємбовля (з 1944 р. Тєребовля); 4 — Копичинці; 5 — Васильківці; 6 — Вигнанка; 7 — Більче-Золоте; 8 — Кошилівці; 9 — Незвисько; 10 — Городниця; 11 — Шипинці; 12 — Езуполь

кераміка різних культур. До першого комплексу входять розписні келихи з добре відмученої глини, аналогії яким відомі на трипільсько-кукутенських поселеннях етапу ВІІ (Незвисько, Бодаки, Коновка, Тростянчик, Ворошилівка та ін.). Другий комплекс кераміки автори схильні датувати жешувською фазою малицької культури, що одночасно існувала з Трипілля-Кукутені етапу ВІІ на цій території (Позіховський, Самолук 2008, с. 39). Археологічні артефакти могильника дозволяють повному охарактеризувати склад давньоенеолітичного населення Волині й особливо його контакти з сусідніми племенами. У цьому плані цікавими є пам'ятки Середнього Побужжя (Тростянчик, Ворошилівка) звідки, імовірно, надходили розписні келихи на Волинь. Зрозумілішими стають шляхи проникнення імпорту та впливів волино-люблінської культури на керамічні комплекси трипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя (Онопріївка, Веселий Кут). Важливі матеріали могильника і для розуміння характеру зв'язків населення Волині та коломийщенської групи пам'яток Трипілля, де під впливом волино-люблінської культури з'являється сіролощена кераміка (Гребені, Юшки та ін.). Імпортна чорнолощена посудина малицької культури, виявлена серед комплексу знахідок київського святилища та вище згадане, можливо, може свідчити

про проникнення енеолітичного населення з Верхньої Наддністрянщини та Волині в середовище трипільських спільнот Подніпров'я (Цвек 2006, с. 76; 2008, с. 277—288; 2009—2010, с. 68—74).

Рятувальні розкопки трипільських пам'яток на Верхній Наддністрянщині були здійснені в останнє десятиліття XX ст. експедицією Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ та Прикарпатського університету ім. В.С. Стефаника, Острозького, Борщівського, Івано-Франківського краєзнавчих музеїв, експедиціями відділу «Подільської археології» ІА НАН України (Кочкін 2004; Черняков 2004; Дерех 2011; Сохацький, Дудар 2011; Дерех 2012).

Особливо важливі матеріали були отримані під час дослідження поселення Одаїв ХХІ, розташованого біля с. Думки (Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.). Пам'ятка заліщицького варіанту досліджувалась у 2005 р. І.Т. Кочкіним, Т. Ткачуком і Л.Г. Мацкевим. У північній частині поселення знайдено завали глинобитних жител та гончарної печі з продуками. Аналогії керамічному матеріалу спостерігаються на поселеннях Більшивці, Хом'яківка І та Залішки. Слід підкреслити, що для багатьох пам'яток цього району характерне поєднання об'єктів заліщицького та кошиловецького типів (Кочкін 2004, с. 380).

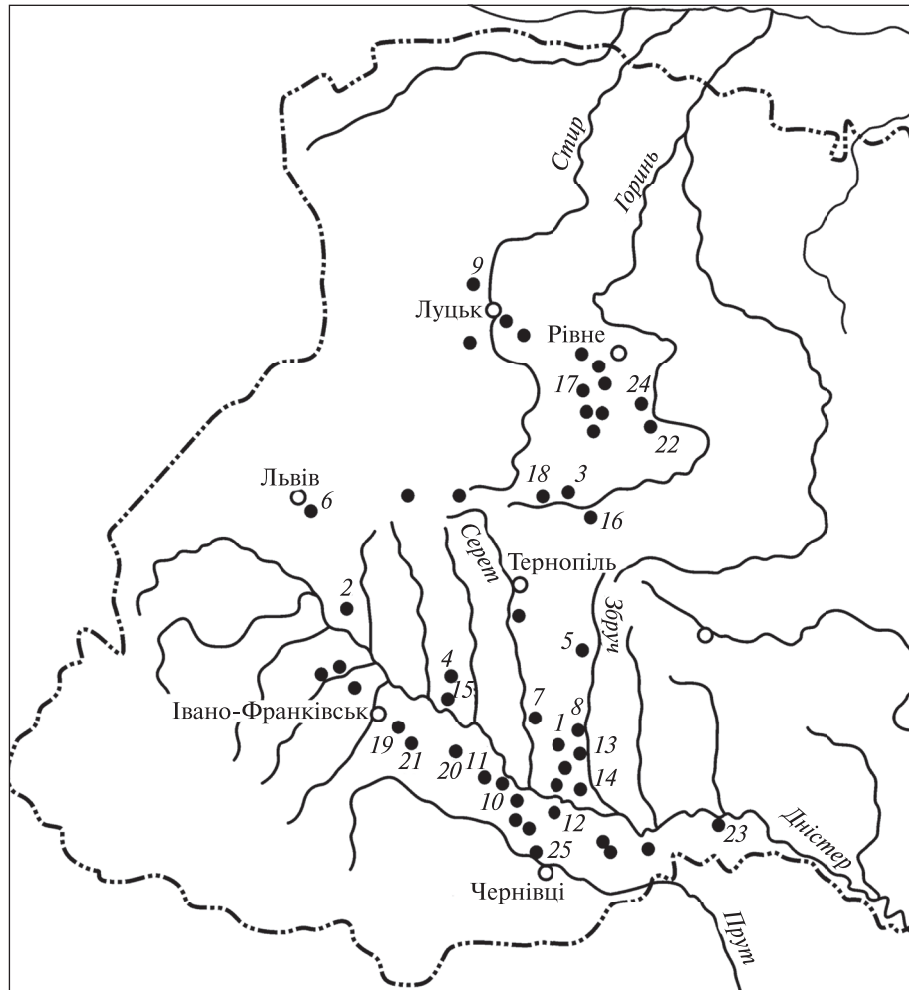

Рис. 2. Карта-схема основних пам'яток трипільської культури, вивчених на початок XXI ст. у Верхньому Подністров'ї: 1 — Більче-Золоте; 2 — Більшівці; 3 — Бодаки; 4 — Бучач; 5 — Васильківці; 6 — Винники; 7 — Вигнанка; 8 — Глибочек; 9 — Голишів; 10 — Городниця над Дністром; 11 — Городниця II; 12 — Заліщики; 13 — Збручанське; 14 — Касперівці; 15 — Кошилівці; 16 — Ланівці; 17 — Листвин; 18 — Лози; 19 — Марківці I; 20 — Незвисько; 21 — Одаї II; 22 — Острог-Земан; 23 — Поливанів Яр; 24 — Хорив; 25 — Шипинці

На сьогодні розкопки проводяться на вже відомому поселенні-майстерні біля с. Бодаки енеолітичною експедицією ІМК РАН під керівництвом Н.М. Скакун. Стаціонарні роботи тут були розпочаті в 1987 р. і тривають дотепер (Скакун 1990, с. 43, 2005; Скакун та ін. 2012, с. 66—74). Магнітна зйомка дозволила визначити площу і виявити планіграфію пам'ятки (Скакун, Тарасов 2000, с. 60—69). Результати археологічних розкопок підтвердили отримані дані. Завдяки грантам, зокрема й українським, матеріал поселення всебічно вивчається як археологічними методами дослідження (типологічним, технологічним, функціональним, планіграфічним), так і природничими (петрографічним, хімічним, спектральним, палеоботанічним, палеозоологічним). О.Г. Старкова, порівнявши керамічний комплекс Бодаків

з комплексами фіналу розвиненого Трипілля поселень Подільської височини та Верхнього Подністров'я, вважає, що стан археологічних джерел на сьогодні ще не дозволяє виділити бодакський локальний варіант (Старкова 2011). Особливу увагу дослідники пам'ятки приділяють виробничому комплексу, пов'язаному з кременеобробкою. Ретельне дослідження Бодакського поселення, порівняння його матеріалів з комплексами кременевидобувного і кременеобробного виробництва інших територій Трипілля (Коробчине-Рубаний Міст, Поливанів Яр, Незвисько, Пекарі II, Ворошилівка) дозволяє охарактеризувати цю галузь виробництва, показати її еволюційний розвиток та значення для економіки трипільського суспільства (Скакун 1996, с. 124—131; 2004, с. 57—79; 2012, с. 60—69; Цвек 1997; 2005, с. 80—96;

2006, с. 66—71; Пічкур, Шидловський 2003, с. 211—228; Tsvek 2006, р. 193—204; Овчинников, Пічкур 2007, с. 207—212). Дослідження цієї пам'ятки є важливим для з'ясування питань господарчої структури спеціалізованих поселень трипільсько-кукутенської спільності, проблеми освоєння території Волино-Подільського пограниччя та контактів з носіями синхронних культур цього регіону (Скаун 2012, с. 66—74; 2014, с. 54—69).

Також треба підкреслити наукову та просвітницьку діяльність краєзнавчих музеїв Наддністрянщини: Львівського, Івано-Франківського, особливо активну — Борщівського та Краківського археологічного музею, що був заснований як просвітницька організація ще у 1850 р. Останні роки ХХ ст. пов'язані в ньому з діяльністю Є. Рок та Е. Трелі, які впорядковували та дослідили колекцію з Більче-Золотого, зробили каталог старожитностей трипільської культури Краківського музею. Спільно з С. Кадровим, Т. Ткачуком, М. Сохацьким підготували до друку колекції з Більче-Золотого та печери Вертеба. У 2001 р. у Кракові відбулася виставка «Збірка з розкопок в Більче-Золотому ім. Леона та Терези Сапеги», авторкою якої була Е. Треля (Rook 2001, s. 183—206; Trela 2001, s. 53—67).

В останні роки ХХ та на початку ХХІ ст. з'явилися нові теоретичні розробки. Т.М. Ткачук, вивчаючи знакові системи та світогляд трипільців, видав монографію (Ткачук, Мельник 2000, с. 237).

Тривале й планомірне вивчення керамічних комплексів пам'яток західного регіону Трипільля дозволило С.М. Рижову виділити в структурі Кукутено-Трипільської спільності поряд із виокремленою раніше О.В. Цвек східнотрипільською (Цвек 2006; 2012) окрему західнотрипільську культуру, показавши її локальність і розвиток у часі (Рижов 2007, с. 431—477).

Входження Верхнього Подністров'я до 1939 р. до складу різних держав наклало свій особливий відбиток на історію археологічних досліджень трипільської спільності регіону. Перші розвідки цієї території відкрили для науки культуру, як тоді її називали «культуру мальованої кераміки», та заклали її фундамент. На її матеріалах розгорнулися найбільш ранні дискусії про інтерпретацію глинобитних майданчиків та спеціалізацію поселень, вирішувалися питання методики розкопок, хронології та періодизації різних етапів розвитку культури. Розвідки та розкопки доповнили її джерелознавчу базу. Якщо в кінці ХІХ на початку ХХ ст.

у Верхньому Подністров'ї відкрито та частково досліджено 14 пам'яток (рис. 1), то в наш час їх відомо та вивчено близько п'ятдесяти (рис. 2).

Пізнiші етапи дослідницьких робіт принесли нові дані для інтерпретації матеріальної та сакральної сторін життя населення трипільської спільності, рівня її розвитку, відносної хронології пам'яток, шляхів їх розповсюдження, особливостей освоєння трипільцями природного середовища. В останні роки отримано нові матеріали для з'ясування економічних основ Трипільля, характеристики зв'язків північно-західних околиць з центральними пам'ятками, а також з одночасними європейськими землеробсько-скотарськими племенами.

Детальний розгляд етапів досліджень Трипільля свідчить про особливе значення археологічних матеріалів цього регіону, як для вирішення ключових проблем самої культури, так і для характеристики доби енеоліту Євразії в цілому.

Наша попередня розробка історії дослідження окремої частини Західного Трипільля не претендує на повноту і кінцевий результат. Подальше вивчення пам'яток його регіонів, базуючись на дослідженнях попередників, в майбутньому дозволить більш детально розглянути феноменальне явище енеолітичної Європи Кукутені-Трипільля. Адже ніхто і ніщо не повинно бути забуто.

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. — К., 1986.

Берест Р., Карло Гадачек. Штрихи біографії та наукової діяльності // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1908. — Вип. 7. — С. 78—79.

Білас І.М. Розвиток археології у Львівському університеті у міжвоєнний період (1919—1939 рр.) // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 153—154.

Булик Н.М. До питання про наукові контакти львівських археологів у ХІХ — на початку ХХ ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 2012. — Вип. 16. — С. 478—503.

Василенко Б.А. Питання про стародавнє населення на території історичного Івано-Франківська // Тези обласної наукової практичної конференції. — Івано-Франківськ, 1987. — С. 76—77.

Василенко Б.А., Конопля В.М. Верхньодністровська група пам'яток трипільської культури // Тези доповіді VI Подільської історико-краєзнавчої конф. — Кам'янець-Подільський, 1985. — С. 10—12.

Відейко М.Ю. Городниця-ІІ скарб // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 126—127.

Відейко М.Ю. Польові дослідження // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — С. 23—55.

Виноградова Н.М. Племена Дністровсько-Прутського междуреч'я в період расцвета трипольской культуры (периодизация, хронология, локальные варианты). — Кишинев, 1983.

Волков Ф. По поводу наших неолитических находок с керамикой до-микенского типа // Археологическая

- летопись Южной России. — 1900. — Т. 2. — С. 131—141.
- Волков Ф. Каменный век в России // Гернес М. Первобытная культура. Ч. I. Каменный век (Дометаллические времена. Древний и новый каменный век в Европе. Сходные культуры на др. материках). Прилож. 1. — Рига, 1914. — С. 171—179.
- Дерех О.М. Дослідження поселення трипільської культури Сосулівка I на Тернопільщині // Археологічні дослідження в Україні в 2011 р. — 2012. — С. 418.
- Захарук Ю.М. Археологічні дослідження на Волині в 1952 р. (Звіт про роботу Волинської експедиції) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — Львів, 1953 — ф. 1625. оп. 1952, д. 26.
- Захарук Ю.М. Проблеми археологічної культури // Археологія, 1964. — Т. 17. — С. 12—42.
- Кандиба О. Досліди на Галицькому Поділлі в рр. 1928 та 1929 // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1937. — Т. 154. — С. 1—14.
- Кандиба О.О. Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища. — Чернівці, 2004.
- Кандиба О. Галицька мальована неолітична кераміка (Докторська дисертація) // О. Ольжич. Археологія. — К., 2007а. — С. 20—109.
- Кандиба О. Досліди на Галицькому Поділлі // О. Ольжич. Археологія. — К., 2007б. — С. 335—345.
- Касько О. Кошиловецька тема у науковій програмі Юзефа Костшевського // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз. Міжнародна конференція до 120-річчя відкриття. — Заліщики, 1998. — С. 14—15.
- Конопля В.М. Первісні кременевидобувні шахти Прикарпаття // VII Подільська історико-краєзнавча конф. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 4—5.
- Конопля В.М. Исследования в Ивано-Франковской области // Археологические открытия 1986 года. — 1988. — С. 287—289.
- Конопля В.М. Трипільська культура // Етногенез та етнічна історія українських Карпат: археологія та антропологія. — Львів, 1999. — Вип. I. — С. 86—103.
- Конопля В., Круц В., Рижов С. Нове поселення заліщицької групи трипільської культури в південно-західному Поділлі // Наук. зап. — Тернопіль, 1993. — С. 8—18.
- Кочкін І.Т. Мідні трипільські сокири Верхнього і Середнього Подністров'я // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — Івано-Франківськ, 1999. — Вип. II. — С. 3—10.
- Кочкін І.Т. Одаві XXI // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 380.
- Кравець В.П. Ранньотрипільське поселення в Городниці на Дністрі // Матеріали і дослідження з археології УРСР. — К., 1954.
- Кравець В.П. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье // Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 133—135.
- Круц В.О., Рижов С.М. Верхньодністровська локальна група пам'яток Трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням болгарської і лендельської культур // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 23—32.
- Крушельницька Л. Олександр Цинкаловський — археолог та історик Волині // Тарас Шевченко та національна культура. Матеріали наук. Симпозіуму. — Львів, 1990.
- Крушельницький Б. Археологічні зацікавлення Антоні Шнайдера (1825—1880) // Постаті української археології. — Львів, 1998. — С. 84—86 (Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Вип. 7).
- Кузьмищев А.Г. Археологические исследования Э.Р. фон Штерна: Березань, Тира, Петрены // Історія археології: дослідники та наукові центри. Археологія і давня історія України. — К., 2012. — Вип. 9. — С. 139—147.
- Курінний П.П. Е.Р. Штерн // Україна. — К., 1927. — Кн. 4. — С. 220—223.
- Ляшко С.М. Штерн Ернст Романович // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 627—628.
- Ляшко С.М., Сохацький М. П. Гадачек Карло // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 112.
- Малєєв Ю.М. Розвідки на півдні Тернопільщини // Археологічні дослідження на Україні 1969 р. — К., 1972. — Вип. 4. — С. 386.
- Мовша І.І. Взаємовідношення Трипілья-Кукутені з синхронними культурами центральними Європи // Археологія. — 1985. — Вип. 51. — С. 22—31.
- Овчинников Е.В. Трипільська культура канівського Подніпров'я. — К., 2014.
- Овчинников Е.В., Пічкур Є.В. Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II // Археологічні дослідження в Україні у 2001—2002 рр. — 2003. — С. 207—212.
- Охріменко Г. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / співавтори Н. Скляренко, О. Калішук, В. Ткач, О. Романчук. — Луцьк: Волин. обл. друк., 2007. — С. 7—732.
- Радіон С. Професор Олександр Цинкаловський до ювілею 75-ліття життя і 55-ліття наукової праці // Літопис Волині. — Вінніпег, 1962. — Ч. 6. — С. 14—17.
- Пассек Т.С. Четвертая научная конференция Института археологии Академии Наук УССР // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1946. — Вып. 12. — С. 162—167.
- Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений (III—II тыс. до н. э.). — М.; Л., 1949. (Материалы и исследования по археологии. — № 10).
- Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — М., 1961. (Материалы и исследования по археологии. — № 84).
- Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Н.Т.Ш. у Львові за час від 1929—1932 р. // Записки наукового товариства імені Шевченка. — 1933. — Т. 152. — Вип. 2, ч. 2. Енеоліт. — С. 8—9.
- Пастернак Я. Археологія України. — Торонто, 1961.
- Пелешишин Н.А. Раскопки поздне трипольского поселения у с. Листвин на Волини // АО 1970 г. — 1971. — С. 236.
- Пелешишин Н.А. Раскопки у с. Хорив на Волини // Археологические открытия за 1974 г. — 1975. — С. 335—336.
- Пелешишин Н.А. Трипольская культура Западной Волини // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза, раннее железо). — К., 1990. — С. 27—28.
- Пелешишин М.А. Археологічні роботи у Винниках 1997 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. — 1998. — Вип. 3. — С. 103—107.
- Пічкур Є.В., Шидловський П.С. Комплекс кременеобробки на поселенні Пекарі II // Трипільські поселення-гіганти: мат-ли міжнар. конф. ІА НАНУ. — К.: Корвін Прес, 2003. — С. 211—228.
- Позіховський О.Л., Самолюк В.О. Енеолітичний кремаційний могильник в околицях Острога на Західній Волині // Археологія. — 2008. — № 1. — С. 28—41.
- Позіховський О.Л., Бондарчук О.А., Вертелецький Д.Ю. Дослідження багаточислової пам'ятки в м. Острозі // Археологічні дослідження в Україні 2011. — 2012. — С. 407.

- Попова Т.А. Многослойное поселение Поливанов Яр: К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье. — СПб, 2003.
- Попова Т.А., Черныш Е.К. Трипольское поселение у с. Бодаки // Записки Одесского археологического общества. — 1967. — Т. 2 (35). — С. 173—179.
- Родіон С. Пару слів про дві нові поважні праці про Волинь і Полісся археолога А.Цинкаловського // Літопис Волині. — Вінніпег, 1962. — Ч. 6. — С. 14—17.
- Родіон С. Професор Александр Цинкаловський до ювілею 75-ліття життя і 55-ліття наукової праці // Цинкаловський О. Стародавні пам'ятки Волині. — Торонто, 1975. — С. 29—33.
- Родіон С. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. — Луцьк, 2007. — С. 15—20.
- Рижов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипільля на території України // О. Ольжич. Археологія. — К.: Видавництво ім. Олени Теліги. — 2007. — С. 437—477.
- Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — М.: Изд-во Москов. ин-та, 1971.
- Ситник О.С. Поселення Бучач I і його місце серед трипільського масиву Подністров'я // Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття): Тези доп. та повідм. міжнар. наук. конф. — Львів, 1993. — С. 58—60.
- Ситник О.С., Ягодина М.О. Охоронні розкопки трипільського та слов'янського поселень Бучач // Земледельцы и скотоводы Древней Европы (Проблемы, новые открытия, гипотезы). Дополненное издание. — К.; СПб, 2012. — С. 187—201.
- Скаун Н.М. К вопросу о кремнеобрабатывающем производстве эпохи энеолита // Археология. — 1996. — № 3. — С. 124—131.
- Скаун Н.Н. Предварительные результаты изучения материалов трипольского поселения Бодаки (кремнеобрабатывающие комплексы) // Орудия труда и системы жизнеобеспечения населения Евразии (по материалам эпох палеолита — бронзы). — СПб., 2004. — С. 57—79.
- Скаун Н.Н., Тарасов В.А. Результаты применения магниторазведки и капламетрии при исследовании поселения трипольской культуры Бодаки // Археологические вести. — СПб, 2000. — № 7. — С. 60—69.
- Скаун Н.Н. (співавт) Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. — К.; СПб, 2005.
- Скаун Н.Н., Цвек Е.В. Читая «Поливанов Яр». Рецензия на: Попова Т.А. Многослойное поселение Поливанов Яр: К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье // Археологические вести. — СПб, 2011. — № 17. — С. 316—322.
- Скаун Н.Н. (співавт) Исследования последних лет на трипольском поселении Бодаки // Записки Института истории материальной культуры. — 2012. — № 7. — С. 66—74.
- Скаун Н.Н. Основные направления в изучении памятников трипольской культуры Западных областей Украины (историографический очерк) // Записки Института истории материальной культуры. — СПб, 2014. — № 5.
- Сорокин В.Я. О связях племен культуры Прекукутень-Триполье А // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V в. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 83—85.
- Сохацький М.П. З історії археологічних досліджень на Борщівщині // Літопис Борщівщини. — 1992. — Вип. 1. — С. 4—10.
- Сохацький М.П. Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991—1993 рр. // Літопис Борщівщини. — 1993. — Вип. 3. — С. 10—22.
- Сохацький М.П. З історії дослідження печери Вертеба // Збірник тез повідомлень та доповідей наукової конференції «Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України». — Львів, 1995. — С. 99—101.
- Сохацький М.П. Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996—1998 р. // Літопис Борщівщини. — 2000. — Вип. 9. — С. 3—10.
- Сохацький М.П., Дудар О.В. Розкопки трипільського поселення біля с. Глибочок Тернопільської області // Матеріали IV Міжнар. археологічної конф. студентів і молодих вчених. — К., 1996. — С. 99—101.
- Сохацький М.П. Кіркор Адам Гонорій // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 221—222.
- Сохацький М.П. Звіт про рятівні археологічні дослідження на трипільському поселенні біля с. Збручанське Борщівського району Тернопільської області у 2011 р. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 2011/40.
- Сохацький М.П., Дудар О.В. Дослідження трипільського поселення Васильківці на Тернопільщині // Археологічні дослідження в Україні у 2010 р. — К.; Полтава, 2011. — С. 315.
- Старкова Е.Г. Керамические комплексы финала развитого триполья (по материалам поселений Подольской возвышенности и Верхнего Поднестровья): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — СПб, 2011.
- Титов В.С., Маркевич В.И. Новые данные о западных связях позднего Триполья // Советская археология. — 1974. — № 3.
- Титов В.С. Неолит карпатского бассейна. — М., 1996.
- Тиханова М.А. Разведка в районе верхнего течения реки Горыни // Славяно-русские древности. — М., 1962. — С. 46—53 (Краткие сообщения Института археологии. — Вип. 87).
- Ткачук Т.М., Кочкін І.Т. Більшівці // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 53—54.
- Ткачук Т.М., Мельник Я.Г. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем. — Івано-Франківськ, 2000.
- Цвек О.В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія. — 1985. — № 51. — С. 31—45.
- Цвек Е.В. Восточнотрипольская культура и контакты ее носителей с энеолитическими племенами Европы // АВ. — СПб, 2000. — № 7. — С. 272—290.
- Цвек Е.В. (соавт) Энеолитический производственный комплекс по добыче и обработке кремня на реке Большая Вись // На пошану Софії Станіславівни Березанської. 36. наук. праць. — К., 2005. — С. 66—71.
- Цвек О.В. Поселення східнотрипільської культури (короткий нарис). — К., 2006.
- Цвек Е.В. (в соавторстве). Гребени на Днепре — поселение трипольской общности (исследователи и проблемы) // Сергей Николаевич Бибилов и проблемы первобытной археологии: Мат-лы междунар. науч. конф. — К.; СПб, 2008. — С. 277—288.
- Цвек Е.В. Восточнотрипольская культура и некоторые аспекты структуры кукутено-трипольской мегаобщности // Земледельцы и скотоводы древней Европы. — К.; СПб, 2012. — С. 225—245.

- Цинкаловський О.М. Стара Волинь і Волинське Полісся; краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року. — Вінніпег, 1984. — Т. 1.
- Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. — М., 1952.
- Черныш Е.К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье (по материалам многослойного поселения у с. Незвиско) // Неолит и энеолит юга европейской части СССР. — М., 1962. — С. 5—85 (Материалы и исследования по археологии. — № 102).
- Черняков І.Т. Острог-Замкова гора // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 396.
- Черняков І.Т. Вікентій Хвойка (1850—1914). — К., 2006.
- Чикаленко Л. Хведір Кіндратович Вовк як передісторик // Історія археології: дослідники та наукові центри. Археологія і давня історія України. — К., 2012. — Вип. 9. — С. 21—25.
- Штокало В. Розкопки трипільського поселення в урочищі Обоз. Історія і сучасність // Міжнародна археологічна конференція «Трипільське поселення Кошилівці—Обоз (до 120-річчя відкриття)». Наукові матеріали. — Заліщики, 1998. — С. 5
- Demetrikevich V.I. Sprawozdania z poźiedzen komisji odbytych w roku 1907 i 1908 // Materiały Archeologiczne. — Kraków, 1908. — Vol. 10. — S. X.
- Encyklopedia do krayiznawstwa Galicii. — 1871.
- Cehak H. Plastycza eneolityczna kultury ceramiki malowanej w Polsce // Swiatowit. — Warszawa, 1934. — Vol. 14 — S. 164—252.
- Childe V.G. Shipenitz: A Late Neolithic Station with Painted Pottery in Bukowina // The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. — London, 1923. — Vol. 53, July to December. — P. 263—288.
- Cynkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. — Warszawa, 1961.
- Cynkalowski A. Osiedle kultury Trypolskiej w Bodakach nad Horyniem // Wiadomości Archeologiczne. — Warszawa, 1969. — T. 34, z. 2. — S. 221—227.
- Janusz B. Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego. — Lwów, 1919.
- Hadaczek Ch. La colonie industrielle de Koszyłowce (arond.-t de Zalezcyki) de l'époque énéolithique. Album des fouilles. — Léopol, 1914.
- Kadrow S., Zakoscielna A. Evolution of Danubian Cultures in Malopolska and Ukraine // Baltic Pontic Studies. — 1999. — Vol. 9. — P. 187—255.
- Kaindl R. Fr. Neolithische Funde mit bemalter Keramik in Koszyłowce (Ostgalizien) // Jahrbuch für Altertumskunde. — Wien, 1908. — Bd. 2, Hf. 2—3. — P. 144—150.
- Kandyba O. The Dniestro-Danubian Region // Oxford University Press. — 1932a. — P. 27.
- Kandyba O. Tripolske pamatki ve sbirkach Archeologickeho Vstavu Karlovy university // Pamatki archeologicke. — 1932b. — Vol. 2. — P. 35—38.
- Kandyba O. Schipenitz. Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes. — Leipzig; Wien, 1937.
- Klochko V., Manichev V., Kvasnista V., Kozak S., Demchenko L., Sokhatskij M. Issues Concerning Tripolye Metallurgy and the Virgin Copper of Volhynia // The Western Border Area of the Tripolye Culture. — Poznań, 2000. — S. 168—186 (Baltic-Pontic Studies. — Vol. 9).
- Kozłowski L. Budowli kultury ceramiki malowanej (w świetle badań przeprowadzonych w Koshyłowcach, Niezwiskach i Buczaczu). — Lwów, 1930.
- Kopernicki J. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, spólnie z p. Władysławem Przybysławskim, Człon. Kom. antrop. i arch. dokonane w roku 1877 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — 1878. — T. 2. — S. 19—72.
- Kopernicki J. Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem przez p. Wład. Przybysławskiego w latach 1878—1882 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — 1884. — T. 8. — S. 3—32.
- Majewski K.-W. Figuralna plastyka cygliniane modele chat kultury ceramiki malowanej na Ukrainie. — Lwów, 1936.
- Majewski K.-W. Plastyka terakotowa kultury ceramiki malowanej w zbiorach Lwewskich // Swiatowit. — Warszawa, 1938. — T. 17.
- Majewski K. Studia nad kulturą trypiłską // Archeologia: Rocznik Towarzystwa Archeologicznego we Wrocławiu, poświęcony historii sztuki i kultury materialnej. — Wrocław, 1947. — R. 1. — S. 93—138.
- Przybysławski Wł. Ustęp z poszukiwań archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokonanych w r. 1878 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — 1879. — T. 3. — S. 70—73.
- Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleontologicznej po Galicyi w r. 1889 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — 1890. — T. 14. — S. 17—68.
- Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890) // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — 1891. — T. 15. — S. 3—88.
- Ossowski G. Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1891) // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — 1892. — T. 16. — S. 63—96.
- Rook E. Stanowiska kultury trypolskiej w Bilcu Złotym w dawnym powiecie Bórszow w świetle zbiorów Krakowskich // Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej // Ojców, 2001. — S. 183—206.
- Shnajder A. Badania z poszukiwania archeologiczne w ostatnich latach // Przegląd archeologiczny. — Lwów, 1976. — T. 4.
- Sulimirski T. Copper Hoard from Horodnica on the Dniester // Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. — Wien, 1961. — Bd. XCI. — P. 91—97.
- Trela E. Kolekcje zabytkow kultury trypolskiej w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie // Materiały Archeologiczne. — Kraków, 2001. — T. XXXII. — S. 53—67.
- Tsvek E. The Eastern-Tripolye Culture and Contacts with Eneolithic Tribes of Europe // Baltic-Pontic Studies. — Poznań, 2000. — № 9. — S. 111—132.
- Tsvek E. Trypolskie ośrodki przemysłu krzemieniowego w dorzeczu Buhu i Dniepru // Archeologia Polski Środkowo-wschodniej. — Lublin, 2006. — VIII. — S. 193—204.

Надійшла 17.01.2017

Е.В. Цвек¹, Н.Н. Скакун², В.В. Терехина³

¹ Кандидат исторических наук.

² Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник экспериментально-трассологической лаборатории Института истории материальной культуры РАН.

³ Сотрудник библиотеки Института истории материальной культуры РАН.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ ТРИПОЛЬСКОЙ ОБЩНОСТИ ВЕРХНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ

История исследования Триполья Верхнего Поднестровья разработана еще недостаточно. Хотя регион очень важен для изучения эволюции памятников данной территории и дальнейшей исторической судьбы его населения. Не менее он значителен для понимания палеоэкономики трипольского общества, особенно генезиса индустрии кремня.

Характер и масштабы полевых работ, а также постановка и решение проблем связанных с культурно-исторической интерпретацией трипольских памятников этой территории, позволяют выделить четыре условных этапа исследований. Каждый из них имеет определенные научные достижения: I этап: 70-е гг. XIX ст. — 1914 г.; II этап — 1918—1940 гг.; III этап — 1947—1980-е гг.; IV этап — конец 80-х гг. XX ст. — начало XXI ст.

Первые исследования открыли для науки, как тогда ее называли «культуру мальованой керамики» и заложили ее фундамент. На материалах новых археологических объектов развернулись наиболее ранние дискуссии об интерпретации глинобитных площадок и специализации поселений, решались вопросы методики раскопок, хронологии и периодизации разных периодов развития культуры. Но эта деятельность была разъединенной, материалы многих памятников находились в разных музеях Европы, а достижения первооткрывателей, к сожалению, в дальнейшем недостаточно использовались как источники для культурно-исторических обобщений.

Более поздние этапы исследовательских работ принесли наиболее важные данные для интерпретации материальной и сакральной страниц трипольской культуры, уровня ее развития, относительной хронологии памятников, путей ее распространения, особенностей освоения трипольцами окружающей среды. На основе исследования ряда поселений-мастерских (Бодаки и др.) детально изучена кремнеобрабатывающая отрасль производства, показан ее высокий уровень.

Получены новые материалы для понимания экономических основ Триполья, связей его северо-западных окраин с центральными памятниками, а также с одновременными земледельческо-скотоводческими иноэтничными культурами.

Детальное рассмотрение разных этапов исследований верхнеднепровского региона Триполья свидетельствуют о его особенном значении, как для решения проблем самой культуры, так и для характеристики энеолита Евразии в целом.

К л ю ч е в ы е с л о в а: кукутени-трипольская общность, культура расписной керамики, трипольская культура, Верхнее Поднестровье, история исследований.

Olena V. Tsvek¹, Nataliia N. Skakun², Vera V. Teriokhina³

¹ PhD

² PhD, senior research fellow of the Experimental Traceological Laboratory in the Institute of Material Culture History, Russian Academy of Sciences

³ Librarian of the Institute of Material Culture History, Russian Academy of Sciences

STUDY OF TRYPILLIA COMMUNITY'S MONUMENTS AT DNISTER RIVER UPPER REGION

History of study of Trypillia in the Dnister River Upper Region is not sufficiently developed yet. Though, this region is very important for the study of evolution of the sites at the territory and of the further historic destiny of its population. It is non the less important for the understanding of Trypillian community's palaeoeconomics, especially of the flint industry genesis.

The nature and scale of field works, as well as rising and solving the problems related to the cultural and historical interpretation of Trypillian sites of this territory allow the authors to divide the research into the four conditional stages. Each of them has certain scientific achievements: I stage — from the 1870s to 1914; II stage — 1918—1940; III stage — from 1947 to the 1980s; IV stage — from the late 1980s to the early 21st century.

The first researchers discovered for the science a «culture of Painted Ceramics», as it was called then, and laid its basis. Based on the materials of the new archaeological sites, the earliest discussions on interpretation the wattle and daub grounds and settlements' specializations occurred and the issues of excavations methods, chronology and division into periods of various stages of culture development were in process of solving. However, these activities were not united, the materials from many sites were kept in different European museums, while the discoverers' achievements unfortunately were insufficiently used as sources in further cultural and historic generalizations.

Next stages of research work presented the most important data for the interpretation of material and sacral pages of Trypillia culture, of its development level, relative chronology of the sites, of routes the culture was spread, and of the peculiarities of the way its population pioneered the environment. Based on the research at a series of settlements-workshops (i.e. Bodaky) flint processing field of industry was studied in detail and its high level was showed.

Obtained were the new materials for understanding the economic bases of Trypillia, the relations of its north-western borderland with central sites, as well as with synchronous agricultural and cattle-breeding ethnically different cultures. The

detailed consideration of various stages of research at the Dnipro River upper region of Trypillia showed its special meaning both for the solving of problems of the very culture, and for description of the Eurasian Chalcolithic as a whole.

Key words: Kukuteni-Trypillia community, Painted Ceramics culture, Trypillia culture, the Dnister River upper region, history of research.

References

- Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni kamianoho viku. Kyiv, 1986.
- Berest R., Karlo Hadachek. Shtrykhy biohrafii ta naukovoii diialnosti. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. Lviv, 1908, iss. 7, pp. 78-79.
- Bilas I.M. Rozvytok arkheolohii u Lvivskomu universyteti u mizhvoiennyi period (1919-1939 rr.). *Arkheolohiia*, 2002, no. 2, pp. 153-154.
- Bulyk N.M. Do pytannia pro naukovy kontakty Ivivskykh arkheolohiv u XIX - na pochatku XX stolittia. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. Lviv, 2012, iss. 16, pp. 478-503.
- Cehak H. Plastycy eneolitycna kultury ceramiki malowanej v Polsce. *Switowit*. Warszawa, 1934, vol. 14, pp. 164-252.
- Child G. U istokov evropeiskoi tsyvilizatsii. Moskva, 1952.
- Cherniakov I.T. Ostroh-Zamkova gora. *Entsyklopediia Trypils'koi tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 2, p. 396.
- Cherniakov I.T. Vikentii Khvoika (1850-1914). Kyiv, 2006.
- Chernysh E.K. K istorii naseleniia eneolitycheskogo vremeni v Srednem Pridnestrovie (po materialam mnogoslono poseleniia u.s. Nezvisko). *Neolit i eneolit yuga evropeiskoi chasti SSSR*. Moskva, 1962, pp. 5-85 (Materialy i issledovaniia po arkheologii, no. 102).
- Childe V.G. Shipenitz: A Late Neolithic Station with Painted Pottery in Bukowina. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. London, 1923, vol. 53, July to December, pp. 263-288.
- Chykalenko L. Khvedir Kindratovych Vovk yak peredystoryk. Istoriia arkheolohii: doslidnyky ta naukovy tsentry. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv, 2012, iss. 9, pp. 21-25.
- Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961.
- Cynkałowski A. Osiedle kultury Trypolskiej w Bodakach nad Horyniem. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1969, vol. 34, z. 2, pp. 221-227.
- Demetrikevich V.I. Sprawozdania z poziedzen komisii odbytych w roku 1907 i 1908. *Materialy Archeologiczne*. Kraków, 1908, vol. 10. S. X.
- Derekh O.M. Doslidzhennia poselennia trypils'koi kultury Sosulivka I na Ternopilshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini* 2011. Kyiv, 2012, p. 418.
- Encyklopedia do krayznawstwa Galicii, 1871, p. 3.
- Hadaczek Ch. La colonie industrielle de Koszyłowce (arond.-t de Zalezczyki) de l'époque énéolithique. Album des fouilles. Léopol, 1914.
- Janusz B. Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego. Lwów, 1919.
- Kadrow S., Zakoscielna A. Evolution of Danubian Cultures in Malopolska and Ukraine. *Baltic Pontic Studies*. 1999, vol. 9, pp. 187-255.
- Kaindl R.Fr. Neolithische Funde mit bemalter Keramik in Koszyłowce (Ostgalizien). *Jahrbuch für Altertumskunde*. Wien, 1908, Bd. 2, Hf. 2-3, pp. 144-150.
- Kandyba O. The Dnistro-Danubian Region. Oxford University Press, 1932a, p. 27.
- Kandyba O. Tripolske pamiatki ve sbirkach Archeologickeho Vstavu Karlovy university. *Pamatki archeologicke*. 1932b, vol. 2, pp. 35-38.
- Kandyba O. Schipenitz. Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes. Leipzig; Wien, 1937.
- Kandyba O. Doslidy na Halytskomu Podilli v rr. 1928 ta 1929. *Zapysky naukovohto tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv, 1937, vol. 154, pp. 1-14.
- Kandyba O.O. Shypyntsi. Mystetstvo ta znariaddia neolitychnoho selyshcha. Chernivtsi, 2004.
- Kandyba O. Halytska maliovana neolitycna keramika (Doktorska dysertatsiia). In *O. Olzhych. Arkheolohiia*. Kyiv, 2007a, pp. 20-109.
- Kandyba O. Doslidy na Halytskomu Podilli. In *O. Olzhych. Arkheolohiia*. Kyiv, 2007b, pp. 335-345.
- Kasko O. Koshylovska tema u naukovi prohrami Yuzefa Kostshevskoho. Trypilske poselennia Koshylyvti-Oboz. *Mizhnarodna konferentsiia do 120-richchia vidkryttia*. Zalishchyky, 1998, pp. 14-15.
- Klochko V., Manichev V., Kvasnista V., Kozak S., Demchenko L., Sokhatskij M. Issues Concerning Tripolye Metallurgy and the Virgin Copper of Volhynia. *The Western Border Area of the Tripolye Culture*. Poznań, 2000, pp. 168-186 (*Baltic-Pontic Studies*, vol. 9).
- Kochkin I.T. Midni trypilski sokry Verkhniho i Seredniho Podnistrovia. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriia*. Ivano-Frankivsk, 1999, iss. II, pp. 3-10.
- Kochkin I.T. Odaiiv XXI. *Entsyklopediia Trypils'koi tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 2, p. 380.
- Konoplia V.M. Pervisni kremenydobuvni shakhty Prykarpattia. *VII Podilska istoriko-kraieznavcha konferentsiia*. Kamianets-Podilskyi, 1987, pp. 4-5.
- Konoplia V.M. Issledovaniia v Ivano-Frankovskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiia 1986 goda*. Moskva, 1988, pp. 287-289.
- Konoplia V.M. Trypilska kultura. *Etnohenez ta etnichna istoriia ukraiinskykh Karpat: arkheolohiia ta antropolohiia*. Lviv, 1999, iss. I, pp. 86-103.
- Konoplia V., Kruts V., Ryzhov S. Nove poselennia zalishchytskoi hrupy trypils'koi kultury v pivdeno-zakhidnomu Podilli. *Naukovi zapysky*, Ternopil, 1993, pp. 8-18.

- Kopernicki J. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, wspólnie z p. Władysławem Przybysławskim, Człon. Kom. antrop. i arch. dokonane w roku 1877. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1878, vol. 2, pp. 19-72.
- Kopernicki J. Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem przez p. Wład. Przybysławskiego w latach 1878-1882. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1884, vol. 8, pp. 3-32.
- Kozłowski L. Budowli kultury ceramiki malowanej (w świetle badań przeprowadzonych w Koshyłowcach, Niezviskach i Buczaczu). Lwów, 1930.
- Kravets V.P. Ranniotrypilske poselennia v Horodnytsi na Dnistri. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii URSS*. Kyiv, 1954.
- Kravets V.P. Izuchenie pozdnetripolskikh pamiatnikov v Verkhnem Podnestrovie. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii Akademii nauk Ukrainsskoi SSR*. Kyiv, 1955, iss. 4, pp. 133-135.
- Krushelnitska L. Oleksandr Tsynkalovskiy - arkheoloh ta istoryk Volyni. *Taras Shevchenko ta natsionalna kultura. Materialy nauk. Sympoziumu*. Lviv, 1990.
- Krushelnitskyi B. Arkheolohichni zatsikavlennia Antoni Shnaidera (1825-1880). *Postati ukrainskoi arkheolohii*. Lviv, 1998, pp. 84-86 (*Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, iss. 7).
- Kruts V.O., Ryzhov S.M. Verkhniidnistrovska lokalna hrupa pamiatok Trypilskoii kultury ta novi dani pro zviazky trypilsiv z naselenniam bolharskoi i lendelskoi kultur. *Arkheolohiia*, 1997, no. 2, pp. 23-32.
- Kurynnyi P.P. E.R. Shtern. *Ukraina*. Kyiv, 1927, book 4, pp. 220-223.
- Kuzmishchev A.G. Arkheologicheskie issledovaniia E.R. fon Shterna: Berezan, Tira, Petreny. *Istoriia arkheolohii: doslidnyky ta naukovyi tsestry. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv, 2012, iss. 9, pp. 139-147.
- Liaszko S.M. Shtern Ernst Romanovych. *Entsyklopediia Trypilskoii tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 2, pp. 627-628.
- Liaszko S.M., Sokhatskyi M.P. Hadachek Karlo. *Entsyklopediia Trypilskoii tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 2, p. 112.
- Majewski K.-W. Figuralna plastyka cy gliniane modele chat kultury ceramiki malowanej na Ukrainie. Lwow, 1936.
- Majewski K.-W. Plastyka terakotowa kultury ceramiki malowanej w zbiorach Lwowskich. *Swiatowit*. Warszawa, 1938, vol. 17.
- Majewski K. Studia nad kulturą trypilską. *Archeologia: Rocznik Towarzystwa Archeologicznego we Wroclawiu, poświęcony historii sztuki i kultury materialnej*. Wrocław, 1947, R. 1, pp. 93-138.
- Maleiev Yu.M. Rozvidky na pivdni Ternopilshchyny. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1969 r.* Kyiv, 1972, iss. 4, p. 386.
- Movsha I.I. Vzaiemovidnoshennia Trypillia-Kukuteni z synkhronnymy kulturamy tsentralnoi Evropy. *Arkheolohiia*, 1985, vol. 51, pp. 22-31.
- Okhrimenko H. Oleksandr Tsynkalovskiy ta praistoriia Volyni. Luts'k, 2007, pp. 7-732.
- Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleontologicznej po Galicyi w r. 1889. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1890, vol. 14, pp. 17-68.
- Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1891, vol. 15, pp. 3-88.
- Ossowski G. Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1891). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1892, vol. 16, pp. 63-96.
- Ovchynnikov E.V. Trypilska kultura kanivskoho Podniprov'ia. Kyiv, 2014.
- Ovchynnikov E.V., Pichkur Ye.V. Doslidzhennia na trypilskomu poselenni Pekari II. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2001-2002 rr.* Kyiv, 2003, pp. 207-212.
- Passek T.S. Chetvertaia nauchnaia konferentsiia Instituta arkheologii Akademii Nauk USSR. *Kratkie soobshcheniia IA AN Ukrainsskoi SSR*. Kyiv, 1946, vol. 12, pp. 162-167.
- Passek T.S. Periodizatsiia tripolskikh poselenii (III-II tysiacheletie do n. e.). Moskva; Leningrad, 1949 (*Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, no. 10).
- Passek T.S. Rannezemledelcheskie (tripolskie) plemena Podnestrovia. Moskva, 1961 (*Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, no. 84).
- Pasternak Ya. Novi arkheolohichni nabutki Muzeiu N.T.Sh. u Lvovi za chas vid 1929-1932 r. *Zapysky naukovohto tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv, 1933, vol. 152, iss. 2, ch. 2. Eneolit, pp. 8-9.
- Pasternak Ya. Arkheolohiia Ukrainy. Toronto, 1961.
- Peleshchyshyn N.A. Raskopki pozdnetripolskoho poseleniia u s. Listvin na Volyni. *Arkheologicheskie otkrytiia 1970 goda*. Moskva, 1971, p. 236.
- Peleshchyshyn N.A. Raskopki u s. Khoriv na Volyni. *Arkheologicheskie otkrytiia 1974 goda*. Moskva, 1975, pp. 335-336.
- Peleshchyshyn N.A. Tripolskaia kultura Zapadnoi Volyni. Arkheologiia Prikarpatia, Volyni i Zakarpattia (eneolit, bronz, ranneie zhelezo). Kyiv, 1990, pp. 27-28.
- Peleshchyshyn M.A. Arkheolohichni roboty u Vynnykakh 1997 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*. Lviv, 1998, iss. 3, pp. 103-107.
- Pichkur Ye.V., Shydlivskiy P.S. Kompleks kremeneobrobky na poselenni Pekari II. *Trypilski poselennia-hianty: materialy mizhnarodnoi konferentsii IA NANU*. Kyiv: Korvin Pres, 2003, pp. 211-228.
- Popova T.A. Mngosloinoie poselenie Polivanov Yar: k evoliutsii tripolskoi kultury v Srednem Podnestrovie. St. Peterburg, 2003.
- Popova T.A., Chernysh Ye.K. Tripolskoie poselenie u s. Bodaki. *Zapiski Odesskoho arkheologicheskoho obshchestva*. Odessa, 1967, vol. 2 (35), pp. 173-179.
- Pozikhovskiy O.L., Bondarchuk O.A., Verteletskiy D.Yu. Doslidzhennia bahatosharovoi pamiatky v m. Ostrozi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011*. 2012, p. 407.
- Pozikhovskiy O.L., Samoliuk V.O. Eneolitychnyi krematsiinyi mohylnyk v okolytsiakh Ostroha na Zakhidnii Volyni. *Arkheolohiia*, 2008, no. 1, pp. 28-41.
- Przybyslawski Wl. Ustep z poszukiwań archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokonanych w r. 1878. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1879, vol. 3, pp. 70-73.

- Rodion S. Paru sliv pro dvi novi povazhni pratsi pro Volyn i Polissia arkheoloha A. Tsynkalovskoho. *Litopys Volyni*. Winnipeg, 1962. ch. 6, pp. 14-17.
- Rodion S. Profesor Aleksandr Tsynkalovskiy do yuvileiu 75-littia zhyttia i 55-littia naukovoï pratsi. In: *Tsynkalovskiy O. Starodavni pamiatky Volyni*. Toronto, 1975, pp. 29-33;
- Rodion S. Oleksandr Tsynkalovskiy ta praistoriia Volyni. Luts'k, 2007, pp. 15-20.
- Rook E. Stanowiska kultury trypolskiej w Bilcu Zlotym w dawnym powiecie Borszów w świetle zbiorów Krakowskich. *Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej*. Ojców, 2001, pp. 183-206.
- Ryndina N.V. Drevneisheie metalloobrabatyvaiushcheie proizvodstvo Vostochnoi Evropy. Moskva: Izd-vo Moskovskogo instituta, 1971.
- Ryzhov S.M. Suchasnyi stan vyvchennia kulturno-istorychnoi spilnosti Kukuten-Trypilla na terytorii Ukrainy. In: *O. Olzhych. Arkheolohiia*. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihy, 2007, pp. 437-477.
- Shnajder A. Badania z poszukiwania archeologiczne w ostatnich latach. *Przegląd archeologiczny*. Lwów, 1976, vol. 4.
- Shtokalo V. Rozkopky trypils'koho poselennia v urochys'khi Oboz. Istoriia i suchasnist. *Mizhnarodna arkheolohichna konferentsiia 'Trypilske poselennia Koshylivtsi-Oboz'*. Zalishchyky, 1998, p. 5.
- Skakun N.N. K voprosu o kremenobrabatyvaiushchem proizvodstve epokhi eneolita. *Arkheolohiia*, 1996, no. 3, pp. 124-131.
- Skakun N.N. Predvaritelnye rezultaty izucheniiia materialov tripolskogo poseleniia Bodaki (kremneobrabatyvaiushchie komplekсы). *Orudiia truda i sistemy zhizneobespecheniia naseleniia Evrazii (po materialam epokh paleolita-bronzy)*. St. Peterburg, 2004, pp. 57-79.
- Skakun N.N. Arkheologicheskie issledovaniia tripolskogo poseleniia Bodaki v 2005 g. Kyiv; St. Peterburg, 2005.
- Skakun N.N. Issledovaniia poslednykh let na tripolskom poselenii Bodaki. *Zapiski Instituta istorii materialnoi kul'tury*. St. Peterburg, 2012, no. 7, pp. 66-74.
- Skakun N.N. Osnovnye napravleniia v izuchenii pamiatnikov tripolskoi kul'tury Zapadnykh oblastei Ukrainy (istoriograficheskiï ocherk). *Zapiski Instituta istorii materialnoi kul'tury*. St. Peterburg, 2014.
- Skakun N.N., Tarasov V.A. Rezultaty primeneniia magnitorazvedki i kaplametrii pri issledovanii poseleniia tripolskoi kul'tury Bodaki. *Arkheologicheskie vesti*. St. Peterburg, 2000, no. 7, pp. 60-69.
- Skakun N.N., Tsvek E.V. Chitaia "Polivanov Jar". Rets.: Popova T.A. Mnogosloinoie poselenie Polivanov Jar: K evoliutsii tripolskoi kul'tury v Srednem Podnestroviie. *Arkheologicheskie vesti*. St. Peterburg, 2011, no. 17, pp. 316-322.
- Sokhatskiy M.P. Z istorii arkheolohichnykh doslidzhen na Borshchivshchyni. *Litopys Borshchivshchyny*. 1992, iss. 1, pp. 4-10.
- Sokhatskiy M.P. Arkheolohichni roboty Borshchivskogo kraieznavchoho muzeiu u 1991-1993 rr. *Litopys Borshchivshchyny*, 1993, iss. 3, pp. 10-22.
- Sokhatskiy M.P. Z istorii doslidzhennia pechery Verteba. *Zbirnyk tez povidomlen ta dopovidei naukovoï konferentsii 'Skeli i pechery v istorii ta kul'turi starodavniioho naselennia Ukrainy'*. Lviv, 1995, pp. 99-101.
- Sokhatskiy M.P. Doslidzhennia arkheolohichnoi ekspeditsii Borshchivskoho kraieznavchoho muzeiu v pecheri Verteba u 1996-1998 rokakh. *Litopys Borshchivshchyny*. 2000, iss. 9, pp. 3-10.
- Sokhatskiy M.P. Kirkor Adam Gonorii. *Entsyklopediia Trypils'koi tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 2, pp. 221-222.
- Sokhatskiy M.P. Zvit pro riativni arkheolohichni doslidzhennia na trypils'komu poselenii bilia s. Zbruchanske Borshchivskoho raionu Ternopil's'koi oblasti u 2011 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 2012, f. 2011, spr. 40.
- Sokhatskiy M.P., Dudar O.V. Rozkopky trypils'koho poselennia bilia s. Hlibochok Ternopil's'koi oblasti. *Materialy IV Mizhnar. arkheolohichnoi konf. studentiv i molodykh vchenykh*. Kyiv, 1996, pp. 99-101.
- Sokhatskiy M.P., Dudar O.V. Doslidzhennia trypils'koho poselennia Vasylykivtsi na Ternopil's'kyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010*. Kyiv; Poltava, 2011, pp. 315.
- Sorokin V.Ya. O svyaziakh plemen kul'tury Prekukuten-Tripolie A. *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo prichernomoria (V v. do n. e. - V v. n. e.)*. Kyiv, 1991, pp. 83-85.
- Starkova E.G. Keramicheskie komplekсы finala razvitoï Tripolia (po materialam poselenii Podolskoi vozvysheennosti i Verkhnego Podnestrovia. Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. St. Peterburg, 2011.
- Sulimirski T. Copper Hoard from Horodnica on the Dniester. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*. Wien, 1961, Bd. XCI, pp. 91-97.
- Sytnyk O.S. Poselennia Buchach I i yoho mistse sered trypils'koho masivu Podnistrovia. *Trypilska kul'tura Ukrainy (do 100-richchia vidkryttia): tezy dopovidei ta povidomlen mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Lviv, 1993, pp. 58-60.
- Sytnyk O.S., Yahodynska M.O. Okhoronni rozkopky trypils'koho ta slovianskoho poselenia Buchach. *Zemledeltsy i skotovody Drevnei Evropy (Problemy, novyye otkrytiia, gipotezy)*. Kyiv; St. Peterburg, 2012, pp. 187-201.
- Titov V.S. Neolit karpatskoho basseina. Moskva, 1996.
- Titov V.S., Markevich V.I. Novyye dannyye o zapadnykh svyaziakh pozdnego Tripolia. *Sovetskaia arkheolohiia*. Moskva, 1974, no. 3.
- Tihanova M.A. Razvedka v raione verkhnego techeniia reki Goryni. *Slaviano-russkie drevnosti*. Moskva, 1962, pp. 46-53 (Kratkie soobshcheniia instituta, iss. 87).
- Tkachuk T.M., Kochkin I.T. Bilshivtsi. *Entsyklopediia Trypils'koi tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 2, pp. 53-54.
- Tkachuk T.M., Melnik Ya.G. Semiotychnyi analiz trypils'ko-kukutenskykh znakovykh system. Ivano-Frankivsk, 2000.
- Trela E. Kolekcje zabytkow kultury trypolskiej w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Materialy Archeologiczne*. Kraków, 2001, vol. XXXII, pp. 53-67.
- Tsvek O.V. Osoblyvosti formuvannia skhidnogo rehionu trypils'ko-kukutens'koi spilnosti. *Arkheolohiia*. 1985, iss. 51, pp. 31-45.
- Tsvek E.V. Vostochnotripolskaia kul'tura i kontakty yeio nositelei s eneoliticheskimi plemenami Evropy. *Arkheologicheskie vesti*. St. Peterburg, 2000, no. 7, pp. 272-290.

- Tsvek E. The Eastern-Tripolye Culture and Contacts with Eneolithic Tribes of Europe. *Baltic-Pontic Studies*. Poznań, 2000, no. 9, pp. 111-132.
- Tsvek E.V. Eneoleticheskii proizvodstvennyi kompleks po dobyche i obrabotke kremnia na reke Bolshaia Vys. *Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Sofii Stanislavivny Berezhanskoi*. Kyiv, 2005, pp. 66-71.
- Tsvek O.V. Poselennia skhidnotrypils'koi kultury (korotkyi narys). Kyiv, 2006.
- Tsvek E. Trypolskie ośrodkі przemysłu krzemiennoego w dorzeczu Buhu i Dniepru. *Archeologia Polski. Środkowowschodniej*. Lublin, 2006, vol. VIII, 2006, pp. 193-204.
- Tsvek E.V. Grebeni na Dneprе - poselenie tripolskoi obshchnosti (issledovateli i problemy). *Sergei Nikolaievich Bibikov i problemy pervobytnoi arheologii: Materialy mezhdunar. nauch. konf.* Kyiv-St. Peterburg, 2008, pp. 277-288.
- Tsvek E.V. Vostochnotripolskaia kultura i nekotoryie aspekty struktury kukuteno-tripolskoi megaobshchnosti. *Zemledeltsy i skotovody drevnei Evropy*. Kyiv; St. Peterburg, 2012, pp. 225-245.
- Tsynkalovskiy O.M. Stara Volyn i Volynske Polissia; kraieznavchyyi slovnyk vid naidavnishykh chasiv do 1914 roku. Winnipeg, 1984, vol. 1.
- Vasylenko B.A. Pytannia pro starodavnie naselennia na terytorii istorychnoho Ivano-Frankivska. *Tezy dopovidei oblasnoi naukovoï praktychnoi konferencii*, Ivano-Frankivsk, 1987, pp. 76-77.
- Vasylenko B.A., Konoplia V.M. Verkhniodnistrovska hrupa pamiatok trypils'koi kultury. *Tezy dopovidei VI Podilskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii*. Kamianec-Podilskiy, 1985, pp. 10-12.
- Videiko M.Yu. Horodnycia-II skarb. *Entsyklopediia Trypils'koi tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 2, pp. 126-127.
- Videiko M.Yu. Poliovi doslidzhennia. *Entsyklopediia Trypils'koi tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 1, pp. 23-55.
- Vinogradova N.M. Plemena Dnestrovs'ko-Prut'skogo mezhdurechia v period rassveta tripolskoi kultury (periodizatsiia, khronologiia, lokalnyie varianty). Kishinev, 1983.
- Volkov F. Po povodu nashikh neoliticheskikh nakhodok s keramikoi do-mikenskogo tipa. *Arkheologicheskaiia letopis Yuzhnoi Rossii*. Kyiv, 1900, vol. 2, pp. 131-141.
- Volkov F. Kamennyi vek v Rossi. In: *Gernes M. Pervobytnaia kultura. Ch. I. Kamennyi vek (Dometallicheskie vremena. Drevnii i novyi kamennyi vek v Evrope. Skhodnye kultury na dr. materikakh)*, app. 1. Riga, 1914, pp. 171-179.
- Zakharuk Yu.M. Arkheolohichni doslidzhennia na Volyni v 1952 r. *Zvit pro robotu Volynskoi ekspedytsii*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv, 1953, f. 1625, spr. 26.
- Zakharuk Yu.M. Problemy arkheolohichnoi kultury. *Arkheolohiia*, 1964, vol. 7, pp. 12-42.

Д.В. Каравайко *

ДО ВИТОКІВ ВИВЧЕННЯ ЮХНІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті йдеться мова про початковий етап вивчення старожитностей раннього залізного віку басейну Десни, а саме — юхнівської культури, пам'ятки якої не в останню чергу стали відомі науковцям завдяки місцевим легендам та переказам. Перші розкопки проведені Д.Я. Самоквасовим на городищі у с. Юхнове (зараз Новгород-Сіверський р-н Чернігівської обл.). Масштабні розвідки в Середньому Подесенні здійснив С.А. Гатиук у 1907 р. Результати його робіт викликають значний інтерес і є невід'ємною частиною історії археологічної науки.

Ключові слова: юхнівська культура, с. Юхнове, легенди та перекази, Д.Я. Самоквасов, С.А. Гатиук.

Городища і кургани як пам'ятки, що добре помітні на місцевості, здавна привертали увагу не тільки професійних археологів, а й любителів старовини, простих людей. З цими археологічними об'єктами пов'язано безліч легенд, повір'їв, а часом і абсурдних історій. Всі вони збереглися в пам'яті народу і дійшли до наших днів з глибин середньовіччя. Для кожного регіону характерна своя легенда, хоча однакові можуть існувати й у віддалених один від одного районах. Це і оповіді про заритий паном скарб у рові або валі городища, і про затонулу золоту карету (кілце) Катерини Великої, і багато інших. Доволі показовим у цьому випадку є спостереження С.А. Гатиука стосовно скарбів: «... *помимо той коственности, которая много лет лежит в сознании крестьян, что каждое какое-либо выделяющееся наружностью место обязательно имеет в себе «клад» долженствовавший, по их убеждениям, принадлежит им, как наследникам своих предков...*» (НА ИИМК РАН, ф. 1, оп. 10, 1907, д. 41, л. 40).

Не менш популярною є розповідь місцевих жителів про події часів шведської війни.

Так, на їхню думку, саме цим періодом слід датувати оборонні споруди низки городищ Новгород-Сіверського р-ну. На лівому березі Десни, неподалік від городища Собічі (Шосткинський р-н, Сумської обл.) є урочище «Петровські редути», де нібито розташовувався табір військ Петра I. На місце ж дислокації шведів «претендують» відразу кілька укріплень правого берега. Жителі с. Дегтярівка запевняють, що війська стояли на городищі біля північно-східної околиці села. При цьому за переказами, шведські солдати проходили парадним маршем навколо городища по широкому майданчику ескарпу. Не так давно на краю мису був встановлений пам'ятний знак Івану Мазепі та Карлу XII «З нагоди історичної зустрічі та військово-політичних перемовин видатних державних діячів України і Швеції 30 жовтня 1708 р.». Зі шведськими похованнями асоціюються кургани на краю городища Киселівка II, як, втім, і багато інших могильних насипів цього регіону.

Аналогічних історій досить багато і вони могли б стати темою окремого дослідження. Подібні розповіді природно є вигаданими, принаймні щодо самого місця тієї чи іншої події. Археологічні свідчення вкрай мізерні або відсутні взагалі. Разом з тим, існують легенди з дивовижними збігами. Цікавий факт, що на території поширення юхнівської культури, у сучасного населення, збереглися легенди, в яких мова йде про наявність на майданчику городища довгого будинку по краю, в якому жили стародавні люди¹. Це безпосередньо перегукується з наявністю довгих будинків у племен Середньої Десни скіфського часу.

Наведені вище легенди, звичайно ж, безпосередньо не пов'язані з вивченням юхнівських старожитностей. Однак саме завдяки пам'яті народу багато городищ стали відомі професій-

* КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, dmytro.karavaiko@gmail.com

ним археологам². Перший список городищ був приведений в Чернігівських єпархіальних вістях (ЧЕИ 1972³). Дані про пам'ятки обмежувалися їх перерахуванням та місцем знаходження. Проте, саме ці відомості, з урахуванням інформації місцевих жителів, були використані для створення своєрідного «каталогу» городищ Д.Я. Самоквасовим (1908, с. 103—119).

Будучи уродженцем Новгород-Сіверщини, Д.Я. Самоквасов (1843—1911 рр.) чудово знав місцевість і особисто оглянув багато городищ. Як приклад, городище Чайкін Лог (уроч. Сербова Косаць або Городок) на березі р. Малотечки, що впадає в Десну. Безсумнівно, дослідник на ньому побував, враховуючи, що розташоване воно поблизу його рідного хутора. Згодом дане городище вдалося виявити лише О.М. Мельниківській (1967, с. 1—2). На сьогоднішній день знайти його без допомоги корінних жителів округи неможливо. Разом з тим, будь-яких планомірних розвідок в Новгород-Сіверському повіті Д.Я. Самоквасов не проводив, а для створення списків використовував інформацію від третіх осіб. Багато городищ залишилися без уваги і не були враховані. Можна з обережністю припустити, що городища, або як їх називали «городки», не ввійшли в той час в списки і не згадані в роботах з кількох причин. По-перше, це віддаленість від села. По-друге, відсутність будь-яких легенд і оповідей про дану місцевість. І, по-третє, планомірних робіт по їх виявленню і тим більше дослідженню просто не проводилося.

До 70-х років XIX ст. розкопки на городищах не проводилися. Довгий час побутувала теорія Адама Чарноцького, згідно з якою городища лісової зони в межах Давньоруської держави представляли собою місця язичницьких богослужінь древніх слов'ян і не містили нічого, крім залишків жертвоприношень у вигляді попелу, вугілля і перепалених кісток (Самоквасов 1908, с. 1).

Перші професійні розкопки на городищах Десни були проведені Д.Я. Самоквасовим біля с. Юхново в 1873 і 1876 рр. *«Городище состоит из двух насыпей, называемых народом “городка-*

ми”, разделенных глубоким оврагом, в пятьдесят аршин ширины. Городки с северо-западной и западной сторон примыкают к открытому полю, от которого отделены искусственными валами и рвами... Величина площадей городков, т.е. внутренних частей их, без ровов и валов, почти одинакова, — каждого около трехсот пятидесяти шагов в окружности» (Самоквасов 1908а, с. 4—5). На кінець XIX початок XX ст. термін «городище» вживався щодо великих укріплених поселень, а значно менші називали «городками». Навіть якщо штучно об'єднати два городища у с. Юхнове в єдиний комплекс, його, з точки зору того часу, не можна було назвати «городищем». Саме наявність двох поруч розташованих укріплень змусило Д.Я. Самоквасова вжити обидва терміни. Довгий час в науці Юхнівське городище сприймалося як єдине ціле, хоча в реальності мова повинна йти про два городища, які до того ж різночасові. Як єдиний комплекс ці пам'ятки сприймала Н.В. Трубнікова, яка вперше звернулася до матеріалів юхнівської культури за результатами розкопок Д.Я. Самоквасова (Трубнікова 1938). І лише після досліджень на обох городищах А.Є. Аліхової в 1940 р. було з'ясовано, що вони є різночасовими й окремими укріпленнями (Аліхова 1956).

На території юхнівської культури басейнів Десни і Сейму городища, які розташовані на сусідніх мисах, часом дуже близько, не рідкість. Як приклад, ті ж городища поблизу с. Юхнове. Найчастіше їх сприймали як єдиний комплекс. Якщо для XIX початок XX ст. це було прийнятно, то на сьогоднішній день, а подібні факти є, це неприпустимо. Як показує археологічний матеріал, вони у всіх випадках (природно, коли проводилися дослідження) різночасові, до того ж не мають спільних укріплень.

На Юхнівських городищах Д.Я. Самоквасов заклад дві траншеї 4,5 сажнів довжини і до 3 сажнів ширини (близько 120 м²) та кілька шурфів. Комплекс був датований умовно: *«... а остальные частью киммерийской эпохи, подобныя Юхновскому въ Новгородсверскомъ уѣздѣ...»* (Самоквасов 1908, с. 24). Отриманий матеріал дослідник не розподіляв по «городках» та в силу знань того часу вважав його одностороннім. Результати досліджень були опубліковані в кількох виданнях (Самоквасов 1908, с. 110; 1908а, с. 4—5). Вони представляють собою короткі описи пам'ятки і характеру культурного шару, перерахування знайдених речей. Керамічному комплексу, як «не най-

² На жаль, такі історії стимулювали місцеве населення до пошуків скарбів, що негативно відобразилося на збереженості культурного шару. Цікавим фактом є те, що багато городищ на Сеймі мають високі та вузькі вали, що зовні нагадують кургани. Вірогідно, що і місцеве населення їх так сприймало. Як підсумок, на сьогоднішній день всі такі вали сильно пошкоджені ямами скарбошукачів.

³ Свідчення про городища містяться в декількох номерах.

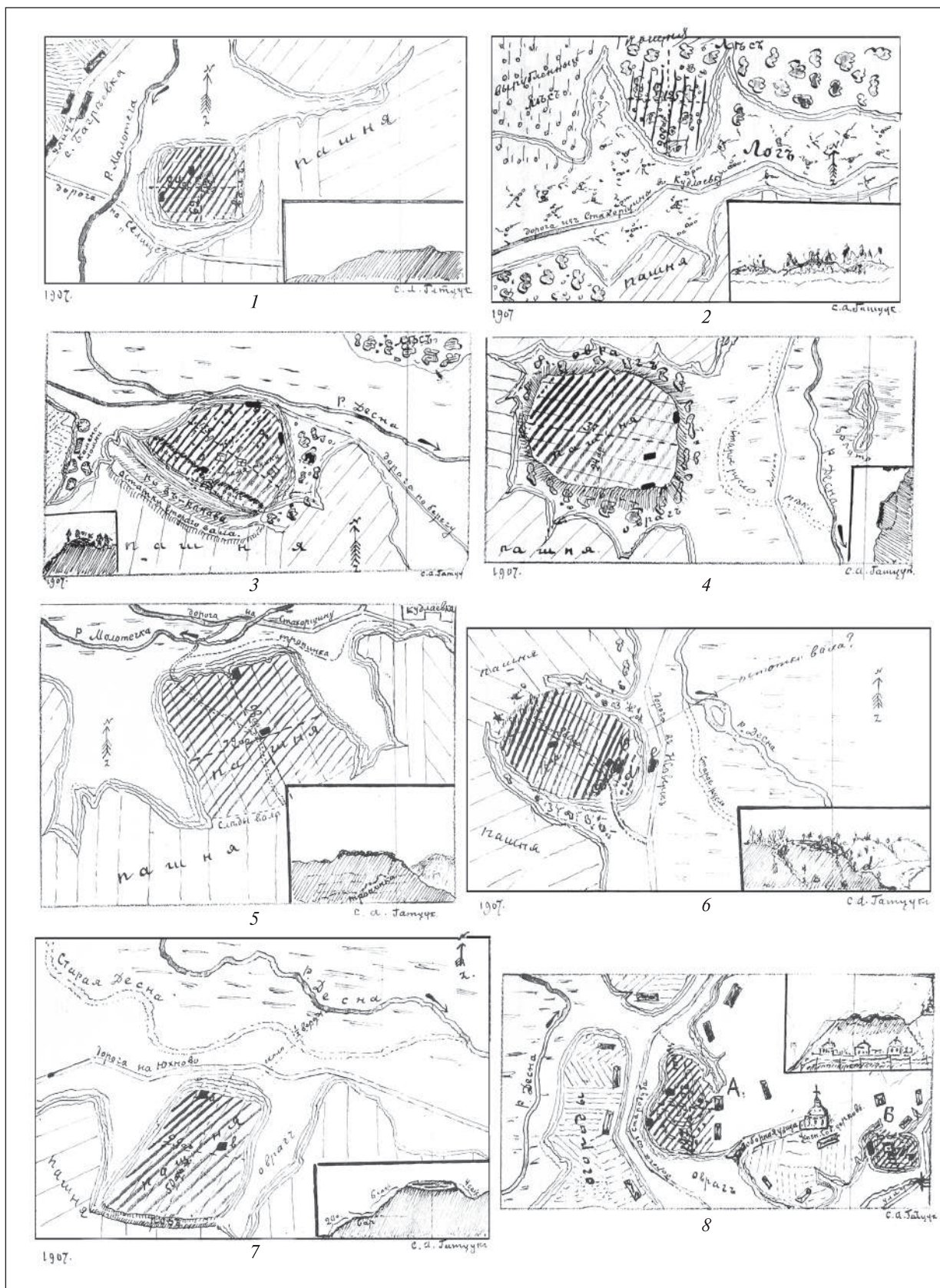

Рис. 1. Плани городищ Новгород-Сіверського Полісся, за С.А.Гатцук: 1 — Бугриновка; 2 — Чайкин Лог; 3 — єврейське кладовище; 4 — Домотканово; 5 — Кудлаївка; 6 — Леньково; 7 — Гірки I; 8 — Новгород-Сіверський, Замок

більш яскравій складовій», не було приділено належної уваги. Набагато пізніше, в 1938 р, колекція з розкопок Д.Я. Самоквасова, що частково збереглася, була опублікована в короткій замітці Н.В. Трубникової (Трубникова 1938). По суті, ця робота є першою спробою аналітичного осмислення матеріалів, тоді ще не виділеної юхнівської культури.

Говорячи про перші дослідження, слід згадати розкопки Ю.Г. Гендуне в Корюківському р-ні Чернігівської обл. на городищах у сс. Буда і Шишка. На сьогоднішній день колекція зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (інв. № Арх. 9/9). На жаль, крім знайдених речей, докладною інформацією про дослідження ми не володіємо (Каравайко 2004).

На окрему увагу заслуговують роботи С.А. Гатцука, на яких зупинимося докладніше. У зв'язку з підготовкою XIV Археологічного з'їзду в м Чернігів Д.Я. Самоквасов розробив програму археологічних досліджень Чернігівської губернії, а для досліджень курганів роменської культури надав 1000 р. власних коштів. Ініціатива була підтримана Імператорським Російським археологічним товариством, яке доручило члену Чернігівської губернської архівної комісії С.А. Гатцуку провести фіксацію археологічних пам'яток середньої течії Десни і, зокрема, городищ (Ясновська 2002, с. 34).

Семен Андронович Гатцук — земський вчитель с. Старі Чешуйкі Чернігівської губернії (нині Мглинський р-н Брянської обл.). Коло його інтересів, як краєзнавця, було досить широке. Це і археологія, і архітектура, стародавні рукописи, архіви і багато іншого (Ясновська, Коваленко 1995). Ясно, що професійним археологом він не був, проте звіт про його роботи в Подесенні в 1907 р. виконано на високому, для свого часу, рівні і є цінним джерелом інформації в питаннях вивчення старожитностей Середньої Десни.

Фахівці з роменської археологічної культури не раз зверталися до зошитів С.А. Гатцука, що знайшло відображення не в одній статті (Ясновська 2002; Кравченко 2013; 2014; 2015). А ось матеріали раннього залізного віку залишилися без належної уваги.

Рукописний звіт С.А. Гатцука зберігається в архіві ІМК РАН в Санкт-Петербурзі (НА ІИМК РАН, ф. 1, оп. 10, 1907, д. 41). Знахідки не були опубліковані, а сам матеріал не зберігся. Однак, текст досить інформативний, з огляду на методику того часу, і заслуговує на

увагу. Не менш важливо, що зошити містять фотографії, малюнки знахідок і стратиграфії, а також плани городищ.

У 1907 р. С.А. Гатцук обстежив до 20 городищ Подесення, які є пам'ятками доби раннього заліза. Територіально вони розташовані уздовж Десни в межах всього Новгород-Сіверського Полісся. Серед них городища у сс. Радичів і Свердловка, Мізин, Новгород-Сіверські, Киселівка та ін. (рис. 1, 1—8).

Публікація звіту — справа майбутнього, зараз же зупинимося на деяких моментах, які, на нашу думку, є досить важливими для ранніх досліджень юхнівської культури.

С.А. Гатцук один з перших навів докладний опис низки городищ Десни. Серед них «Старе єврейське кладовище» в Новгород-Сіверському (рис. 1, 3). Потрібно сказати, що дослідження цієї пам'ятки в наступні роки не проводилися належним чином. Судячи з опису кераміки, городище виникає тут в ранньому залізовому віці (НА ІИМК РАН, Ф.1, Оп. 10, 1907, Д. 41, Л. 17—18). Отримавши інформацію від місцевого населення, Семен Андронович намагався знайти укріплене поселення в урочищі «Чайкін Лог», проте роботи не увінчалися успіхом (НА ІИМК РАН, Ф.1, Оп. 10, 1907, Д. 41, Л. 56). Лише одне місце привернуло увагу дослідника (рис. 1, 2). Були закладені розвідувальні шурфи, в яких знахідки не виявлено. С.А. Гатцуком був знятий план місцевості. Слід сказати, що це городище було відомо Д.Я. Самоквасову, як місцевому уродженцю, і О.М. Мельниківській, яка проводила розкопки поблизу — на Кудлаєвському городищі. Автор даної статті проводив обстеження в цьому мікрореєоні. За повідомленнями місцевого населення городище дійсно є, однак без «провідника» його знайти неможливо. Високі береги р. Малотечка на ділянці від с. Стахорщина до с. Кудлаївка прорізані численними ярами і сильно поросли лісом.

Описи городищ С.А. Гатцука, безумовно, представляють не тільки історіографічний інтерес. Порівнюючи їх з пізнішими описами, ми маємо чітке уявлення про зміни стану збереження пам'ятки та природного оточення. Описуючи городище в Новгород-Сіверському (рис. 1, 8), дослідник зазначав: *«Здесь будет у места упомянут о разрушительном действии внешних и дождевых вод вообще, что бы почти достоверно высказать действие последних в этом месте в частности. Уничтожение площадей лесов, усиленная распахка скатов гор и возвышенностей являются главнейшим факто-*

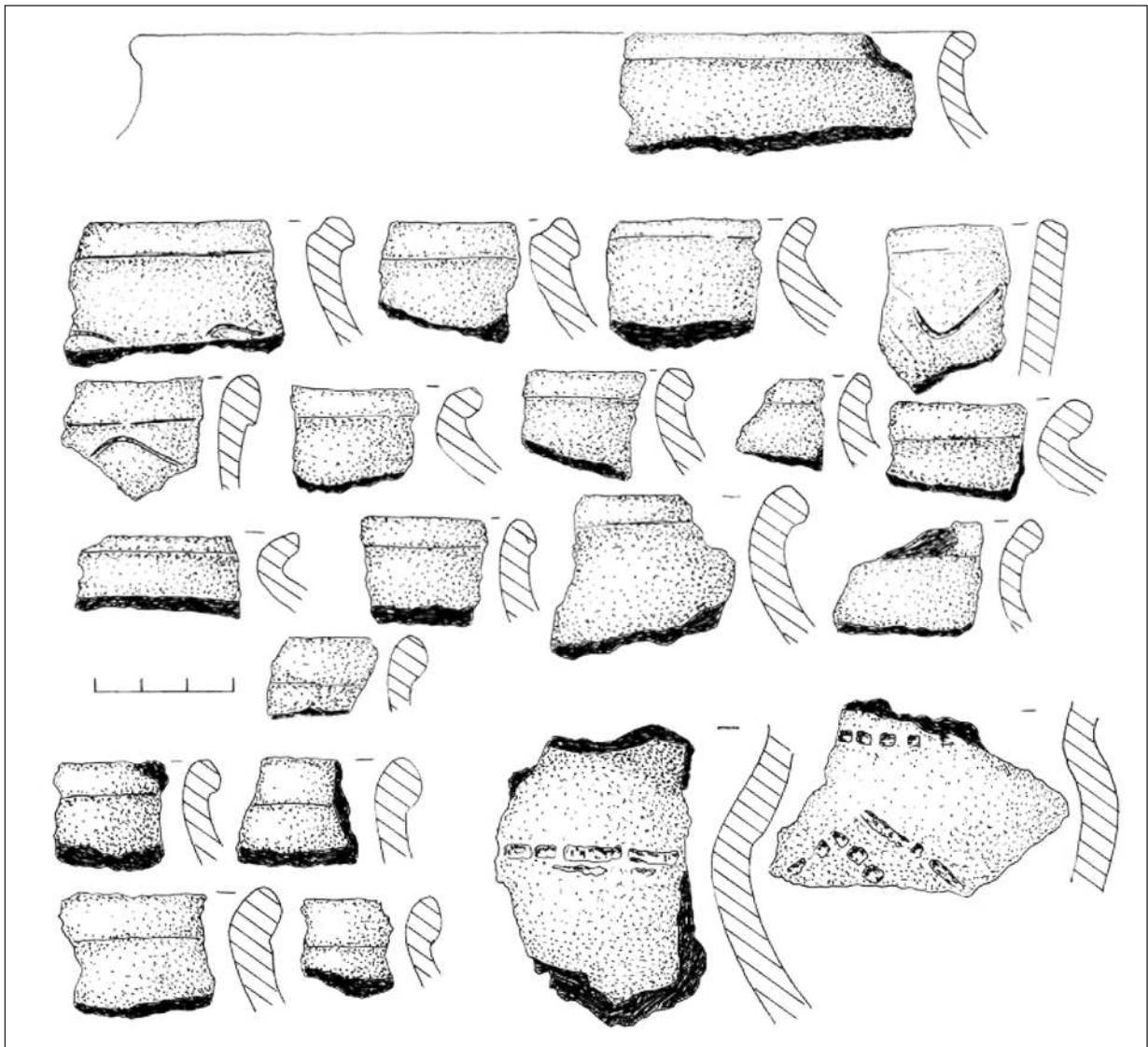

Рис. 2. Гончарна та ліпна кераміка з городища Киселівка II

ром совершенного в сравнительно небольшой промежуток времени, изменения топографических видов той или другой местности» (НА ИИМК РАН, Ф. 1, Оп. 10, 1907, Д. 41, Л. 4).

Безумовною заслугою дослідника є зняття планів багатьох городищ (рис. 1, 1—8). Слід зазначити, що з того часу ці креслення залишаються єдиними планами, так як нові зняті не були.

При описі матеріалу з городищ Домотканово, Кудлаївка (рис. 1, 4—5) та ін. С.А. Гатцук один з перших звернув увагу на характер кераміки та орнаmentaцію посудин, тоді ще не виділеної юхнівської культури (НА ИИМК РАН, Ф. 1, Оп. 10, 1907, Д. 41, Л. 24—26, 60). Він зазначав, що декор посудин бідний. Це пальцеві вдавлення по шийці або ж вдавлення, зроблені якимось інструментом. Дослідник помітив, що на ряді фрагментів помітні сліди видален-

ня зайвої глини якимось предметом. За такого опису не складно вгадати характерні розчоси в придонній частини горщиків. На настільки характерну обробку поверхні юхнівських посудин пізніше звернув увагу М.В. Воеводський (1949, с. 69, 72, рис. 17а, 3).

С.А. Гатцук відзначив, що характерною особливістю матеріального комплексу юхнівських городищ є наявність величезної кількості уламків і цілих глиняних грузил. Він не тільки звернув увагу на кількість цих виробів, але й вперше дав відсоткове співвідношення їх з іншими знахідками, а також відмітив якість випалу. «В извлеченной культурной земле находятся черепки, колотья кости, кусочки угля, прослойки золы и множество глиняных грузил, одних подвергнутых солнечной сушке (№ 185), других огневой (№ 157). Процентное соотношение в 1 кубическом аршине пласта: 4 черепка: 6 костей: 13 грузил: ½ пряслиц:

1/30 зола (в фунтах)» (НА ИИМК РАН, Ф. 1, Оп. 10, 1907, Д. 41, Л. 57—58).

Крім поверхневого огляду укріплених поселень і зняття їх планів, С.А. Гатцук проводив невеликі розкопки, в основному закладав розвідувальні шурфи. Говорячи про перші дослідження юхнівської культури, особливий інтерес представляють розкопки кургану на краю городища Киселівка II (рис. 1, б).

В усіх ранніх зведеннях це городище іменується Ленківським, оскільки ці землі перебували у володінні селян с. Ленкове, що знаходиться в декількох кілометрах. Дивним виглядає той факт, що розташоване поруч городище Киселівка I, незважаючи на добре збереження оборонних споруд, на той час ніде не згадується.

Отже, при огляді городища Ленкове С.А. Гатцук відзначав що: *«Следы валов сохранились только с восточной стороны, если их признать за валы: так испорчен вид городища, проложены на него дороги; хотя с той же уверенностью можно сказать, что оставшиеся здесь три возвышения, принимаемые за остатки вала, могут быть и курганами»* (НА ИИМК РАН, Ф. 1, Оп. 10, 1907, Д. 41, Л. 28). На сьогоднішній день на краю городища чітко видно два насипи, третій — практично знівельований. Найбільший курган має сліди пошкодження в центральній частині, що є, ймовірно, слідами розкопок С.А. Гатцука. За місцевими переказами курган був розкопаний за допомогою екскаватора, і в ньому була знайдена шведська шабля.

На час досліджень 1907 р. найбільший курган мав висоту близько 1,5 м при діаметрі 7,0 м. *«На глубине 2 аршина (1,4 м авт.), при приближении к центру возвышенности от теперешнего основания на 1 ар 5 вершков был обнаружен в наклонном положении сосуд-урна, на дне которого найдены какие-то косточки. Тщательное исследование земли около урны не показало присутствия золы и углей; возможно, что трупосожжение или другой какой обряд-огневой характер ритуализма совершен в стороне, не на месте существующего возвышения, хотя необходимо упомянуть, что только снятие всей возвышенности существующей в настоящее время на городище, могло бы развеять сомнения и определить более точно»* (НА ИИМК РАН, Ф. 1, Оп. 10, 1907, Д. 41, Л. 34—35). До матеріалів цих розкопок звернувся Р. Кравченко, правильно атрибутувавши приналежність кур-

гану до роменської культури (Кравченко 2013, с. 82—83). До цієї ж культури відносили кургани Киселівки і всі дослідники, які проводили роботи в даному регіоні. В результаті розкопок 2008 р. на городищі були виявлені поховання юхнівської культури. Одне з них огорожено ровиком, що свідчить про наявність кургану, насип якого був знищений багаторічної оранкою. У зв'язку з цією знахідкою було зроблено припущення, що кургани на краю миса так само можуть належати юхнівській культурі (Каравайко 2012, с. 56—67). На помилковість такого припущення вказав Р. Кравченко (2013, с. 83). Однак, слід врахувати один момент. Як видно з наведеної вище цитати, поховальна урна з прахом небіжчика перебувала під курганом на давньому горизонті, а весь насип досліджений не був. Племена роменської культури найчастіше селилися на городищах раннього залізного віку, при цьому використовувалися ранні вали, які не завжди добудовувалися. При дослідженні городища Киселівка II були знайдені нечисленні фрагменти гончарної і ліпної кераміки, що відноситься до Х — початок ХІ ст. н. е. (рис. 2). Ймовірно, поселення проіснувало недовго. Не можна виключати, що поховання в урні було впущене в курган раннього залізного віку. Таким чином, слова С.А. Гатцука, про те, що *«только снятие всей возвышенности существующей в настоящее время на городище, могло бы развеять сомнения и определить более точно»*, в повній мірі відображають реалії сьогодення.

Отже, археолог-аматор провів розвідки на досить високому професійному рівні навіть з огляду на ступінь розвитку археологічної науки початку ХХ ст. Залишається сподіватися, що з часом цей звіт буде опублікований повністю, з оригінальним текстом, фотографіями та малюнками.

На жаль, після стількох років вкрай складно, а часом неможливо, отримати більш-менш повну інформацію про перші дослідження пам'яток юхнівської культури. Колекції або втрачені, або сильно фрагментовані. Не завжди зазначено точне місцезнаходження. Методика археологічних досліджень тих років так само не сприяє детальному вивченню. Разом з тим, ці роботи являють собою історіографічний, науковий інтерес і є частиною історії археологічної науки.

- Алихова А.Е. К вопросу о датировке двух городищ у села Юхнова // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1956. — Вып. 65. — С. 31—41.
- Воеводский М.В. Городища Верхней Десны // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1949. — Вып. 24. — С. 67—77.
- Каравайко Д.В. Матеріали юхнівської культури із фондів Чернігівського обласного історичного музею // Археологія. — 2004. — № 4. — С. 66—70.
- Каравайко Д.В. Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. — К., 2012.
- Кравченко Р. Роменские памятники на территории Новгород-Северского Полесья по материалам разведок С.А. Гатцука 1907 г. // Древности Средне-Западной России и сопредельных территорий. — Брянск, 2013. — С. 80—86.
- Кравченко Р. Пам'ятки роменської археологічної культури в розвідках С.А. Гатцука 1907 р. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. — Чернівці, 2014. — С. 70—71.
- Кравченко Р. Археологічні пам'ятки на території Мезинського Національного природного парку за матеріалами розвідки С.А. Гатцука 1907 р. // Історико-археологічний та природно-екологічний потенціал Мезинської округи: минуле, сучасне та перспективи розбудови. — Чернівці, 2015. — С. 18—23.
- Мельниковская О.Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1967 г. // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. — 1967/43.
- Научный архив рукописного архива Института истории материальной культуры Российской академии наук (Материалы археологических исследований С.А. Гатцука на территории Черниговской губернии 1907 г.). — Ф.1. — Оп. 10. — 1907 г. — Д. 41. — 166 л.
- Самоквасов Д.Я. Северянская земля и Северяне по городищам и могилам. — М.: Синодальная Типография, 1908.
- Самоквасов Д.Я. Могила Русской Земли. — М.: Синодальная Типография, 1908а.
- Трубинова Н.В. К вопросу о Юхновском городище // Труды Государственного исторического музея. — Т. VIII. — М., 1938. — С. 123—128.
- Черниговские Епархиальные Известия (неофициальная часть). — 1872. — № 13, 14, 17, 20 // Державний архів Чернігівської області.
- Ясновська Л.В., Коваленко О.Б. «Археологические журналы» Семена Гатцука // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. — Чернівці, 1995. — С. 109—111.
- Ясновська Л.В. Роменські старожитності Чернігівщини // Сумська старовина. — № X. — 2002. — С. 33—39.

Надійшла 09.03.2017

Д.В. Каравайко¹

¹ Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, dmytro.karavaiko@gmail.com

К ИСТОКАМ ИЗУЧЕНИЯ ЮХНОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Со многими памятниками археологии, в частности городищами и курганами, связаны разнообразные легенды и предания. Благодаря местному населению, ряд укрепленных поселений попал в поле зрения профессиональных археологов. Первые раскопки были проведены Д.Я. Самоквасовым на городищах у с. Юхново Новгород-Северского уезда. В 1873 и 1876 гг. В результате получен материал, позволяющий датировать их эпохой раннего железа.

Отдельного внимания заслуживают работы С.А. Гатцука, который в 1907 г. обследовал памятники Средней Десны, снял их планы, заложил разведочные шурфы и провел небольшие раскопки. Исследования проведены на высоком профессиональном уровне. Отчет об исследованиях 1907 г. представляет собою не только историографический, но и научный интерес.

К л ю ч е в ы е с л о в а: юхновская культура, с. Юхново, легенды и сказы, Д.Я. Самоквасов, С.А. Гатцук.

Dmytro V. Karavaiko

¹ PhD, senior research fellow of the Early Iron Age Archaeology Department in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, dmytro.karavaiko@gmail.com

TO THE ORIGINS OF YUHNOVSKA CULTURE STUDY

Various legends and tales are associated with many monuments of archaeology, in particular with hill-forts and barrows. Thanks to the local population, a number of fortified settlements came into the field of sight of professional archaeologists. The first excavations were carried out by D.Ya. Samokvasov at the settlements near the village of Yukhnove in Novhorod-Siverskyi district in 1873 and 1876. As a result, a material was obtained allowing to date them to the Early Iron Age.

Separate attention should be paid to the works by S.A. Hattuk who in 1907 surveyed the monuments in the Desna River middle region, made plans of them, laid exploratory trenches and conducted limited excavations. The research was carried out at a high professional level. The research report of 1907 is not only of historiographic, but also of scientific interest.

K e y w o r d s: Yukhnove culture, Yukhnovo, legends and tales, D.Ya. Samokvasov, S.A. Hattuk.

References

- Alikhova A.E. K voprosu o datirovke dvukh gorodishch u sela Yuhnova. *Kratkie soobshcheniia instituta istorii materialnoi kultury*, 1956, iss. 65, pp. 31-41.
- Chernigovskie Eparkhialnye Izvestiia (neofitsialnaia chast). *Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti*, 1872, no. 13, 14, 17, 20.
- Karavaiko D.V. Materialy yukhnivskoi kultury iz fondiv Chernihivskoho oblasnoho istorychnoho muzeiu. *Arkheolohiia*, 2004, no. 4, pp. 66-70.
- Karavaiko D.V. Pamiatniki yukhnovskoi kultury Novgorod-Severskogo Polesia. Kyiv, 2012.
- Kravchenko R. Romenskie pamiatniki na territorii Novgorod-Severskogo Polesia po materialam razvedok S.A. Gattsuka 1907 g. *Drevnosti Sredne-Zapadnoi Rossii i sopredelnykh territorii*. Briansk, 2013, pp. 80-86.
- Kravchenko R. Pamiatky romenskoj arkheolohichnoi kultury v rozvidkah S.A. Hattsuka 1907 r. *Seredniovichni starozhytnosti Centralno-Skhidnoi Evropy*. Chernihiv, 2014, pp. 70-71.
- Kravchenko R. Arkheolohichni pamiatky na terytorii Mezynskoho Natsionalnogo pryrodnoho parku za materialamy rozvidky S.A. Hattsuka 1907 r. *Istoryko-arkheolohichnyii ta pryrodno-ekolohichnyi potentsial Mezynskoi okruhy: mynule, suchasne ta perspektyvy rozbudovy*, Chernihiv, 2015, pp. 18-23.
- Melnikovskaia O.N. Otchet o rabotakh Yukhnovskoho otriada Pridneprovskoi ekspeditsii za 1967 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 1967/43.
- Nauchnyi arkhiv rukopisnogo arkhiva IIMK RAN (Materialy arkheologicheskikh issledovaniy S.A. Gattsuka na territorii Chernigovskoi gubernii 1907 g.). F. 1, op. 10, 1907, d. 41.
- Samokvasov D.Ya. Severianskaia zemlia i Severiane po gorodishcham i mogilam. Moskva: Sinodalnaia Tipografiia, 1908.
- Samokvasov D.Ya. Mogily Russkoi Zemli. Moskva: Sinodalnaya Tipografiia, 1908a.
- Trubnikova N.V. K voprosu o Yukhnovskom gorodishche. *Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia*. Moskva, 1938, vol. VIII, pp. 123-128.
- Voevodskii M.V. Gorodishha Verhnei Desny. *Kratkie soobshcheniia instituta istorii materialnoi kultury*, 1949, iss. 24, pp. 67-77.
- Yasnovska L.V., Kovalenko O.B. «Arkheologicheskie zhurnaly» Semena Hattsuka. *Sloviano-ruski starozhytnosti Pivnichnoho Livoberezhzhia*. Chernihiv, 1995, pp. 109-111.
- Yasnovska L.V. Romenski starozhytnosti Chernihivshchyny. *Sumska starovyna*. 2002, no. X, pp. 33-39.

В.В. Отрощенко *

ФЕНОМЕН РОСІЙСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ (до 90-річчя Лева Самойловича Клейна)

*«Л.С. Клейн работал безвозмездно
на благо и во славу нашей науки»
(Е.Н. Носов, директор ИМК РАН)*

Епіграф узято з клопотання дирекції Інституту історії матеріальної культури РАН, де ювіляр ніколи офіційно не працював, до служби соціального забезпечення з проханням щодо відновлення трудового стажу Л. Клейну за час вимушеного безробіття впродовж 1982—1994 рр. Підстава: написані та видані за той час п'ять наукових монографій загальним обсягом 100 др. арк. (Клейн 2010, с. 617—618). Жодних наслідків цей документ, природно, не мав. Такою є доля науковця-нонконформіста. Внутрішньої свободи він досяг ціною перманентних конфліктів з агресивно налаштованою щодо мислячих людей системою. Попри всі негаразди, ювіляр нині переживає найбільш плідну в творчому сенсі пору життя, матеріалізовану в потужну серію з сорока різнопланових, але завжди резонансних, монографій.

А почався життєвий шлях дослідника 1 липня 1927 р. в білоруському м. Вітебськ у родині лікарів. Навчання в школі перервав наступ нацистських військ, далі — евакуація до м. Йошкар-Ола, де вперше проявилась творча натура ювіляра. Він у 1943 р. створює підпільну організацію школярів «Прометей», яка проіснувала рік і була викрита пильними органами НКДБ Марійської АРСР. Справу спустили на гальмах, але ініціатор залишився під негласним наглядом надовго, що підтверджується перебігом наступних подій.

Весною 1944 р. юнак повертається на захід й стає вільнонайманим 3-го Білоруського фронту. Війна для Л. Клейна закінчилась під Каунасом контузією з тимчасовою втратою зору. Після демобілізації він закінчує екстерном школу й розпочинає вищу очну освіту в м. Гродно, а за-

очну — в Ленінградському університеті. 1947 р. конфлікт з партійним очільником міста змусив непоступливого студента оперативно перекочувати до Ленінграда та, з пригодами, влаштуватися очно на філологічному та історичному факультетах ЛДУ. Останній Л. Клейн закінчив з відзнакою 1951 р., визначившись як археолог. По тому розпочалась шестирічна епопея вступу до аспірантури, куди молодий спеціаліст потрапив із 5-ї (!) спроби, та й то лише після виступу М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. Відлига допомогла завзятому учителю школи подолати розставлені рогатки й стати аспірантом кафедри археології ЛДУ 1957 р. Спецслужби тимчасово збавили оберти, спостерігаючи за об'єктом розробки збоку.

Проте, практикуючим археологом ювіляр став раніше, влітку 1951 р., коли очолив Трої-

* ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

цький загін Молочанської експедиції Інституту археології АН УРСР, керованої О.І. Тереножкіним. Олексій Іванович у преамбулі до публікації матеріалів експедиції чомусь представив Л. Клейна студентом. Між тим, він уже був дипломованим фахівцем, що відстояв своє право на самостійне ведення розкопок з наступною публікацією матеріалів (Клейн 1960).

Невдалі спроби вступу до аспірантури закінчувались поверненням до середньої школи. Трапилось так, що за кілька років критику сільського учителя відчув на собі бомонд ІА АН УРСР. Адже першу друковану працю ювіляр присвятив питанням походження слов'ян на VI науковій конференції ІА АН УРСР у Києві. Він запропонував міграційну альтернативу панівній гіпотезі автохтонного походження слов'ян (Клейн 1955). У тому ж числі часопису «Советская археология» надрукували й статтю Г. Корзухіної щодо пам'яток середини I тис. н. е. у Середній Наддніпрянщині, суголосну критиці вітчизняних автохтоністів Л. Клейном (Корзухина 1955). Кияни швидко відповіли на критику розширеним засіданням Вченої ради ІА АН УРСР 07 та 09 грудня 1955 р., де було виголошено дві доповіді (М. Брайчевський, О. Тереножкін) та 16 (!) співдоповідей. Та з рішучою відсіччю якимось не склалось, позаяк Д. Березовець, С. Березанська, М. Рудинський солідаризувались з критикою, а С. Бібіков у заключному слові визнав статтю Л. Клейна навіть корисною (Максимов 1956, с. 72—78). Оперативна й об'єктивна публікація матеріалів резонансної дискусії зробила ювіляра відомим і поза межами Союзу. Київська дискусія допомогла йому не лише голосно увійти в науку, але й ... отримати ленинградську прописку. Адже привід до гострої дискусії в радянській та зарубіжній літературі, який створила стаття Клейна, послужив додатковим аргументом у листі професора В. Мавродіна до міського управління міліції від 10.11.1961 р. з клопотанням щодо надання прописки її автору (Клейн 2010, с. 86—88). Проблема ж походження слов'ян лишається дискусійною й понині.

Аспірантура (1957—1960) зваблювала молодого фахівця розмаїттям актуальних проблем: Трипілля, походження катакомбників, скіфів, слов'ян, норманською проблемою, а ще й художньою самодіяльністю. З часом на українських матеріалах викристалізувалась тема дисертації — «Походження донецької катакомбної культури». Проте, розпорошення сил призвело до того, що «цеглини» на виході з аспірантури ще не було. Довелось пережити пів-

тора роки безробіття, допоки науковий керівник і завідувач кафедри М. Артамонов відчув гостру нестачу універсального викладача з гарним знанням західних мов. Йшов 1962 р., коли ювіляр з традиційним для його долі скрипом отримав посаду асистента на кафедрі археології ЛДУ і лише по тому згадувану вище й очікувану 17 років прописку. Міліція мусила припинити полювання на асистента.

Все йде в масть, коли таланить. Того ж таки року Л. Клейн здійснив своє найгучніше польове відкриття — сарматський скарб із золотих фаларів та срібного посуду в Садовому кургані біля м. Новочеркаськ. Колізіям відкриття, відстоюванню авторських прав та вичерпній публікації комплексу присвячено монографію «Первый век» (Клейн 2016). 1969 р. Л. Клейн очолив Новочеркаську експедицію і продовжив розкопки давніх могил неподалік від Садового кургану, запровадивши нові методики в дослідженні цієї категорії пам'яток. Упродовж п'яти польових сезонів було суттєво поповнено джерельну базу нашої науки й залучено до археології нову генерацію дослідників.

Зрештою дозріла й кандидатська дисертація «Походження катакомбної культури». Процедура захисту на раді при ЛВІА АН СРСР проходила 1968 р. драматично, із серцевим нападом у «чорного» опонента та остаточною перемогою здобувача з рахунком 14 : 3. Паралельно мала місце публікація низки статей з катакомбної тематики. Проте, світове визнання зрілому кандидатові історичних наук принесла теоретична археологія, одним з фундаторів якої ювіляр вважається по праву. Стрімке входження його до кола теоретиків радянської археології мало місце на межі 1960-х — 1970-х рр. У знаковому на той час трикутнику теоретиків (Ю. Захарук—В. Генінг—Л. Клейн) останній виокремлювався конструктивним підходом до марксизму, сприймаючи його як науку, а не релігію. Дослідник свідомо уникав словосполучення «марксизм-ленінізм». Адже «ленінізм» все більше віддалявся від науки, зусиллями його апостолів, а ювіляр є щирим атеїстом. Загалом, юнацьке захоплення панівною ідеологією охололо в Л. Клейна ще на середину 1940-х рр., після ґрунтовного опрацювання творів вождя. Ознайомившись з коментарями сина на берегах багатотомного видання творів В. Леніна, переляканий батько спалив їх у ґрубці.

Попри все те, що щасливого 1962 р. виходить стаття, присвячена міграційному походженню катакомбної культури, перевидана за

Студент проти академіка Марра (випереджаючи Сталіна), 1949 р.

рік у Нью-Йорку (Клейн 1962; Klejn 1963). Відтоді, налагодивши плідний діалог із західними колегами, дослідник стає таким собі медіатором між радянською археологією та західною. Результатом конструктивної взаємодії став рукопис монографії «Новая археология», запропонований до друку 1976 р., а виданий аж за 33 (!) роки по тому (Клейн 2009), та англomовна «Панорама теоретичної археології» (Klejn 1977). Що, здавалося б, поганого у взаємному обміні науковими ідеями між світами? Та особиста ініціатива у сфері теорії бачилась загрозою для органів контролю. Тому система, увійшовши до фази передсмертних судом, розпочала чергову прополку полів ідеологічних, убезпечуючи їх від потенційно небезпечних інтелектуалів. Мова йде про т. зв. «ленінградську хвилю» зачисток на початку 1980-х. Відтак, у Л. Клейна з'явилась можливість працювати безоплатно «на благо и во славу» радянської науки навесні 1981 р.: в'язниця «Хрести», півтора роки в колонії загального режиму, а по тому — статус безробітного (жовтень 1982 — вересень 1994 рр.). За таких екстремальних умов він набуває статусу класика археології.

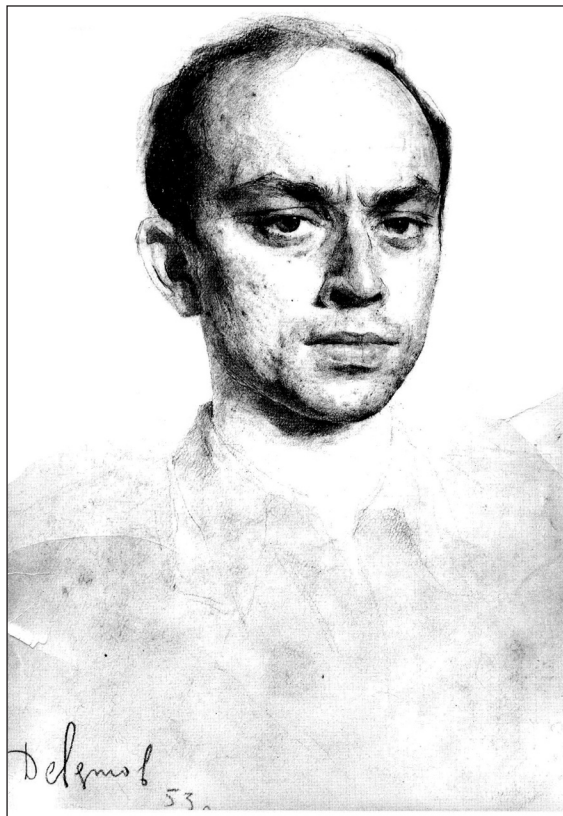
Проведені за ґратами роки вилилися в дослідження «Перевернутый мир», де подано аналогію радянської каральної системи, що несе смертельну загрозу для тих держав, які її й досі консервують (Лев Самойлов 1993).

Судовий вирок супроводжувався для ювіляра позбавленням вистражданого колись диплома кандидата наук, вилученням з видавництв наукових текстів, спробами відібрати кооперативну квартиру та вигадати для небезпечного науковця вагомий кримінальний статтю. Певною моральною компенсацією за брутальну наругу над людською гідністю можна вважати набутий статус репресованого дисидента. Звичайно, він гарантував повагу та підтримку з боку порядних людей, але й примушував згадувати пророцтво В. Мавродіна з далекого вже 1948 р.: *«Верно ли то, что вы написали, не могу сказать. Но в чем уверен, это в том, что умрете вы не от болезни»* (Клейн 2010, с. 45). Такою була реакція маститого вченого ще на першу курсову роботу його неординарного студента «Теория этногенетики».

Щоб там не передрікав корифей радянської історичної науки, а теорія у ювіляра пішла, та ще й як. В Оксфорді, вже на час відсидки у колонії, виходить монографія «Archaeological Typology» (Klejn 1982). Далі — низка блискучих статей у Західному Берліні, Пуні, Любляні, Гельсінкі та знову в Берліні. А на історичній батьківщині — безробіття й ходіння по редакціях у пошуках бодай якогось підробітку. Ба більше, гортаючи вже на свободі нову літературу, Л. Клейн виявив переклад своєї англomовної статті під прізвищем секретаря парткому ЛВІА АН СРСР. Виявлений плагіат став шансом для опального науковця прорвати блокування своїх археологічних текстів. За скаргю ошуканого було створено комісію зі співробітників ЛВІА АН СРСР, що засвідчила факт плагіату. Висновок комісії оприлюднили в головному археологічному журналі й у такий спосіб було дезавуйоване табу на прізвище Клейна в радянській археології (Заднепровский и др. 1984, с. 282—283). Так вдалося добитися правди, але ж не роботи за трудовою книжкою. Не допомогла навіть Перебудова. Зате вона вельми посприяла демонтажу «залізної завіси» поміж ворожими світами. Л. Клейн став виїзним й на диво широко запитаним у світі, де жодних сумнівів у вагомості його наукового доробку не виникало ще від часів Київської дискусії 1955-го. Щире зацікавлення підігрівали й нові книги ювіляра, що стали виходити вже в незалежній Росії, а особливо — монографія «Феномен советской археологии» (Клейн 1993).

Цей найприємніший період свого життя науковець визначив як «об'їзд заповідного миру» та відчуття чуда, яке залишилося з ним назавжди (Клейн 2010, с. 453—495). Ніби з рогу достатку посипались запрошення в гості, на лекції, наукові семінари, симпозіуми, видавничі проекти, інтерв'ю в містах і наукових центрах, куди раніше він міг лише надсилати свої тексти. Ну й компліменти, особливо почутий від Й. Вернера у липні 1990 р.: «*Вы сами стали Феноменом советской археологии*» (Клейн 2010, с. 459). Почули їх і в Росії, де нарешті було видано й згадану вище монографію. 1993 р. в ПМК РАН ювіляр захистив докторську дисертацію за перевиданою російською мовою монографією 1982 р. «Археологическая типология» (Клейн 1991). Така собі компенсація людині, позбавленій кандидатського диплома. Але ж вона дозволила повернутися на роботу до рідного вишу, нехай і на філософський факультет, бо ж рідна кафедра археології до себе рішуче не пустила. Нарешті й держава знайшла документи щодо перебування Л. Клейна на фронті й видала йому посвідчення ветерана війни 1997 р., до 70-річного ювілею, ймовірно.

Десь із середини 90-х років розпочався в ювіляра особливо плідний період творчості, коли томи його книжок посунули в XXI століття як баржі каравану, незмінно викликаючи жвавий суспільний резонанс. Чимало з них присвячено базовій науці — археології. Піднімаю очі на окрему полицю власної бібліотеки: «Бесплотные герои. Происхождение образов “Илиады”» (1994); «Новая археология» (2009); «Время кентавров. Степная прародина греков и ариев» (2010); «Формула Монтелиуса. Шведский рационализм в археологии Мальмера» (2010); «Трудно быть Клейном. Автобиография в монологах и диалогах» (СПб, 2010); «Перевернутый мир» (изд. 2-е, доп., 2010); «Археологическое исследование. Методика кабинетной работы археолога» (кн. 1, кн. 2, 2012); «Этногенез и археология» (т. 1, т. 2, 2013); «Время в археологии» (2014); «История российской археологии» (т. 1, т. 2, 2015). Більшу половину цих книжок видано в Санкт-Петербурзі, а меншу — в Донецькому національному університеті, зусиллями О. Євлевського. Обкладинку донецького видання «Перевернутого мира» «прикрашає» образ первісної людини з автоматом Калашникова, як символ оберненого світу. Матеріалізація його на Донбасі відбулася за декілька років. «Историю российской археологии» варто ви-

Портрет художника М. Девятова, 1953 р.

знати новаторською в археологічній літературі історіографічного жанру (Отрошенко 2015, с. 4—6).

Не важко передбачити, що творча спадщина Л. Клейна вже є, а ще більше стане, живильним ґрунтом для роїв дисертантів і, відповідно, дисертацій. 2011 р. у Бірмінгемі відбувся круглий стіл, присвячений внеску Л. Клейна в російську та світову археологію, а 2015-го у Каліфорнії вийшла друком монографія С. Ліча «Російська перспектива теоретичної археології: життя та праця Лео С. Клейна». Колектив з 25-ти науковців зібрав для майбутніх клейнознавців «Путівник по Клейну» в Санкт-Петербурзі за редакцією М. Кашуби.

Повертаючись до теми Клейн і Україна, маю наголосити на важливості студій ювіляра, пов'язаних з виділенням катакомбної культурної області на базі визнання множинності катакомбних культур (Клейн 1962, с. 6—38). Поглиблюючи осмислення цієї проблематики, дослідник позначив обриси «української катакомбної провінції» в межах названої області (Клейн 1970, с. 165—169). Введення прикметника «український» до номенклатури таксонів праісторичної доби для українських археологів було тоді немислимим, через острах звинувачень у націоналізмі, навіть на рівні дискусії.

Проте, Лев Самойлович пішов ще далі, виводячи міграцію індоаріїв у напрямку Індостану з катакомбного ареалу та локалізуючи місце епічного двобою бога індоаріїв Індри зі злим драконом Вритрою на порогах Дніпра, які ще 100 років тому втілювали наяву розчленоване «тіло» дракона. За доби незалежності ця стаття була перекладена українською (Клейн 1996—1997, с. 20—27).

Міграційні аспекти походження слов'ян, скіфів та населення катакомбної області дозволили досліднику вийти на розробку археологічних ознак міграцій та критеріїв реконструкції міграцій на археологічному матеріалі ще на початку 70-х рр. Проте, викласти системно теоретичні засади свого бачення міграційних процесів йому вдалося вже в наші дні (Клейн 2013, т. 1, с. 397—459).

Від панорамних розробок загальних проблем археології дослідник плавно переходить до вирішення цілком конкретних, локальних тем, пов'язаних, зокрема, й з археологією України. На цьому ґрунті в останнє десятиріччя налагодилась співпраця ювіляра з нашим журналом «Археологія». Розлогі рецензії на «Енциклопедію трипільської цивілізації» (Клейн 2009а) та монографію С. Пустовалова «Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я» (Клейн 2009), безумовно, поживали дискусію довкола цих неоднозначних проєктів вітчизняної археології. Л. Клейн обрав у ній роль безстороннього арбітра з-за кордону. Утім, тут варто зауважити, що С. Пустовалов є одним з непересічних учнів наукової школи «дяди Леви Клейна» й рецензія, попри гроно критичних стріл, стала делікатним виявом підтримки відданому учневі. Приділяючи пильну увагу етиці археолога, ювіляр не міг не відгукнутися на «Кодекс етики археолога», розроблений Я. Гершковичем і затверджений на Вченій раді ІА НАНУ, аргументовано підтримавши його (Клейн 2009, с. 100—102). Хотілося б дочекатися обіцяної рецензії на монографію ювіляра «Спор о варягах» (2006). Колись дослідник пережив чимало доносів через чітку позицію в норманському питанні, а тепер російська державність починається з припливу Рюрика до фортеці Альдейг'юборг (Старої Ладogi) 862 р., за А. Кіріпніковим. Тобто, з норманського ядра.

Нині Л. Клейн активно переймається долею наукової спадщини українського індоєвропеїста С. Кончі (1978—2016), високо ним оціненого. Він вважає, що монографія «Індоєвропейці: пізнання праісторії» має бути ви-

даною не лише мовою оригіналу, а й російською та англійською, й здійснює для цього конкретні кроки. Інша турбота дослідника — доля кафедри археології СПбДУ, що її університетське керівництво намагається розчинити в кафедрі історії духовної та матеріальної культури. Усіма доступними йому засобами ювіляр послідовно бореться з алкоголем та плагіатом у науці, не визнаючи на цих двох фронтах жодних компромісів. Так само непримиренно він реагує на паранауку та вияви містифікацій у наукових дослідженнях, піддаючи нищівній критиці таких «пасіонаріїв» як М. Марр, М. Періх, Л. Гумільов, не кажучи вже про дрібних бісів.

Показово, що Лев Самойлович ніколи не обмежував себе світом науки, лишаючись публіцистом, блогером і патріотом, що вболіває за долю своєї країни. 2006 р. публікує статтю «Діагноз», де зіставляє власну невиліковну хворобу із захворюванням держави: «Россия глубоко больна. ... Есть же такие парадоксы истории! Россия вступила на тот путь, который прошла побежденная ею Германия. Что это за путь? Это путь нацизма» (Клейн 2010, с. 650). На жаль, діагноз останньої хвороби виявляється пекельно точним. Але ювіляр лишається оптимістом, вірячи в іншу Росію — країну з людським обличчям.

На запитання щодо своїх непевних відносин з державою ювіляр відповідає з відвертою безпосередністю: «... для российских властей я не существую — и это уже хорошо. ... После выхода книги «Муки науки» отчуждение властей только усилится. ... Ну, я там много чего задел» (лист від 15 березня 2017 р.). А варто було б бодай прислухатись до міркувань не просто розумної людини, а ще й визнаного теоретика науки. Зауважу, що муки науки злободенні й для нашої держави. Тому пропозиції ювіляра щодо порятунку російської академічної науки варто використати й для назрілого реформування її української посестри (Клейн 2017).

Л. Клейн — король епістолярного жанру, який уміє віртуозно підводити свого адресата до відвертості, видобуваючи таким чином слушну інформацію. Маю на те власний досвід, коли листування з професором щодо проблем української археології потрапило на шпальти газети російських науковців «Троицкий вариант», за обопільною згодою сторін (Клейн, Отрошенко 2013, с. 4—5). Заключна фраза ювіляра в цій дискусії: «Майдан закончился», звучала тоді переконливо, аж до осені того ж таки року. А листування триває, виявляючи щирю

зацікавленість колеги в тому, що відбувається у нас, і не лише на ниві науки.

Оглядаючись на останні 70 років, плідно прожитих Левом Самойловичем у науці, намагаюсь виявити секрет його феномену. Здається, ключем для такого розуміння є поняття «вільнодумець», озвучене дослідником в останній книзі (Клейн 2017, с. 144). Саме воно й визначило долю юнака, від першого конфлікту в Гродно з міською владою 1947 р., як існування в стані турбулентності впродовж наступних 15-ти років. Подальші 19 років можна вважати періодом стабільності (робота на кафедрі археології в ЛДУ), що припали на добу Застою. Але й тоді вільнодумство аж ніяк не заохочувалося й закінчилося для «небезпечної» людини в'язничним терміном. Так розпочався другий період турбулентності в житті ювіляра (1981—1994), але й у житті конаючої держави також. Л. Клейн її подолав, а «соціалістичний експеримент» — наказав довго жити. Далі надійшов нетривалий час «коржиків» (1994—1997): повернення права на роботу, статус професора, ветеранська книжка. Видається, що для державної машини Клейн все-таки існує й вона усвідомлює його внесок у російську та світову науку, а прийде час і скористається ним. Поки ж влада, зазнавши фіаско у спробах приручити незалежного науковця, просто залишила його у спокої, забезпечивши ським-таким прожитковим мінімумом.

По тому й настала золота осінь, що триває вже 20 років. Коли ж простежити обсяги творчої віддачі, то вони зростають від періоду до періоду, незалежно від зовнішніх обставин, досягши апогею в XXI ст. Прикладом свого життя Л. Клейн переконує, що все вирішує сама людина, її талант, працелюбність та вільнодумство. От і має Феномен російської археології специфічну винагороду за системне долання перепон та плідні муки творчості: *«А я привык получать удовольствие от славы. Это ведь тоже своеобразный наркотик (только скорее полезный, чем вредный)»* (Клейн 2010, с. 94).

З наближенням вагової дати зичимо ювілярові здоров'я й нових конструктивних видань!

Заднепровский Ю.А., Овсянников О.В., Матюхин А.Е., Бочкарев В.С. Заключение комиссии по проверке фактов нарушения авторских прав со стороны старшего научного сотрудника ЛОИА АН СССР, к. и. н.

А.Я. Щетенко // Советская археология. — 1984. — № 2. — С. 282—283.

Клейн Л.С. Вопросы происхождения славян в сборнике докладов VI научной конференции Института археологии АН УССР // Советская археология. — 1955. — Т. XXII. — С. 257—272.

Клейн Л.С. Кургани біля с. Троїцького // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1960. — Т. VIII. — С. 141—160.

Клейн Л.С. Катакомбные памятники эпохи бронзы и проблема выделения археологических культур // Советская археология. — 1962. — № 2. — С. 6—38.

Клейн Л.С. Краткое обоснование миграционной гипотезы о происхождении катакомбной культуры // Вестник Ленинградского университета. — 1962а. — С. 74—87.

Клейн Л.С. Катакомбная культура или катакомбные культуры? // Статистико-комбинаторные методы в археологии. — М., 1970. — С. 165—169.

Клейн Л.С. Археологическая типология. — Ленинград, 1991.

Клейн Л.С. Феномен советской археологии. — СПб, 1993.

Клейн Лев Од Дніпра до Інду // Індоевропа. — К., 1996—1997. — Кн. 1—2. — С. 20—27.

Клейн Л.С. Кодекс етики археолога як справа честі країни // Археологія. — 2009. — № 1. — С. 100—102.

Клейн Л.С. Новая археология. — Донецк, 2009.

Клейн Л.С. Перегляд катакомбної спільності (про дискусійну працю С.Ж. Пустовалова) // Археологія. — 2009а. — № 4. — С. 90—103.

Клейн Л.С. Українське освоєння трипілля: енциклопедія-довідник чи пам'ятник? // Археологія. — 2009б. — № 1. — С. 109—116.

Клейн Л.С. Трудно быть Клейном. Автобиография в монологах и диалогах. — СПб, 2010.

Клейн Л.С. Этногенез и археология. — СПб, 2013. — Т. 1. — Теоретические исследования.

Клейн Л.С. Первый век: сокровища сарматских курганов. — СПб: Евразия, 2016.

Клейн Л. Муки науки: ученый и власть, ученый и деньги, ученый и мораль. — М.: Новое литературное обозрение, 2017.

Клейн Л.С., Отрощенко В.В. Украинская археология в России и вне ее // Троицкий вариант. — 07.05.2013. — № 128. — С. 4—5.

Корзухина Г.Ф. К истории Среднего Поднепровья в середине I тыс. н. э. // Советская археология. — 1955. — Т. XXII. — С. 61—82.

Лев Самойлов. Перевернутый мир. — СПб, 1993.

Максимов Е.В. Обсуждение вопросов ранней истории славян в Институте археологии АН УССР // КСИА АН УССР. — К., 1956. — Вып. 6. — С. 72—78.

Отрощенко В. В. Український слід в «Історії російської археології» Л. Клейна // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2015. — Вип. 60. — С. 4—11.

Klejn L. A brief validation of the migration hypothesis with respect to the origin of the Catacomb culture // Soviet Anthropology and Archaeology. — New-York, 1963. — Vol. 1. — No. 4. — P. 27—36.

Klejn L. A panorama of theoretical archaeology // Current Anthropology. — 1977. — Vol. 18 (1). — P. 1—42, (2). — P. 371—373.

Klejn L. Archaeological Typology. — Oxford, 1982.

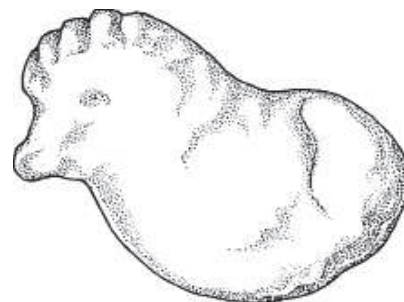
Надійшла 30.03.2017

References

- Klein L.S. Voprosy proishozhdeniia slavian v sbornike dokladov VI nauchnoi konferencii Inctituta arheologii AN USSR. *Sovetskaia arkheologiiia*, 1955, vol. XXII, pp. 257-272.
- Klein L.S. Kurgany bilia s. Troitskoho. *Arkheolohichni pamiatky URSSR*. Kyiv, 1960, vol. VIII, pp. 141-160.
- Klein L.S. Katakombnye pamiatniki epokhi bronzы i problema vydeleniia arheologicheskikh kultur. *Sovetskaia arkheologiiia*, 1962, no. 2, pp. 6-38.
- Klein L.S. Kratkoe obosnovanie migracionnoi gipotezy o proishozhdenii katakombnoi kultury. *Vestnik Leningradskogo universiteta*, 1962a, pp. 74-87.
- Klein L.S. Katakombnaia kultura ili katakombnye kultury? *Statistiko-kombinatornye metody v arkheologii*. Moskva, 1970, pp. 165-169.
- Klein L.S. Arheologicheskaiia tipologiia. Leningrad, 1991.
- Klein L.S. Fenomen sovetskoi arheologii. St. Peterburg, 1993.
- Klein Lev. Od Dnipro do Indu. *Indoevrope*. Kyiv, 1996-1997, book 1-2, pp. 20-27.
- Klein L.S. Kodeks etyky arkheoloha yak sprava chesti kraiiiny. *Arkheolohiia*, 2009, no. 1, pp. 100-102.
- Klein L.S. Novaja arheologiia. Donetsk, 2009.
- Klein L.S. Perehliad katakombnoi spilnosti (pro dyskusiinu pratsiu S.Zh. Pustovalova). *Arkheolohiia*, 2009a, no. 4, pp. 90-103.
- Klein L.S. Ukrainiske osvoinnia trypillia: entsyklopediia-dovidnyk chy pamiatnyk? *Arkheolohiia*, 2009b, no. 1, pp. 109-116.
- Klein L.S. Trudno byt Kleinom. Avtobiografiia v monologah i dialogah. St. Peterburg, 2010.
- Klein L.S. Etnogenez i arkheologiia. St. Peterburg, 2013, vol. 1. Teoreticheskie issledovaniia.
- Klein L.S. Pervyi vek: sokrovishcha sarmatskikh kurganov. St. Peterburg: Evraziia, 2016.
- Klein L. Muki nauki: uchenyi i vlast, uchenyi i dengi, uchenyi i moral. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2017.
- Klein L.S., Otroshchenko V.V. Ukrainskaia arheologiia v Rossii i vne ee. *Troickii variant*. 07.05.2013. no. 128, pp. 4-5.
- Klejn L. A brief validation of the migration hypothesis with respect to the origin of the Catacomb culture. *Soviet Anthropology and Archaeology*. New-York, 1963, vol. 1, no. 4, pp. 27-36.
- Klejn L. A panorama of theoretical archaeology. *Current Anthropology*. 1977, vol. 18 (1), pp. 1-42; vol. 18 (2), pp. 371-373.
- Klejn L. Archaeological Typology. Oxford, 1982.
- Korzhuhina G.F. K istorii Srednego Podneprov'ia v seredine I tys. n. e. *Sovetskaia arheologiia*, 1955, vol. XXII, pp. 61-82.
- Lev Samoilov. Perevernutyi mir. St. Peterburg, 1993.
- Maksimov E.V. Obsuzhdenie voprosov rannei istorii slavian v Inctitute arheologii AN USSR. *Kratkie soobshcheniia instytuta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1956, iss. 6, pp. 72-78.
- Otroshhenko V.V. Ukrainskyi slid v «Istorii rossijskoi arkheolohii» L. Kleina. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*. Kyiv, 2015, iss. 60, pp. 4-11.
- Zadneprovskii Yu.A., Ovsianikov O.V., Matiuhin A.E., Bochkarev V.S. Zakliuchenie komissii po proverke faktov narusheniia avtorskikh prav so storony starshego nauchnogo sotrudnika LOIA AN SSSR, k. i. n. A.Ya. Shhetenko. *Sovetskaia arkheologiia*, 1984, no. 2, pp. 282-283.

Методика археологічних досліджень

УДК: [902.6 : 904.4] (477.63/.65) "638"

М. Матера, М. Богацкий, В. Малковский *

НЕИНВАЗИВНЫЕ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЗДНЕСКИФСКОГО / ПОСТСКИФСКОГО КОНСУЛОВСКОГО ГОРОДИЩА

Представлены результаты аэрофотосъемки и геофизических методов исследования городищ Нижнего Поднепровья. Подробное описание этих методов позволит успешно внедрить их в полевые исследования других археологических памятников. Проведенная археологическая верификация результатов, полученных в ходе применения неинвазивных методов разведок памятников показала успешность их применения при исследовании однослойных поселенческих структур.

К л ю ч е в ы е с л о в а: аэрофотосъемка, геофизические методы исследования, магнитометрические измерения, Нижнее Поднепровье, Консуловское городище.

Группа позднескифских/постскифских ¹ городищ, расположенных в районе Нижнего Днепра, подвергалась археологическим исследованиям разных видов. Проводились как раскопочные, так и неинвазивные работы (более подробно см.: Гаврилюк, Крапивина 2007, с. 54—57; Gavrilyuk, Krapivina 2007, p. 564—567.)

Однако геофизические методы применялись лишь при исследованиях Красномаяцкого

городища, где в 2006 г. Т.Н. Смекаловой была проведена магнитная съемка (Гаврилюк и др. 2009, с. 90—94). Ее результаты оказались достоверными, а такая методика оказалась оправданной для работы на территории нижнеднепровских городищ. Учитывая факт постоянного разрушения (Гаврилюк 2009, с. 97; Гаврилюк 2013, с. 543 и сл.; Никоненко 2015, с. 95) позднескифских/постскифских городищ и некрополей, методы неинвазивных исследований могут в какой-то мере послужить способом сохранения хотя бы части научной информации об этих памятниках. С использованием новейшего, современного оборудования такие исследования (на этапе сбора данных, т. е. полевых работ) проводятся довольно быстро. По сравнению с масштабными археологическими раскопками, их стоимость довольно невысокая.

В августе 2015 г. неинвазивные исследования проводились на территории Консуловского городища, расположенного у с. Республиканец Бериславского р-на, Херсонской обл. ². План работ предусматривал аэрофотосъемку территории памятника, картографические работы, а также геофизические исследования с помощью двух методов: магнитной съемки и измерений электросопротивления грунта. В этом же году началась также археологическая верификация полученных результатов.

Аэрофотосъемка

Главной целью аэрофотосъемки являлось получение фотографий памятника как вертикальных, так и наклонных, показывающих его

* БОГАЦКИЙ Мирон — доктор, научный сотрудник Института археологии Варшавского университета.

МАЛКОВСКИЙ Веслав — магистр, младший научный сотрудник Института археологии Варшавского университета.

МАТЕРА Марчин — доктор гуманитарных наук в области археологии Института археологии Варшавского университета.

¹ Термин постскифская культура впервые предложил Н.А. Гаврилюк и В.В. Крапивина (Гаврилюк, Крапивина 2005, с. 66 и сл.). Дискуссия о терминах позднескифский/постскифский и аргументация за использованием второго из них для нижнеднепровских городищ см.: Гаврилюк 2013, с. 542; Гаврилюк, Матера 2016, с. 121—135). Другой точки зрения придерживается А.В. Симоненко (Симоненко 2016, с. 476—483).

© М. МАТЕРА, М. БОГАЦКИЙ,
В. МАЛКОВСКИЙ, 2017

² Работа проведена в ходе реализации польско-украинского договора о сотрудничестве между Варшавским университетом, Институтом археологии НАН Украины и Национальным заповедником «Хортица».

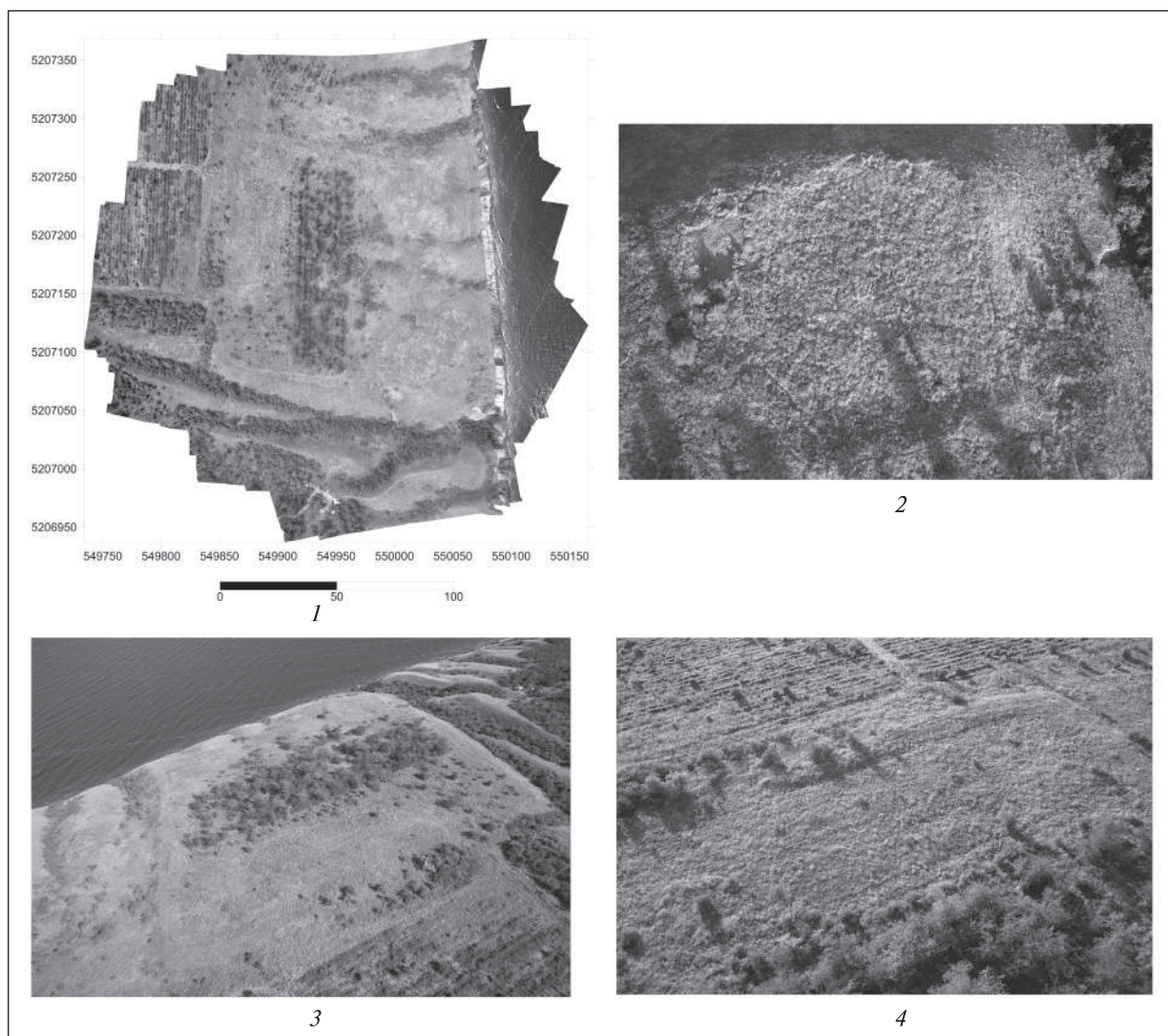

Рис. 1. 1 — ортофотокарта Консуловского городища, составленная из 89 снимков с воздуха (М. Богацкий); 2 — вертикальный снимок раскопа I и валов, ограничивающих цитадель (М. Богацкий); 3 — наклонный снимок всей территории Консуловского городища. Вид с северо-запада (М. Богацкий); 4 — северо-западный угол основной территории Консуловского городища. Вид с юго-востока (М. Богацкий)

территорию с разной высоты и точек обзора. В дальнейшем такие фотографии послужили созданию ортофотокарты (рис. 1, 1) и цифровой модели поверхности (Digital Surface Model) Консуловского городища.

План фоторабот был подготовлен на базе информации, полученной во время анализа карт и спутниковых фотографий памятника. Используются данные интернет платформы Google Maps (<https://maps.google.pl/>), на которой самые новые снимки датированы июнем 2013 г. На них видно, что 1/3 территории памятника (центральная часть городища) покрыта деревьями, из-за чего она недоступна для геофизических исследований. Аэрофотоснимки этого участка городища также лишены археологического субстрата. Остальная территория пригодна для использования неинвазивных методов проспекции. На

спутниковых снимках хорошо видны были укрепления основной территории городища, однако, укрепления юго-восточной части городища, т. н. цитадели, не прослеживались. Они частично видны лишь на черно-белых снимках сентября 2009 г. Современная ситуация на земле не отличается от видимой на снимках с 2013 г. — укрепления как основной части городища, так и его цитадели хорошо прослеживаются на территории памятника.

Во время исследований главной проблемой являлась степная растительность, которая на разных участках памятника на момент съемки достигала высоты 1,2 м от поверхности земли. Для того чтобы, основываясь на базе фотogramметрической конверсии, сделать точную цифровую модель рельефа, все растения на поверхности памятника должны быть удалены.

Довольно большая поверхность городища, относительно короткий срок полевых работ экспедиции, ее немногочисленный состав не позволили сделать это.

В связи с тем, что следы тропинок, протопанных людьми или животными, усложняют позднейшую интерпретацию растительных маркеров, аэрофотосъемка проводилась в первую очередь, еще до начала раскопок на территории памятника. Изменения в росте растений особенно одного вида часто являются индикатором находившихся под землей археологических остатков (Wilson 2000, р. 67). Однако, если часть растений затоптана, верификация растительных маркеров на памятнике практически невозможна. Затоптанная растительность может также, из-за помех, привести к погрешностям в фотограмметрически созданной цифровой модели поверхности (Digital Surface Model). Часть модели в таком случае может показывать уровень затоптанной растительности.

Определенные трудности в проведении аэрофотографии создал также высокий, обрывистый берег Днепра. Он не позволил перейти достаточно далеко на восток, чтобы сделать соответствующие снимки для создания детальной трехмерной модели береговой части памятника. Из-за этого район берега в некоторых местах не виден на ортофотокарте (рис. 1, I).

Аэрофотосъемка проводилась при использовании метода, развиваемого Мироном Богачким с 2006 г. и проверенного на многих археологических памятниках (Bogacki 2012, р. 77—91; Bogacki et al. 2010, р. 121—130; Bogacki 2015, р. 73—80) — фотографии с воздуха. Это метод аэрофотосъемки основан на выносе фотоаппарата на высоту с помощью змея, являющегося его платформой. Для условий Консуловского городища этот метод оказался оптимальным. На открытом пространстве нижнеднепровских степей, где преобладает сильный ветер, использование змея с целью вынесения фотоаппарата представлялось вполне оправданным. Это подтвердили уже первые попытки аэрофотосъемки. Во время проводимых работ на памятнике дул довольно сильный, постоянный юго-западный ветер, который позволял работать со змеем и вынести фотоаппарат на высоту около 130 м над поверхностью земли. С такой высоты удалось сделать как вертикальные, так и наклонные снимки всей территории памятника (рис. 1, 2—3). Были совершены четыре фотосессии, во время которых сделано около 1200 снимков.

Для аэрофотосъемки Консуловского городища были выбраны парашютные змеи (Bogacki 2014, р. 159—160) трех разных размеров, предназначенные для разной силы ветра. Наиболее часто использовался средний змей размерами 3,00 × 2,66 м. Вылетает он под углом около 60°, благодаря чему на вертикальных снимках не видны ни веревка, ни обслуживающая оборудование, команда. Во время работы использовались фотоаппараты Canon 5d и Canon 5d mk2 с объективами Canon 24mm f/2.8 и Canon 35mm f/2.0.

Под змеем была подвешена рулевая рама новой конструкции. Она изобретена на базе карданового подвеса (gimbal)? подвешенного под октокоптером типа Mikrokopter HiSight SLR2 (<https://www.mikrocontroller.com/>, MK HiSight SLR2 [HISIGHT_SLR2]), который подвергся нескольким модификациям. Был изменен сервопривод (serwo), контролирующий движения на оси наклона, добавлен механизм оборота в оси панорамы (pan) на сервоприводе на движение на 360°, а также добавлены ножки, видео передатчик 5,8 ГГц и приемник сигнала дистанционного управления вместе с подключенным к нему кабелем спуска затвора. Как и в ранее использованных конструкциях, рама была прикреплена к веревке с помощью добавочной самовыравнивающейся системы типа пикавет (Picavet Suspension Pendulaire Elliptique) (Picavet 1912, s.p.; <http://cerfvolantancien.free.fr/picavet/suspension.htm>). Самым большим преимуществом новой конструкции являлась, редко встречаемая в управляемых рамах для змея, возможность контроля движения наклона (roll). В случае, когда система пикавет недостаточно выравнивала наклон горизонта, существовала возможность полной компенсации этого с помощью карданова подвеса.

Консуловское городище по форме приближается к квадрату со сторонами в 250 м. Это довольно большая территория для фотографии с низкого уровня (Small Format Aerial Photography) (Aber и др. 2010). Чтобы снять всю территорию на одном снимке, надо бы вынести фотоаппарат значительно выше, чем обычно. Это достигается с помощью змея подвешенного на высоту 150 м или использованием более широкоугольного объектива. В обоих случаях это привело бы к значительному ухудшению разрешения изображений. Поэтому были сделаны вертикальные снимки отдельных частей памятника, которые во время дальнейшей обработки соединялись в одну картину с высоким разрешением (рис. 1, I).

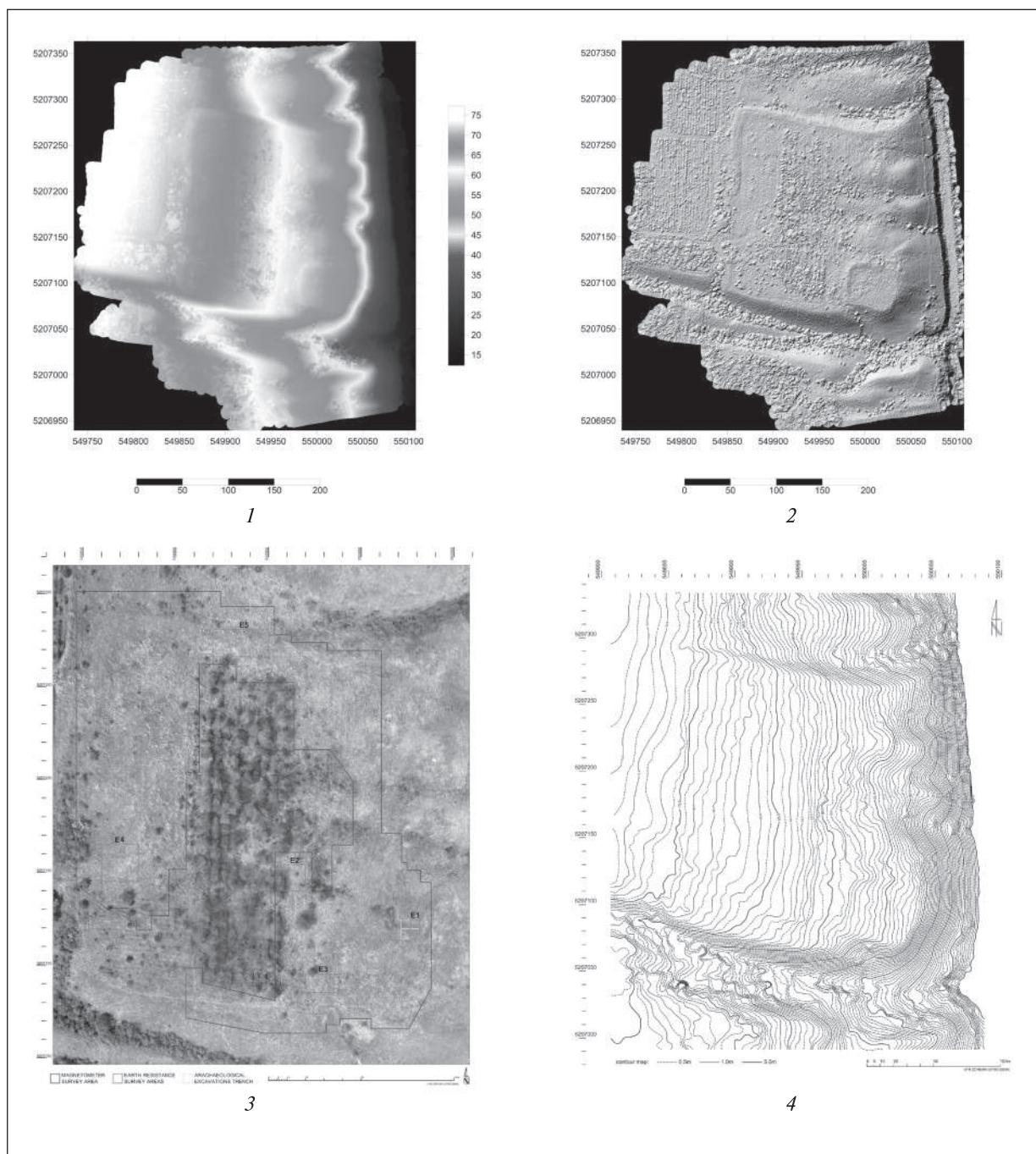

Рис. 2. 1 — Консуловское городище — цветной градиент рельефа (М. Богацкий); 2 — Консуловское городище — отмывка рельефа на базе цифровой модели рельефа (М. Богацкий); 3 — локализация районов геофизических исследований на ортофотокарте (М. Богацкий, В. Малковский); 4 — топографический план Консуловского городища, составленный в ходе исследований 2015 г. (В. Малковский)

На этапе фотограмметрической обработки были отобраны 89 вертикальных снимков, которые с помощью программы Photoscan Pro 1.1.6 (<http://www.agisoft.ru/products/photoscan/>) превращены в трехмерную модель местности и ортофотокарту. Полученные разработки были внедрены в систему координат WGS 84/UTM 36N EPSG 32636. Это стало возможным благодаря размещенным на территории па-

мятника фототочкам. Их локализация проводилась при использовании аппаратуры GPS RTK. Точность определения локализации с помощью такого оборудования достигает нескольких сантиметров. Цифровая модель поверхности была создана с помощью программного обеспечения для работы с графическими информациями, такими как OBJ и PDF, а также в виде облака точек TXT и DEM. Ортофо-

токарты, базирующиеся на трехмерных моделях поверхности, были сохранены в формате GeoTiff. Снимки сделано в формате RAW.

Анализ принятой методики исследований, а также анализ, которому подвергались как вертикальные, так и наклонные фотографии привели к следующим выводам.

В условиях Консуловского городища метод аэрофотосъемки с использованием змея и подвешенного под ним фотоаппарата вполне оправдался. При постоянном, довольно сильном ветре без проблем были сделаны снимки всей поверхности памятника. Учитывая тот факт, что похожих условий можно ожидать и на других нижнеднепровских позднескифских городищах, этот метод неинвазивного исследования для нижнеднепровских городищ является оптимальным.

Как растительные, так и теневые маркеры не показывают наличия оборонительного рва с напольной стороны, перед основной линией укреплений городища с запада. На наклонных снимках не виден также ров защищающий территорию цитадели. Зато на наклонных снимках хорошо видны валы, окружающие как основную часть городища, так и его цитадель, практически во всю свою длину (рис. 1, 3–4). Интересным наблюдением является присутствие понижения западного вала центральной части городища. Оно наблюдается около 25 м на север от юго-западного угла укреплений на протяженности около 50 м.

Некоторые данные относительно археологических структур, находившихся на территории памятника, могут предоставить также границы встречаемости отдельных видов растений. Однако это наблюдение нуждается в дальнейших исследованиях и в их археологическом подтверждении.

Анализу подверглась также цифровая модель поверхности. При этом были созданы несколько цветных версий градиента и так называемая отмывка рельефа (hill shading) (рис. 2, 1–2). В результате этих действий сильнее обозначился перерыв в западной части основного вала городища. На отмывке рельефа видны также следы современной распашки территории. Они локализируются в районе юго-западного угла городища, а также в его западной и северо-восточной частях.

Геофизические исследования

Геофизические исследования проводились с использованием двух методов: магнитометри-

ческого и измерений электросопротивления грунта.

Магнитная съемка. Магнитометрические измерения были предприняты с целью исследования возможно наибольшей территории памятника для определения локализации и определения магнитных аномалий. Магнито-разведкой была исследована площадь 2,5 гектара (рис. 2, 3).

Физические основы использования магнитных измерений для археологических исследований объясняются свойствами магнитного поля Земли, параметрами горных пород, а также других материалов, из которых состоят археологические объекты. Изменения напряжения магнитного поля являются эффектом магнитных свойств пород и грунтов, фиксированных как повышения или понижения регистрируемых величин или результатом остаточной намагниченности, полученной во время разного рода термической обработки или контакта с огнем (Misiewicz 2006, p. 77). В последнем случае регистрируемые аномалии имеют четко обозначенную полюсную структуру (диполовую) с минимальными и максимальными значениями вблизи объекта, являющегося их источником.

Исследования проводились при помощи цезиевого магнитометра Geometrics G-858G с использованием синхронной локализации с помощью приемника GNSS RTK. Аппаратура Geometrics G-858G позволяет регистрировать изменения величины вектора общей напряженности магнитного поля с частотой 0,1 Гц (сек.) и точностью 0,01 нТл. Метод одновременного использования магнитометра с приемником GNSS RTK позволяет дать точную регистрацию изменений величин магнитного поля при синхронной регистрации ландшафта. Сопоставление данных магнитометрических измерений с высотными данными дает возможность ответа на вопрос о влиянии этого фактора на регистрацию изменений магнитного поля. Использование этого метода делает возможным точное выделение скоплений аномалий, определение границ памятников, а также получение информации, позволяющей дать оценку уровню сохранности археологических объектов (David et al. 2008). Кроме того, использование приемника GNSS RTK позволяет составить четкий, сориентированный по координатам, топографический план памятника с изогипсами в расстоянии 0,5 м (рис. 2, 4). В свою очередь, точные координаты позволяют сопоставить полученный план с другими планами памятника. Такая работа была сдела-

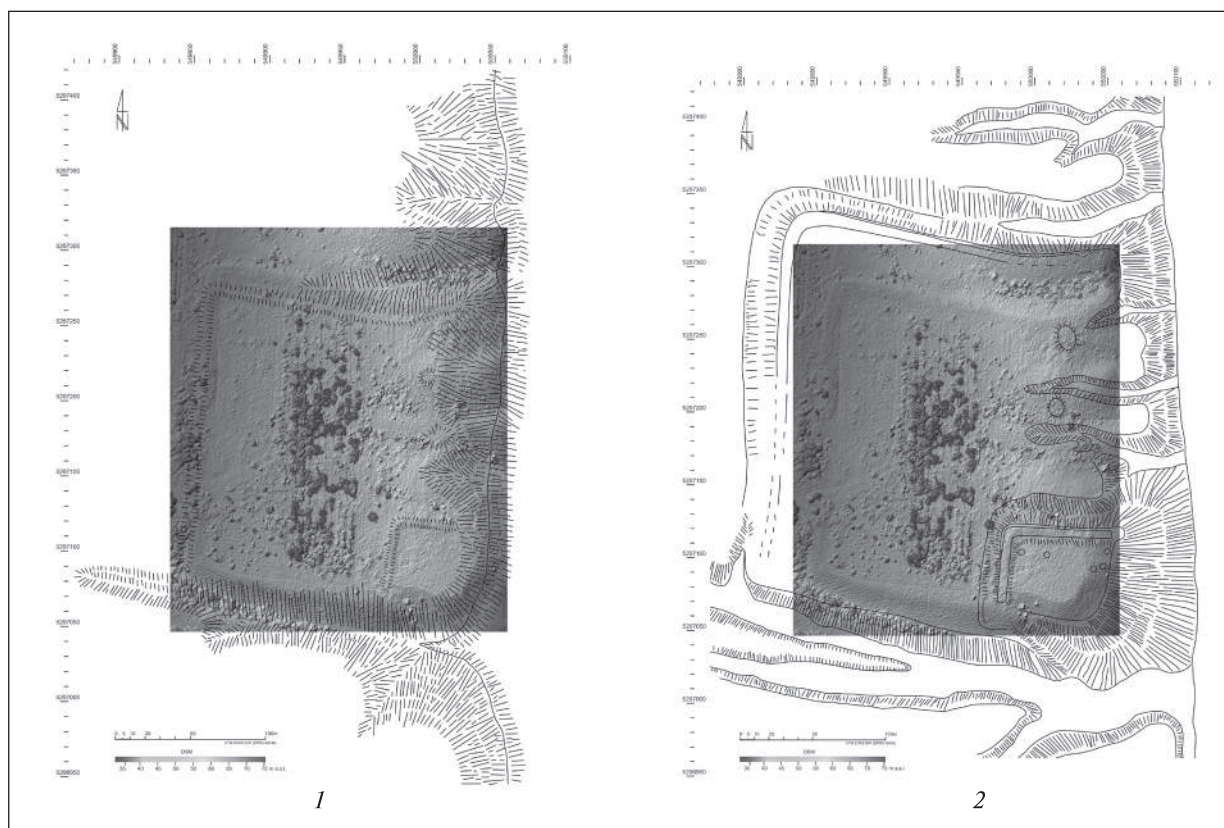

Рис. 3. 1 — топографический план Консуловского городища, составленный В.И. Гошкевичем и наложенный на цифровую модель поверхности с цветным градиентом рельефа; 2 — топографический план Консуловского городища, составленный Д.Д. Никоненко, и наложенный на цифровую модель поверхности с цветным градиентом рельефа

на как для плана, составленного В.И. Гошкевичем (Гошкевич 1912, с. 8) (рис. 3, 1), так и для плана Д.Д. Никоненко (Никоненко 2015, с. 94, рис. 3, 2) (рис. 3, 2). В результате проведенных измерений были созданы карты магнитных аномалий, локализованных на исследованной территории (рис. 4; 5, 1).

Зафиксированные значения вектора полной напряженности магнитного поля в диапазоне 49460—50070 нТл свидетельствуют о больших локальных разницах среднего магнитного поля. Их представление на карте магнитных аномалий с использованием визуального контраста значительно ограничивает предельные значения поля до диапазона 49710—49810 нТл (рис. 4; 5, 1). Вторая карта, созданная на базе магнитных измерений, показывает изменения псевдо-градиента составляющей горизонтального вектора общей напряженности магнитного поля в диапазоне $-3/+3$ нТл/м. На карте значений псевдо-градиента хорошо виден характер аномалии, благодаря указанию распределения минимальных и максимальных значений. Обе карты взаимно дополняют картину магнитных аномалий, регистрируемых на исследованной территории.

Показанные на обеих картах дипольные аномалии встречаются нерегулярно на всей исследованной территории и связаны с присутствием одиночных металлических предметов в приповерхностном слое. В западной части, где рельеф менее сложный, наблюдается большее число одиночных дипольных аномалий. В этой части памятника находится тоже несколько скоплений дипольных аномалий. Внимания заслуживают, прежде всего, две группы аномалий, обозначенные на карте как I и II (рис. 5, 1). Первая группа занимает территорию около 410 м², вторая — около 450 м². Общая площадь свыше 950 м². Обе группы изолированы друг от друга, что свидетельствует об их разных источниках происхождения. Диапазон значений вектора общей напряженности магнитного поля, регистрируемых на территории обеих групп, превосходит 100 нТл, что может свидетельствовать о наличии на этой территории артефактов из железа или развала сильно пережженного материала.

На юг от северо-западного угла укреплений основной части городища, в районе вала, прикрывающего оборонительные сооружения, находится еще одна большая группа диполь-

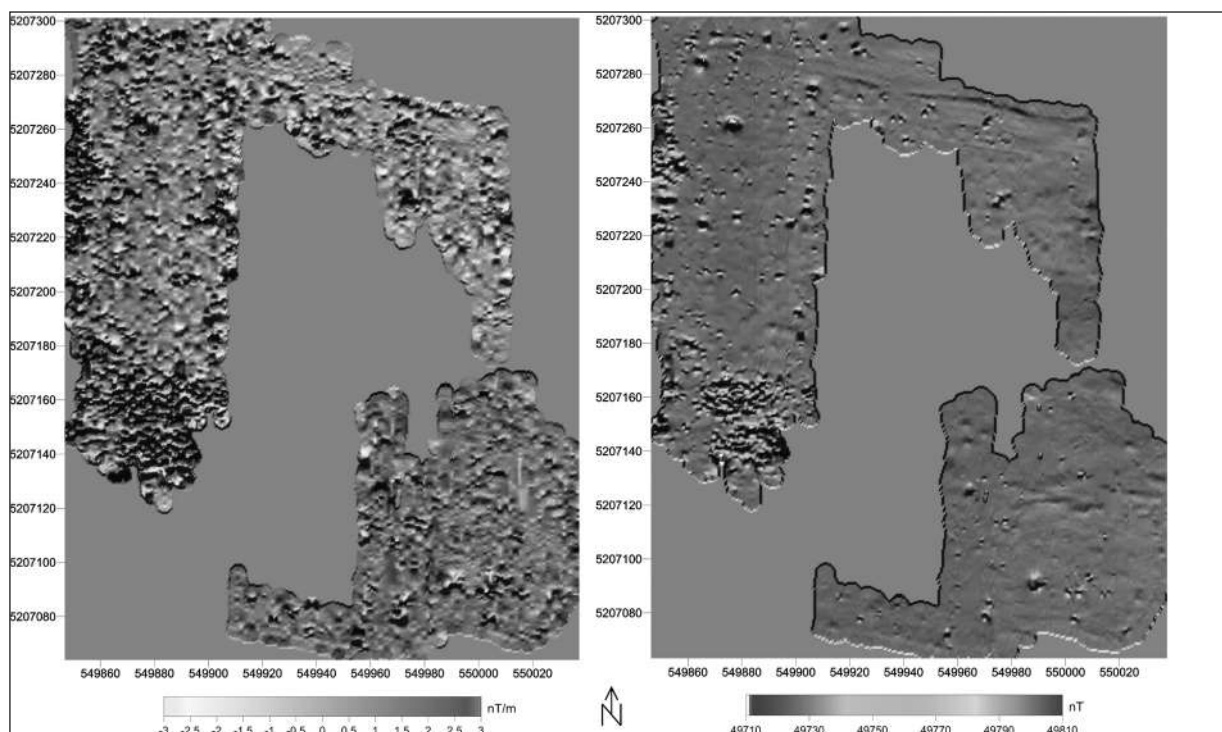

Рис. 4. Карты магнитных аномалий, регистрируемых на территории Консуловского городища. Слева — карта распределений псевдо-градиента горизонтальной составляющей вектора полной напряженности магнитного поля в диапазоне ± 3 нТл/м. Справа — карта вектора суммарной интенсивности магнитного поля между 49710—49810 нТл (В. Малковский)

ных аномалий, обозначенная на карте как III (рис. 5, 1). Она занимает территорию около 300 м². Однако линия оборонительных сооружений проходит в этом месте в направлении север—юг, а дипольные аномалии видные на карте как отклоненные на северо-запад.

Дальше на юг видны две линейные (рис. 5, 1), перпендикулярные к линии вала аномалии обозначенные как IV (севернее) и V (южнее). Длина каждой из них достигает 8,0 м. Аномалия IV отдалена от южного края группы аномалий, обозначенной как III, приблизительно на 6,0 м. Расстояние между аномалиями IV и V около 8,0 м. В 20 м на юг от аномалии V находится следующая перпендикулярная к линии вала аномалия длиной в 7,0 м. Она на карте обозначена как VI.

Описывая магнитные аномалии, расположенные в районе западной линии укреплений основной части Консуловского городища, надо упомянуть три аномалии, наблюдаемые вблизи двух групп дипольных аномалий I и II (рис. 5, 1). Аномалия, обозначенная как VII, повторяет линию вала залегающего над западной линией укреплений основной части городища. Ее длина 17 м. Двенадцать метров дальше на юг наблюдается следующая аномалия — VIII. Ее зафиксированная длина 6,0 м. Она

перпендикулярна линии вала и расположена вблизи современной дорожки ведущей на территорию памятника. В связи с этим возможно, что присутствие аномалии VIII, а также пространства, разделяющего находившиеся далее на северо-восток группы аномалий I и II, связано с функционированием этой же дорожки. То есть, описанные выше аномалии I и II могут являться результатом современных действий человека на территории памятника. Ответ на этот вопрос могут дать только археологические шурфы. Вблизи западной линии укреплений основной части городища находится еще одна дипольная аномалия длиной в 7,0 м. Она расположена у северного края аномалии VII почти перпендикулярно к ней (рис. 7, 1).

Среди аномалий, зафиксированных в восточной части памятника, внимания заслуживают три точечные аномалии обозначены как X, XI и XII (рис. 5, 1). Они полюсного характера и, несмотря на их небольшой диапазон (от 49760 до 49770 нТл), могут быть результатом присутствия материалов подвергшихся термической обработке. Расположены они на расстоянии около 8,0 м друг от друга. При этом эти аномалии создают как-бы вершины треугольника.

Похожие, небольшие, значения вектора общей напряженности магнитного поля колеб-

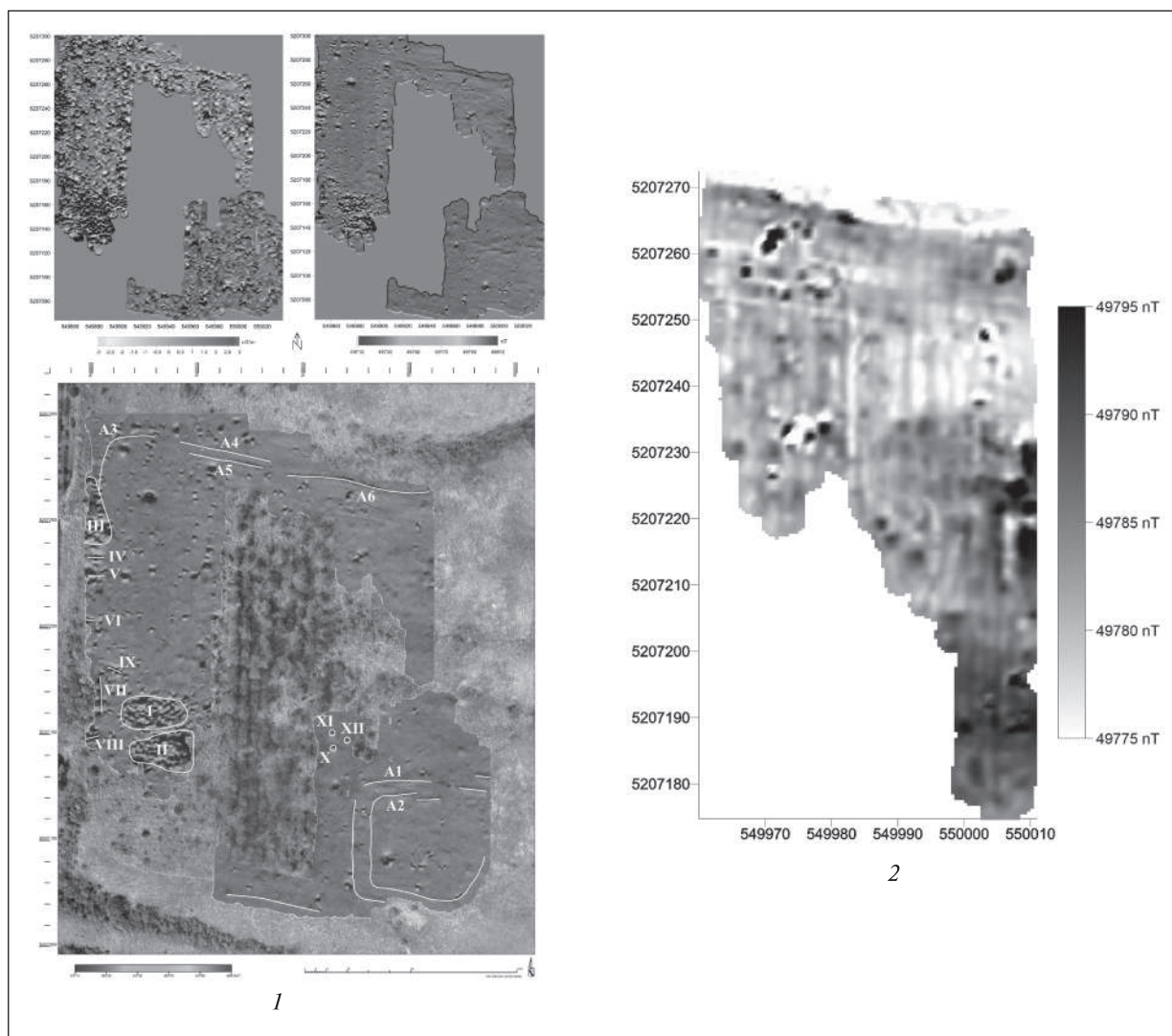

Рис. 5. 1 — карта магнитных аномалий, наложенная на ортофотокарту (М. Богацкий, В. Малковский); 2 — карта магнитных аномалий, зафиксированных в северо-восточной части Консуловского городища (М. Пиш)

лющиеся в диапазоне 10 нТл, наблюдаются также в линиях валов окружающих как основную часть городища, так и его цитадель. Эти сравнительно небольшие значения вызваны, скорее всего, наличием довольно небольшого количества ферромагнитных веществ в каменном материале конструкций оборонительных стен перекрытых валами. Этим материалом, наверное, являются куски осадочной породы в виде местного известняка. Анализ их химического состава мог бы принести добавочную информацию по этой теме.

Надо отметить, что наблюдаемые на карте распределения магнитных аномалий элементов системы укреплений городища отвечают наблюдаемым в поле формам рельефа, то есть линиям земляных валов.

Интересным является факт наличия двойной линии аномалий в районе валов, окружающих

цитадель Консуловского городища. Предположение о том, что это свидетельствует о технических особенностях конструкции укреплений с двумя линиями каменных структур, подтвердилось в ходе археологической верификации. Как в раскопе I, расположенном на северном вале цитадели, так и в раскопе II, заложенном на территории западного вала, была открыта двухпанцирная крепостная стена. Среднее расстояние между аномалиями, обозначенными на карте как A1–A2, достигает 7,0 м (рис. 5, 1) и не отвечает ширине открытой оборонительной стены. Перерыв в аномалии, наблюдаемой в центральной части вала, окружающего цитадель с севера, предположительно можно связывать с наличием в этом районе перехода соединявшего ее с остальной частью городища.

В северной части памятника аномалии, связанные с существованием оборонитель-

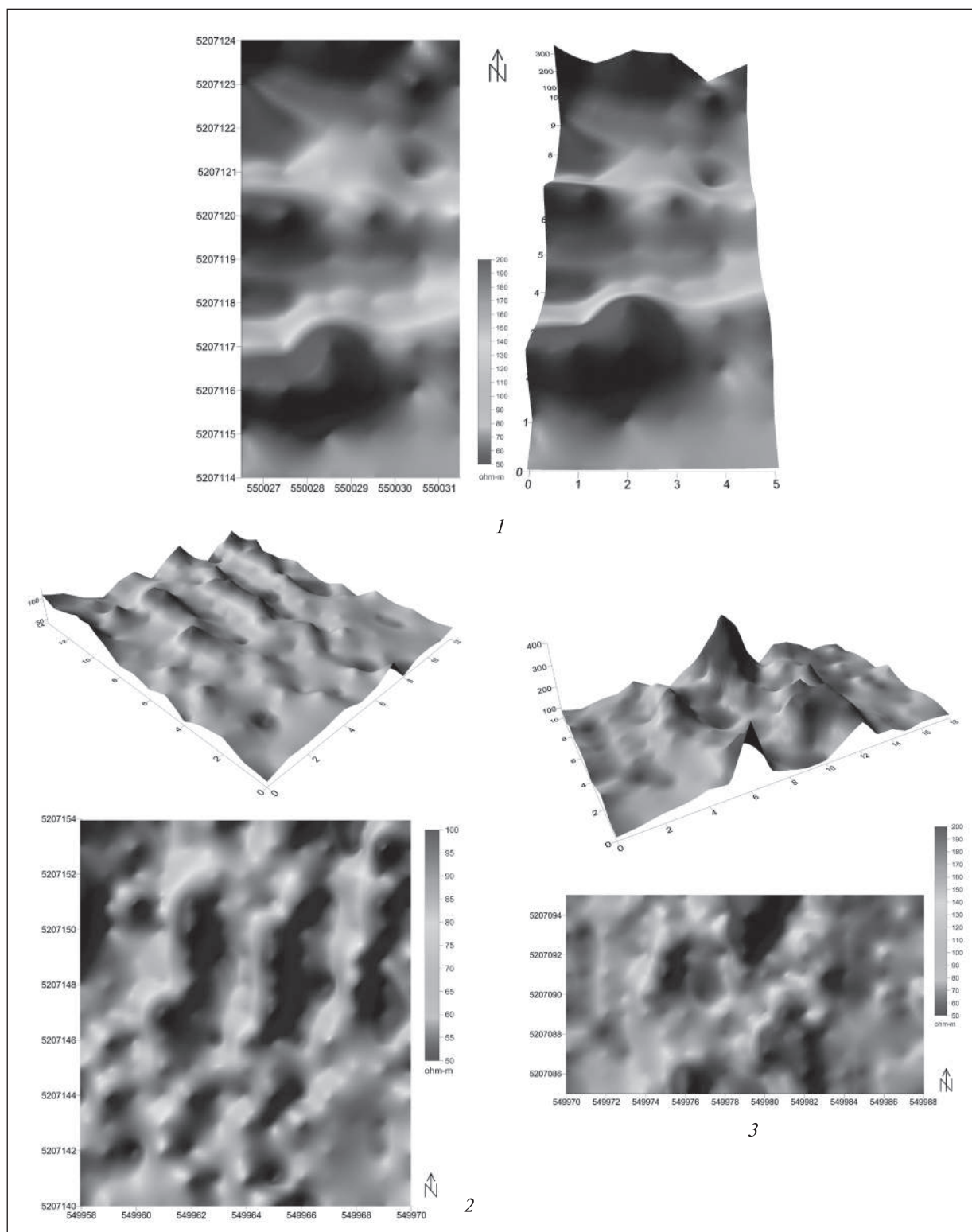

Рис. 6. 1 — распределение удельного сопротивления грунта в диапазоне 50—200 Ом-м для участка E1 (В. Малковский); 2 — распределение удельного сопротивления грунта в диапазоне 50—100 Ом-м для участка E2 (В. Малковский); 3 — распределение удельного сопротивления грунта в диапазоне 50—200 Ом-м для участка E3

ного вала, фиксируются от северо-западного угла городища (А3) до крутого склона плато, на котором оно расположено (восточный край линии А6). Длина аномалии, наблюдаемой

в северо-западном углу городища, достигает около 50 м. В центральной части вала, похоже как в случае с цитаделью городища, на расстоянии около 45 м фиксируется двойная линия

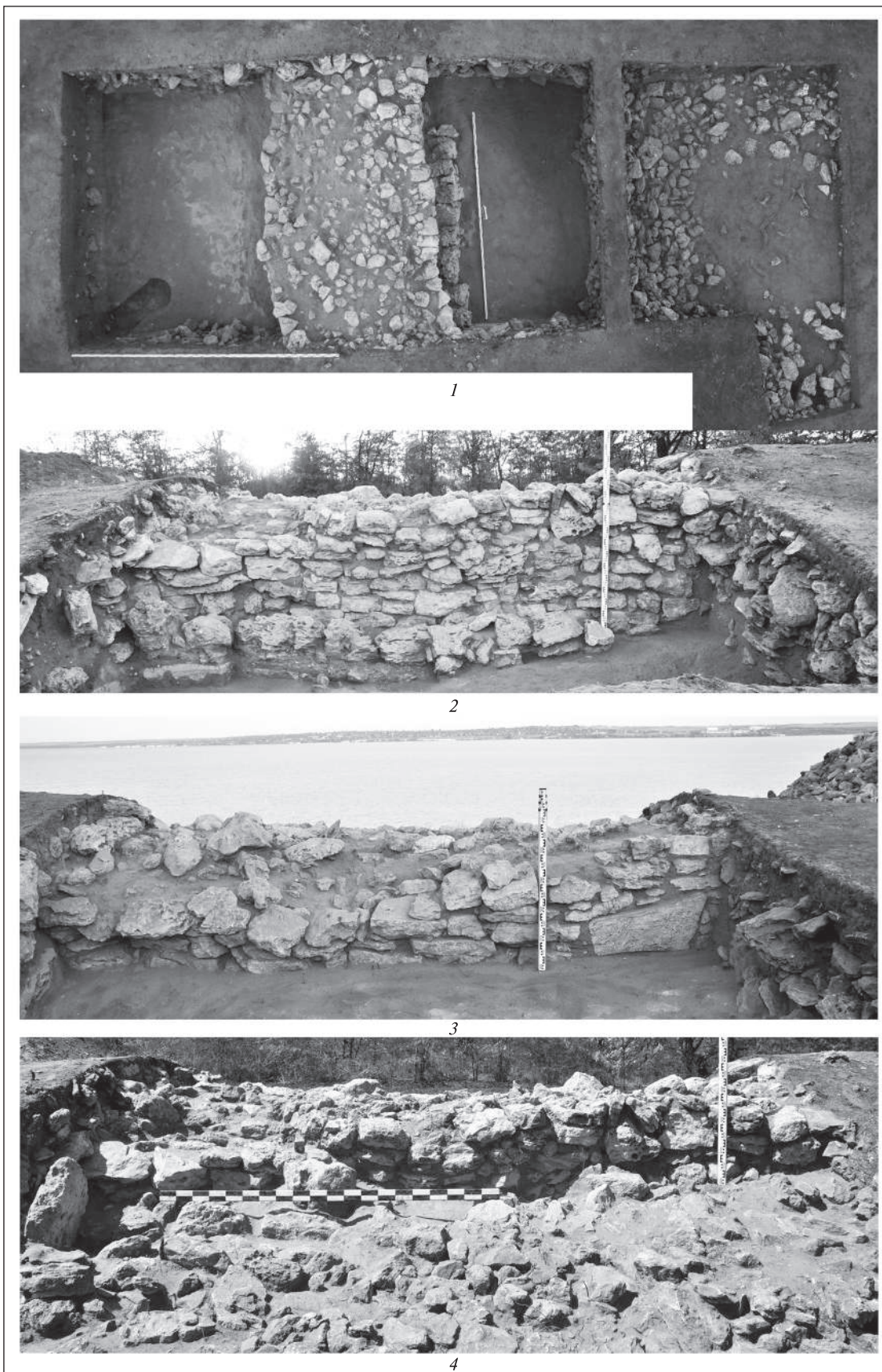

Рис. 7. 1 — Консуловское городище, раскоп II. Ортофотокарта, А. Волков; 2 — Консуловское городище, стена 1 — восточный фас оборонительной стены в раскопе II, М. Матера; 3 — Консуловское городище, стена 2 — западный фас оборонительной стены в раскопе II, М. Матера; 4 — Консуловское городище, кладка стены 2 и каменный завал на восток от нее, М. Матера

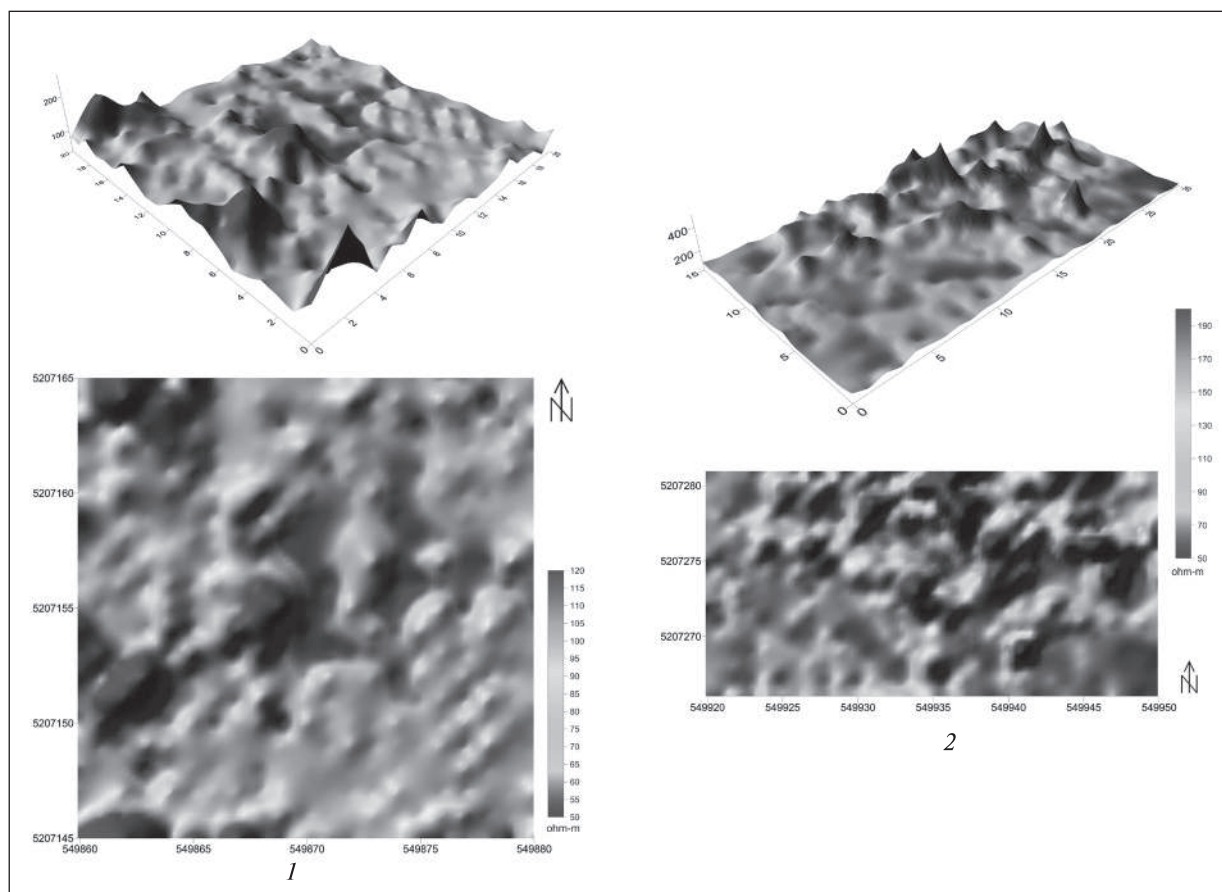

Рис. 8. 1 — распределение удельного сопротивления грунта в диапазоне 50—120 Ом-м для участка E4, В. Малковский; 2 — распределение удельного сопротивления грунта в диапазоне 50—200 Ом-м для участка E5, В. Малковский

аномалии (А4—А5). Вероятно, она также связана с присутствием оборонительной стены с двумя каменными панцирями и забутовкой в середине. Длина аномалии, обозначенной на карте как А6, достигает 70 м (рис. 5, 1).

Интересные наблюдения сделаны в северо-восточной части городища (рис. 5, 2), где зафиксирован был ряд линейных аномалий. Их характеристики и форма свидетельствуют об антропогенном происхождении. Возможно, это следы жилой (?) застройки городища. Их довольно регулярное расположение с большой долей осторожности можно принять как свидетельство внутренней планировки в этой части городища.

С целью пополнения информации, полученной в ходе магнитной съемки, были сделаны также измерения электросопротивления грунта на выбранных участках городища. Одновременно это была попытка проверки возможностей использования обоих методов в дальнейших исследованиях позднескифских городищ Нижнего Поднепровья.

Измерения электросопротивления грунта. Для измерений электросопротивления грунта

использовалась аппаратура ADA-7 с дипольной системой расстановки электродов. Исследования проводились способом, позволяющим провести детектирование приповерхностных слоев. В связи с этим, измерения производились с расстановкой питающих и измеряющих D-электродов на расстояние равное 2,0 м. Такой выбор метода исследований был продиктован данными, полученными в ходе археологических исследований, проведенных экспедицией Национального заповедника «Хортица» летом 2014 г. В шурфах, тогда заложенных на территории цитадели городища, материк появился уже на глубине 1,0—1,2 м (Никоненко 2015, с. 95).

Измерения электросопротивления были сделаны на пяти участках городища — E1—E5 (рис. 5, 2; 6; 7, 1), разбитых с помощью приемника GNSS RTK.

Участок E1 (рис. 6, 1) размерами 5,0 (В—З) × 10 (С—Ю) м находился в северо-восточной части цитадели городища в районе вала окружающего ее с севера. Он непосредственно примыкал с востока к территории раскопа I. Исследования на участке E1 проводились с целью добавочного

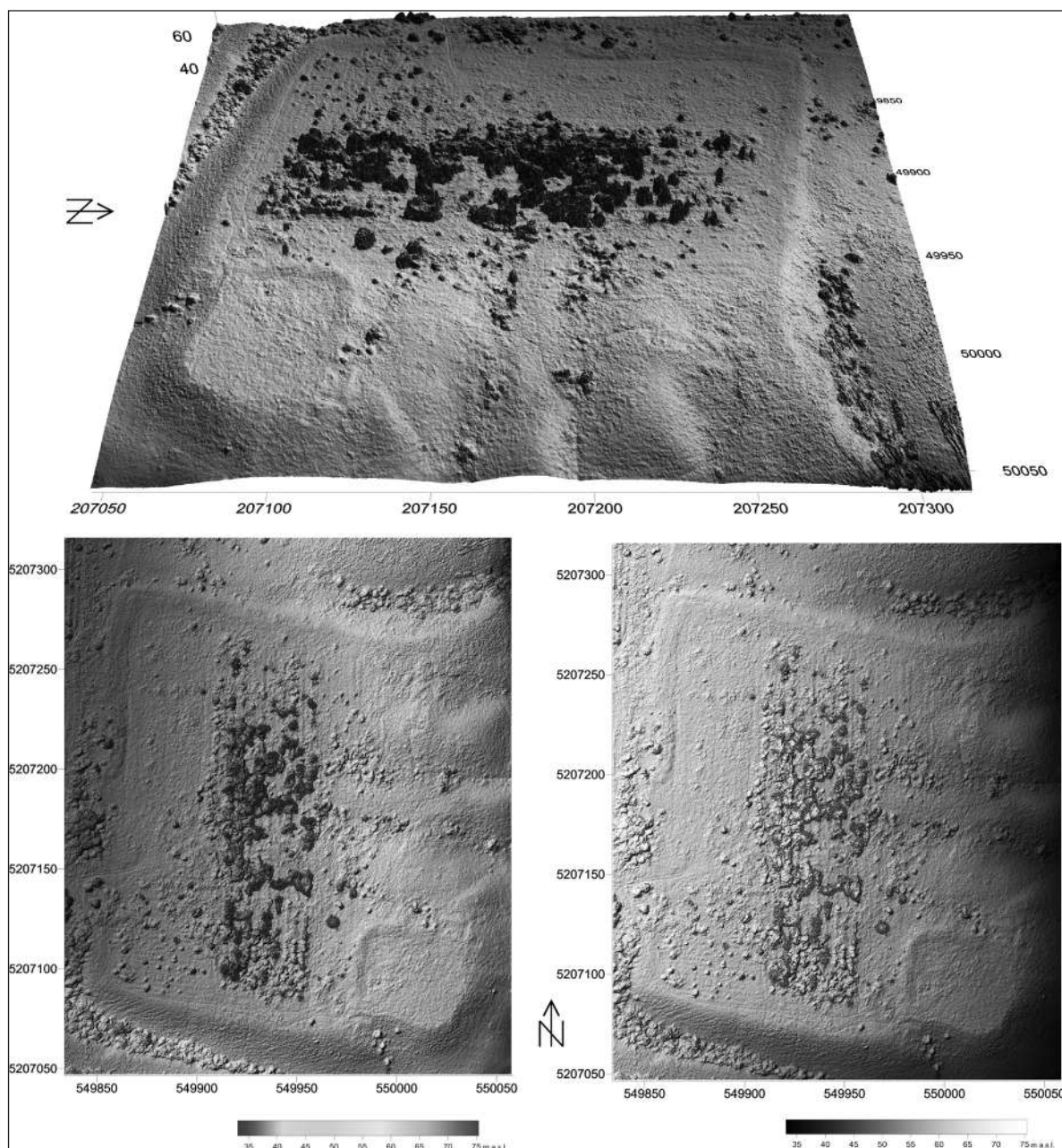

Рис. 9. Цифровая модель поверхности Консуловского городища, В. Малковский

опознания структур, присутствие которых было ранее зафиксировано во время магнитной съемки. На полученной карте распределения сопротивления грунта зафиксированы три аномалии расположенные по линии восток—запад (рис. 6, 1). Они были интерпретированы как линейные, каменные конструкции отдаленные друг от друга в пределах 4,0—5,0 м. В дальнейшем эти данные подтвердились открытием остатков каменной крепостной стены.

Участок E2 размерами 14 (С—Ю) × 12 (В—З) м располагается в центральной части городища на северо-запад от его цитадели (рис. 6, 2). Сделанные на его территории из-

мерения сопротивления грунта проводились с целью лучшего понимания результатов, полученных в ходе магнитометрических исследований. На карте магнитной съемки в этом районе находились три точечные дипольные аномалии, которые возможно связаны с наличием термической обработки археологических объектов (рис. 4; 5, 1). В связи с этим измерения сопротивления были направлены на получение добавочной информации о контексте зафиксированных магнитных аномалий. На территории участка E2 были отмечены четыре линейные аномалии расположенные в направлении север—юг. Расстояние между отдельными

ми линиями аномалии около 3,0 м (рис. 6, 2). Интерпретация полученных результатов вызывает определенные трудности. Отсутствуют однозначные предпосылки позволяющие связывать эти аномалии с деятельностью человека. Ответ на вопрос об их возможном антропогенном происхождении может принести только археологическая верификация.

Участок Е3 размерами 10 (С—Ю) × 18 (В—З) м, расположен на территории западного вала цитадели, вблизи ее юго-западного угла (рис. 6, 3). На полученной в ходе исследований карте распределения сопротивления грунта (рис. 6, 3) хорошо видны две линейные аномалии высоких (до 200 Ом-м) значений. Они идут по линии С—Ю и отдалены друг от друга максимумом 7,5 м в направлении В—З. Эти аномалии могут являться результатом присутствия каменных стен и мощных каменных завалов непосредственно к ним прилегающих. Такую ситуацию показали работы, проведенные в августе и сентябре 2016 г. в раскопе II расположенном на север от участка Е3 поперек вала ограничивающего территорию цитадели с запада. Во время раскопок был открыт участок оборонительной стены длиной 5,0 м (рис. 7, 1). Она ориентирована по линии С—Ю. Это двухпанцирная стена шириной около 2,6 м с забутовкой, состоящей из среднего и мелкого ломаного камня, утрамбованного вперемешку с глиной. Кладка как восточного, так и западного фаса из крупных ломаных камней, сложенных на глиняном растворе, постелистая, нерегулярная (рис. 7, 2—3). Строительным материалом являлся местный известняк. Верхняя часть этой стены могла быть сложена из сырцовых блоков, о чем свидетельствует присутствие довольно большого количества розмытого сырца. Во время исследований встречены мощные каменные завалы на восток и запад от конструкции стены. Местами встречаются «схавшие» довольно большие фрагменты кладки (рис. 7, 4). Понижение удельного сопротивления грунта, зафиксированное между выше описанными линейными аномалиями, возможно, вызвано присутствием глиняно-каменной забутовки.

Участок Е4, размерами 20 × 20 м, расположен в юго-западной части городища (рис. 8, 1), где во время магнитной съемки зафиксирована довольно таки большая группа дипольных аномалий. Она занимала территорию поверхности около 950 м². Измерения электросопротивления на этом участке были направлены на получение добавочной информации о характере структур, создающих магнитные аномалии в этой части

памятника. Результатом проведенных измерений является картина с четко фиксируемыми аномалиями в распределении удельного сопротивления грунта. В восточной части участка Е4 определены структуры с низким удельным сопротивлением. В его западной части отмечены высокие значения на участках, расположенных рядом с группой аномалий, показанных на карте магнитной съемки. Интересным является факт, что они не совпадают местами друг с другом. На месте магнитных аномалий были зафиксированы как раз низкие сопротивления грунта (рис. 4). Скорее всего, это указывает на различные факторы, влияющие на фиксирование магнитных аномалий и аномалий в удельном сопротивлении грунта. Интерпретация полученных результатов затруднительна, но возможно, регистрируемые аномалии связаны с современной деятельностью человека.

Участок Е5 — еще одна территория, исследованная с помощью метода измерения электросопротивления. Он расположен в центральной части вала защищающего городище с севера (рис. 8, 2). Участок Е5 размерами 15 (С—Ю) × 30 (В—З) м. На карте, показывающей величины вектора общей напряженности магнитного поля (рис. 4), виден перерыв в аномалии, созданной конструкцией оборонительных сооружений перекрытых земляным валом. Длина этого перерыва около 11 м. Измерения электросопротивления грунта показали, что, несмотря на карту магнитных аномалий, в этом районе фиксируются высокие значения в распределении удельного сопротивления достигающие до 500 Ом-м (рис. 8, 2), что может свидетельствовать о наличии большого числа камней. На цветной карте распределения удельного сопротивления четко видны две линейные аномалии, которые можно предположительно связывать с конструкцией крепостной стены (два каменных панциря). Кроме того, в линии вала видны и другие аномалии. Они, возможно, связаны или с перестройками самой конструкции стены или с присутствием в линии укреплений добавочных оборонительных сооружений.

Результатами неинвазивных исследований проведенных в 2015 г. на территории Консуловского городища являются ортофотокарта, цифровая модель поверхности (рис. 9), а также карты магнитных аномалий и удельного сопротивления грунта. Благодаря использованию этих методов были получены новые данные. Это позволит в будущем разработать и использовать полученные результаты в виде пространственной информационной системы, базирую-

шейся на объединенной системе локализации объектов городища в системе координат. Такая система в дальнейшем позволит провести избирательную селекцию выбранных сегментов данных и информации для рационального исследования памятника. Археологическая верификация геофизических исследований проведена в 2015 и 2016 гг., принесла добавочную информацию о характере и конструктивных особенностях укреплений, зафиксированных в ходе как магнитных, так и электрических измерений. Полученные археологические материалы сделали возможным датировку открытых фортификационных остатков.

Использование неинвазивных исследований вместе с их археологической верификацией может принести большой блок информации о любом с нижнеднепровских городищ, и являться не только первым этапом широкомасштабных раскопочных работ, но также довольно эффективным способом спасения научной информации о приднепровских городищах и тем самым культурного и исторического наследия юга Украины.

Гаврилюк Н.А. Нижнеднепровские городища и актуальные проблемы их изучения и сохранности // X Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы. — Керчь, 2009 — С. 95—101.

Гаврилюк Н.А. Экономика Степной Скифии VI—III вв. до н. э., — К., 2013

Гаврилюк Н.А., Крапивина В.В. Нижнеднепровские городища (к проблеме возникновения и развития) // VI Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизации и катастроф — Керчь, 2005 — С. 66—73.

Гаврилюк Н.А., Крапивина В.В. Постскифские городища Нижнего Поднепровья и Ольвия // Древности Северного Причерноморья в античное время. Сборник статей. — Симферополь, 2007. — С. 52—65.

Гаврилюк Н.А., Матера М. «Пізнньоскіфські» чи «постскіфські» городища Нижнього Подніпров'я // Археологія. — 2016. — № 4. — С. 121—135.

Гаврилюк Н.А., Смекалова Т.Н., Чудин А.В. Магнитометрическое исследование позднескифского городища у села Червоный Маяк в южной части течения Днепра // X Боспорские Чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы. — Керчь, 2009. — С. 90—94.

Гошкевич В.И. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 годы. — Херсон, 1912. — Вып. 2.

Никоненко Д.Д. Пізнньоскіфське Консуловське городище // Археологія. — 2015. — № 1. — С. 91—99.

Симоненко А.В. О происхождении позднескифской культуры Нижнего Днепра // Стародавнє Причорномор'я. — 2016. — XI. — С. 476—483.

Aber J.S., Marzolf I., Ries J. Small-Format Aerial Photography: Principles, Techniques and Geoscience Applications. Elsevier, 2010.

Bogacki M. Archaeological kite aerial photography in Ptolemais in years 2006—2008 / Ptolemais in Cyrenaica. Studies in memory of Tomasz Mikocki. Ptolemais. Ed. J. Żelazowski. — Warsaw, 2012. — Vol. 1. — P. 77—91.

Bogacki M. Fotografia z powietrza przy użyciu balonu i latawca jako metoda dokumentacji w archeologii. — Warszawa, 2014. — неопублікована дисертація на ступінь кандидата історических наук.

Bogacki M. Kite aerial photogrammetry / Unveiling the past of an ancient town. Akrai/Acrea in south-eastern Sicily. Ed. Chowaniec R. — Warsaw, 2015 — P. 73—80.

Bogacki M., Giersz M., Przodka-Giersz P., Małkowski W., Misiewicz K. GPS RTK Mapping, Kite Aerial Photogrammetry, Geophysical Survey and GIS Based Analysis of Surface Artifact Distribution at the pre-Hispanic site of the Castillo de Huarmey, North Coast of Peru / 30th European Association of Remote Sensing Laboratories Symposium for Science, Education, and Natural and Cultural Heritage UNESCO, Paris, 31 May — 3 June 2010. Ed. R. Reuter — Paris, 2010. — P. 121—130.

David A., Linford N., Linford P. Geophysical survey in archaeological field evaluation. — Swindon, 2008.

Gavriluk N.A., Krapivina V.V. Lower Dnieper Hillforts and the Influence of Greek Culture (2nd Century BC — 2nd Century AD) / Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2. Eds. D.V. Grammenos, E.K. Petropoulos. British Archaeological Reports. International Series 1675 (1). — Oxford, 2007. — Vol. 1. — P. 563—590.

Misiewicz K. Geofizyka archeologiczna. — Warszawa, 2006.

Picavet P.L. Suspension Pendulaire Elliptique // Revue du Cerf-Volant. — 1912.

Wilson D.R. Air Photo Interpretation for Archaeologists. — Gloucestershire, 2000.

Надійшла 03.03.2017

М. Матера¹, М. Богацькі², В. Малковські³

¹ Доктор, науковий співробітник Інституту археології Варшавського університету.

² Магістр, молодший науковий співробітник Інституту археології Варшавського університету.

³ Доктор гуманітарних наук в галузі археології Інституту археології Варшавського університету.

НЕИНВАЗИВНИ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОСКІФСЬКОГО/ПОСТСКІФСЬКОГО КОНСУЛІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Представлені результати аерофотозйомки та геофізичних методів дослідження Консулівського пізнньоскіфського/постскіфського городища у Нижньому Подніпров'ї. Докладно описано проведення розвідкових досліджень на городищі, що датується I ст. до н. е. — I ст. н. е. Наводяться ортофотокарта та топографічні плани городища, карти магнітних аномалій та результати вимірів електроопору ґрунту, накладені на ортофотокарту і карту магнітних аномалій. Чітко виявлені під час таких розвідок «незвичайні» місця на території цитаделі Консулівського городища зробили можливим виявлення та успішне археологічне дослідження кам'яної двопанцирної оборонної стіни

під земляним валом городища. Детальний опис неінвазивних методів розвідок дозволить успішно впровадити їх в польові дослідження інших археологічних пам'яток. Проведена археологічна верифікація результатів, отриманих під час застосування цих методів розвідок пам'яток показала корисність їх застосування при дослідженні одношарових поселенських структур.

Ключові слова: аерофотозйомка, геофізичні методи досліджень, магнітометричні виміри, Нижнє Подніпров'я, Консулівське городище.

Marcin Matera¹, Miron Bogacki², Wiesław Malkowski³

¹ Dr, research fellow in the Institute of Archaeology, the University of Warsaw

² Dr, research fellow in the Institute of Archaeology, the University of Warsaw

³ Research associate in the Institute of Archaeology, the University of Warsaw

NON-INVASIVE AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT LATE/POST SCYTHIAN KONSULIVSKE HILL-FORT

Presented are the results of aerial photography and geophysical research methods at Konsulivske Late/Post Scythian hill-fort in the Dnipro River lower region. Described in detail is the location archaeological prospecting conducted at the hill-fort dated by the period from the 1st century BC to the 1st century AD. Given are an orthophoto-map and topographical plans of the hill-fort, maps of magnetic anomalies and the results of electrical resistance measurements of soil mapped on an orthophoto-map and a map of magnetic anomalies. «Unusual» places clearly found during such prospecting at the territory of citadel at Konsulivske hill-fort enabled the discovery and successful archaeological research of a stone two-armoured defensive wall under the hill-fort's bank. A detailed description of non-invasive methods of the archaeological prospecting will allow to implement them successfully in field research at other archaeological sites. Archaeological verification of the results obtained during the application of these methods at the sites showed the usefulness of their application during the research at one-layer settlement structures.

Keywords: aerial photography, geophysical research methods, magnetometer measurements, the Dnipro River lower region, Konsulivske hill-fort.

References

- Aber J.S., Marzolf J., Ries J. Small-Format Aerial Photography: Principles, Techniques and Geoscience Applications. Elsevier, 2010.
- Bogacki M. Archaeological Kite Aerial Photography in Ptolemais in years 2006–2008. In: *Ptolemais in Cyrenaica. Studies in memory of Tomasz Mikocki. Ptolemais*. Ed. J. Żelazowski. Warsaw, 2012, vol. 1, pp. 77–91.
- Bogacki M. Fotografia z powietrza przy użyciu balonu i latawca jako metoda dokumentacji w archeologii. Warszawa, 2014. неопублікована дисертація на ступінь кандидата історичних наук.
- Bogacki M. Kite Aerial Photogrammetry. In: (Eds. R. Chowanec) *Unveiling the Past of an Ancient Town. Akrai/Acrea in South-Eastern Sicily*. Warsaw, 2015, pp. 73–80.
- Bogacki M., Giersz M., Prządka-Giersz P., Malkowski W., Misiewicz K. GPS RTK Mapping, Kite Aerial Photogrammetry, Geophysical Survey and GIS Based Analysis of Surface Artifact Distribution at the pre-Hispanic site of the Castillo de Huarmey, North Coast of Peru. In: (Eds. R. Reuter) *30th European Association of Remote Sensing Laboratories Symposium for Science, Education, and Natural and Cultural Heritage UNESCO, Paris, 31 May – 3 June 2010*. Paris, 2010, pp. 121–130.
- David A., Linford N., Linford P. Geophysical Survey in Archaeological Field Evaluation. Swindon, 2008.
- Gavryliuk N.A., Krapivina V.V. Lower Dnieper Hillforts and the Influence of Greek Culture (2nd Century BC – 2nd Century AD). In: (Eds. D.V. Grammenos, E.K. Petropoulos) *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2*. British Archaeological Reports. International Series 1675 (I). Oxford, 2007, vol. I, pp. 563–590.
- Gavryliuk N.A. *Ekonomika Stepovoi Skifii VI–III vv. do n. e.* Kyiv, 2013.
- Gavryliuk N.A. Nizhnedneprovskie gorodishcha i aktualnye problemy ikh izucheniia i sokhrannosti. *X Bosporskie chteniia. Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekovia. Aktualnye problemy*. Kerch, 2009, pp. 95–101.
- Gavryliuk N.A., Krapivina V.V. Nizhnedneprovskie gorodishcha (k probleme vozniknoveniia i razvitiia). *VI Bosporskie chteniia. Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekovia. Periody destabilizatsii i katastrof*. Kerch, 2005, pp. 66–73.
- Gavryliuk N.A., Krapivina V.V. Postsifikskie gorodishcha Nizhnego Podneprov'ia i Olviia. *Drevnosti Severnogo Prychornomoria v antichnoe vremia. Sbornik statei*. Simferopol, 2007, pp. 52–65.
- Gavryliuk N.A., Matera M. «Piznoskifski» chy «postsifikski» horodyshcha Nyzhnioho Podniprov'ia. *Arkheolohiia*. 2016, no. 4, pp. 121–135.
- Gavryliuk N.A., Smekalova T.N., Chudin A.V. Magnitometricheskoie issledovanie pozdneskifskogo gorodishcha u sela Chervonyi Maiak v yuzhnoi chasti techeniia Dnepra. *X Bosporskie chteniia. Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekovia. Aktualnye problemy*. Kerch, 2009, pp. 90–94.
- Goshkevich V.I. Letopis muzeia za 1909, 1910 i 1911 gody. Kherson, 1912, iss. 2.
- Misiewicz K. Geofizyka archeologiczna. Warszawa, 2006.
- Nykonenko D.D. Piznoskifskie Konsulivske horodyshche. *Arkheolohiia*. 2015, no. 1, pp. 91–99.
- Picavet P.L. Suspension Pendulaire Elliptique. *Revue du Cerf-Volant*. 1912.
- Symonenko A.V. O proiskhozhdenii pozdneskifskoi kultury Nizhnego Dnepra. *Starodavnie Prychornomoria*. 2016, iss. XI, pp. 476–483.
- Wilson D.R. Air Photo Interpretation for Archaeologists. Gloucestershire, 2000.

Гупало Віра. Звенигород і Звенигородська земля у XI—XIII століттях (соціоісторична реконструкція)

Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. — 532 с.

Історія давньоруського міста все ще належить до числа недостатньо розроблених. Проблема їхнього походження, соціальної суті і структури віддавна привертає увагу вітчизняних і зарубіжних науковців, оскільки міста були опорними пунктами, соціально-економічними, політичними та культурно-освітніми центрами як окремих удільних князівств, так і Давньоруської держави в цілому. При спробі простежити і зрозуміти процес становлення давньоруського міста дослідники натрапляють на певні труднощі. По-перше, історія становлення і розвитку цих поселенських структур нерівномірно висвітлена у писемних джерелах. По-друге, незначна кількість археологічних матеріалів стосовно окремо взятого міста також не завжди може повно розкрити питання містотворення, визначення місця ремісничого посаду у процесі виникнення і формування міста тощо. По-третє, залишається низьким рівень теоретичної розробки проблеми.

Отже, як видно, у вітчизняній історіографії вивчення соціально-економічного, політичного та культурного розвитку давньоруських міст займає важливе місце. Поєднання та глибокий взаємоаналіз писемних джерел і археологічного матеріалу, який постійно поповнюється, дозволяють отримати важливу інформацію про генезу середньовічних міст України, визначити особливості, шляхи й хронологічні рамки їхнього розвитку. Отже, розробка науково обґрунтованої типології давньоруських поселень в цілому і міст зокрема входить у число актуальних завдань історіографії. Від її успішного вирішення багато в чому залежить дослідження загальних закономірностей історичного розвитку феодальної Русі. Разом з цим, створення наскрізної класифікації і пе-

ріодизації давньоруських міст наштовхується на певні труднощі, пов'язані перш за все з тим, що жодне з писемних джерел не дає детальної характеристики давньоруського міста. Звідси і розбіжності в опублікованих типологіях феодальних міст періоду IX — середини XIII ст. У зв'язку з цим надзвичайно важливим є вивчення археологічних матеріалів, що містять цінні дані для вирішення широкого кола питань, пов'язаних з проблемою типології та структури давньоруських міст в цілому та Галицької землі зокрема.

У цьому контексті монографія Гупало В. є досить актуальною і складає певний науковий інтерес, оскільки присвячена одному з найбільших місту Галицького князівства.

Заслугою автора є введення в науковий обіг значних археологічних матеріалів, здобутих в результаті попередніх досліджень, власних польових розвідок і розкопок за останні роки. До нашого часу спеціального дослідження з історії цього визначного міста немає. В наукових працях, які стосувалися теренів Галицької землі ці питання розглядалися побічно, у загальному контексті історії її населення.

Автором накопичений значний археологічний матеріал який ще не був систематизований і опублікований. Саме він складає джерельну базу рецензованої монографії. Таким чином вперше проведено спеціальне дослідження по даній темі за матеріалами конкретного регіону з широким використанням археологічних, топонімічних та писемних джерел, які вдало взаємодоповнюються. Такий підхід дав можливість з більшою повнотою висвітлити, а в окремих випадках підняти і розглянути по-новому ряд питань, пов'язаних з розвитком господарства та побуту давньоруського міста протягом тривалого хронологічного відрізка часу в п'ятсот років.

Монографія складається із передмови, семи розділів, висновків, бібліографії та змістовних додатків.

Уже в самій передмові Віра Гупало намітила завдання для розкриття поставленої мети, а саме з'ясування характеру планувальної структури міста, його складових частин та розвитку забудови у часі та просторі. На глибокому аналізі різноманітних джерел автор зробила досить вдалу спробу окреслити межі Звенигородської волості, що тяжіла до міста. Досить ґрунтовно автор визначила хронологічні межі дослідження.

У першому розділі «Джерельна база, історіографія та історія археологічних досліджень» автор аналізує різноманітні джерела: наративні, зображальні, епіграфічні, нумізматичні, сфрагістичні, археологічні, топонімічні, фольклорні, що дало змогу Вірі Гупало цілісно представити ранньофеодальне місто, риси урбаністичних процесів на теренах Південно-Західної Русі.

Характеризуючи історіографію автор досить детально розглядає проблему локалізації літописного Звенигорода Галицького в працях дослідників XIX—XX ст. При цьому В. Гупало відзначає наявність на теренах України шести місцевостей з топонімом «Звенигород». Вона цілком слушно дотримується думки висловленої ще М. Грушевським, що «літописні відомости вказують на Звенигород під Львовом як на єдино можливий з галицьких Звенигородів». Відзначена гіпотеза Леонтія Войновича стосовно Звенигорода на Дністрі потребує ґрунтовних підтверджень археологічними дослідженнями.

Наступна частина першого розділу присвячена характеристиці історіографії, яка стосується вищезначеного міста та його округи. Представлена вона в тематично-хронологічному руслі, коли розглядаються питання статусу міста, визначення території Звенигородського князівства, топографії та планувальної структури дитинця, соціально-економічної характеристики міста, мікротопоніміки, як у межах Звенигорода та його околиць, так і всього князівства. При цьому, на нашу думку, наукові досліді Станіслава Сарніцького стосовно локалізації Звенигорода, варто було б віднести у перший підрозділ.

Вагомою частиною дослідження є досить ґрунтовний аналіз історії досліджень городища, його пригородів і округи представлений у хронологічній послідовності. Віра Гупало показала внесок кожного з науковців у дослідження

літописного міста починаючи з початку XIX ст. Автор також побіжно розглянула відкриття нових пам'яток як в околицях городища, так і на території, що ототожнюється власне із Звенигородським князівством, що формує детальнішу уяву про тип населених пунктів, густоту і особливості їх розташування.

У другому розділі «Територія Звенигорода і сусідні терени у доісторичну добу та ранньослов'янський період» автор характеризує природно-ландшафтні умови формування поселенської структури. У першому підрозділі аналізується заселеність Звенигородської низовини починаючи з часу пізнього палеоліту до пізньоримського часу. Виграло б дослідження, якщо б автор доповнив текст ілюстративним матеріалом, що стосується виявлених археологічних культур.

Другий підрозділ присвячений, в основному, етнічній атрибуції археологічних слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття, що належали східним (білим) хорватам. В. Гупало характеризує регіональні протоміські осередки Стільсько і Пліснеськ. Можна було подати більш розгорнуто характеристику ще одного із центрів племенного князіння хорватів у Ревно, а не обмежитись лише згадкою.

У третьому розділі автор розглядає літописні повідомлення про Звенигород. Заслугою Віри Гупало є те, що вона вплітає історію міста в історичну канву політичних взаємин на Русі, що дало їй можливість зробити досить виважені висновки про значення міста в історичному контексті епохи, показати його роль як найбільшого регіонального центра та мінливості його політичного статусу впродовж становлення, розвитку та занепаду Звенигородського князівства у контексті історії Галицької землі в цілому.

У четвертому розділі «Ретроспективна топографія» автор розглядає особливості забудови центральної частини Звенигорода після того, як місто було зруйноване ордами Батия. Значна увага приділяється перебудовам замку протягом XVII—XVIII ст. На підставі розвідок науковців XIX ст. та картографування артефактів сучасними дослідниками В. Гупало досить вдало визначає межі давньоруського дитинця літописного міста, в рамках верхнього замку, вказуючи при цьому на помилковість свідчень В. Ільницького, А. Сенявського, А. Снайдера та Л. Чачковського, які локалізували давньоруські укріплення в межах нижнього замку, на місці окольного міста (за В. Гупало). Досить

аргументованою виглядає реконструкція в'їзду на територію дитинця літописного міста, система забудови та мережа вулиць, локалізація цвинтарів, храмів та пригородів.

Важливими є п'ятий і шостий розділи. У п'ятому розділі автор на основі обстежень та досліджень топографії місцевості досить ґрунтовно розглянув особливості планувальної структури складових частин міста, характер його забудови у просторі і часі. Значна увага приділяється наслідкам багаторічних досліджень дитинця міста, його територіально-топографічній структурі та планіграфії. Це дало можливість виділити на ньому об'єкти, що відносяться до XI — першої половини XIII ст. (укріплення, житла, дерев'яна церква, криниця), пілямонгольські споруди XIV—XVII ст. (цвинтар, палац). Так звані «криниці» могли бути цистернами для збирання води, які відомі на інших археологічних пам'ятках Українського Прикарпаття, зокрема городищі X—XI ст. в Коростоватій на Буковині. Аналіз речового матеріалу дав змогу автору розглянути соціальний характер мешканців дитинця. Простежено, що після знищення Звенигорода на дитинці був облаштований цвинтар, на яку хоронили заможних людей, що засвідчено рештками золототканих фрагментів одягу. Подібна ситуація досліджена на Чорнівському городищі, коли після його зруйнування тут, у другій половині XIII—XIV ст. знаходився могильник.

Досить детально Віра Гупало розглянула систему і хронологію забудови окольного города, де вона виділяє три хронологічних періоди забудови. Збагачують книгу достатньо детальні плани стратиграфічних розрізів основних археологічних об'єктів досліджених на його території. Доповнюються ці плани мистецько виконаними графічними реконструкціями мурованої церкви та палацу, фотографіями та малюнками знахідок, що дає можливість археологам шукати їх аналогії. Аналіз споруд та артефактів виявлених у них дав змогу автору виділити у північній частині посаду житлову, господарські та виробничі будівлі, пов'язані з певними видами ремесел (косторізним, ювелірним, ковальським). У східній частині окольного города виділені як житлові, так і виробничі споруди пов'язані із залізобробкою, які могли суміщувати обидві функції. Окремі знахідки сільськогосподарських знарядь можуть свідчити про заняття місцевого населення городництвом. Віра Гупало припускає наявність у цій частині посаду садибної забудови. Найголовнішими об'єктами цієї ді-

лянки є церква каплиця-усипальниця та палац із комплексом двірцевих службових приміщень як осередку князівської та духовної влади. Аналіз артефактів південної частини посади свідчать про те, що за інтенсивністю забудови вона нічим не відрізнялася від попередніх. Важливим доповнення є те, що тут виділено забудову XI ст. яка, однак, не мала регулярного характеру. Аналогічний характер мала й західна частина посади. Тут вдалося простежити поетапність освоєння зазначеної території, характер її забудови різнотипними житлово-господарськими об'єктами, ґрунтовне перепланування, наявність культової споруди, перенесення оборонних споруд, збільшення площі і зміну планувальних осей ділянок. На нашу думку, в роботі при характеристиці різних типів житлових, господарських та виробничих споруд автору необхідно було б показати аналогії на інших теренах Давньої Русі. Це дало б змогу простежити загальноруські принципи планування, способів спорудження, матеріалу і ін., або вичленити локальні, характерні лише для даного регіону способи будівництва і обладнання вищезазначених споруд.

Заслуговує уваги те, що автор, не дивлячись на майже цілковиту руйнацію давньоруських укріплень bastiонною лінією замку нової доби, зробила досить вдалу спробу проаналізувати характер оборонних споруд дитинця і окольного міста. В. Гупало вдалося виділити, як і в житловій забудові, три етапи спорудження оборонних ліній. Вона простежила найдавніший етап існування укріплень довкола дитинця і з північної сторони східної частини посади. Автору вдалося реконструювати значні перепланування і зміну характеру оборонних споруд у XII ст. У цей час широко починають використовуватися особливості рельєфу місцевості (ескарпування крутих берегів, корегування сітки водних артерій, зведення системи гідроспоруд). Аналогічні звенигородським, греблі для підтримки рівня води в ровах довкола городища, простежені в давньоруському місті Ленківці на Пруті. Третій етап спорудження оборонних ліній, припадає, на думку, В. Гупало, на першу половину XIII ст., коли із західного і, ймовірно, північного боку городища, було зведено потужну другу лінію оборони, що перетворило місто у неприступну твердиню.

Вперше для Звенигорода В. Гупало реконструювала наявність скісного частоколу. При цьому вона відзначає слабу вивченість такої системи оборони на території Українського Прикарпаття окрім Галича. У той же час, обо-

ронні кліті на давній поверхні і частокіл були досліджені на Чорнівській феодальній укріпленій садибі XII — першої половини XIII ст.

Важливим у монографії є шостий розділ у якому розглядаються пригороди і передмістя Звенигорода. Цікавими на наш погляд є матеріали західного, південного та східного пригородів, де зафіксовані процеси, пов'язані зі зміною планувальної структури у просторі і часі, виявлені комплекси ремісничих майстерень пов'язаних з ковальською та чинбарською справами, залишки дерев'яної церкви св. Параскеви П'ятниці, торгової площі. Усі виявлені об'єкти носять сліди пожежі, що дало можливість автору співвіднести час їхнього руйнування із навалом ординців у 1251 р.

Найінформативнішим стосовно планувальної структури давньоруського Звенигорода є північно-східний пригород, де виявлені залишки дерев'яних конструкцій житлово-господарських споруд, настилу вулиці та провулків, огорож, що дало можливість В. Гупало провести локалізацію об'єктів, їхні параметри, типи конструкцій, виділити межі садиб, дендрохронологічним аналізом підкріпити періодизацію виявлених об'єктів. На основі здобутих матеріалів автор виділяє три будівельних горизонти з якими чітко корелює забудову. Це стало підставою відтворення динамічної картини розвитку пригорода — поступове будівництво споруд, зростання кількості майстерень, наявність двоповерхових житлових будинків. Важливим доповненням до розлогої картини забудови пригороду є розгляд В. Гупало основних рис конструкцій будівель і їхніх елементів, серед яких вона виділяє, щонайменш, залишки двоповерхових споруд. Важливим, на наш погляд, є виділення в межах пригородів чітко фіксованих садиб і, на основі виявленого матеріалу, їх соціальна інтерпретація, яка підтверджується змістом повністю збереженої берестяної грамоти.

Немаловажне значення для ґрунтового аналізу структури Звенигорода має характеристика передмість їх топографії і планувальної структури, на що також звернула увагу В. Гупало. Вона виділяє за межами укріплень три лінії передмість аналізуючи їх структуру. Цілком логічно, що на них розташовувалися городи, цвинтарі для містян, феодальні садиби, монастир (?) і прилеглі невеликі селища. На підставі вищевикладеного В. Гупало приходять до цілком виважених висновків, що пригороди, передмістя становили єдиний соціальний організм із міською територією Звенигорода.

Останній розділ присвячений характеристиці території і хронології Звенигородської землі, що є однією з найдискусійніших проблем, обумовленої незначними повідомленнями писемних джерел та недостатністю археологічних матеріалів. Але навіть при цьому В. Гупало на основі залучення усього наявного джерельного матеріалу, артефактів з археологічних розвідок та картографування пам'яток характеризує населенні пункти, обґрунтовано виділяє мікрорегіональні центри, відзначає основні комунікативні магістралі. На підставі таких різновекторних досліджень автор цілком слушно відзначає винятковий характер стольного Звенигорода як найбільшого адміністративного, політичного, культурного і економічного центру в регіоні, перетвореного в попелище Батієвими загонами.

Характеризуючи виявлені в досліджених об'єктах артефакти В. Гупало відзначає картину господарства та економічного розвитку населення Звенигорода, виділяючи при цьому рільництво, скотарство, промисли, а також ремісниче виробництво, яке включало в себе деревообробне, косторізне ремесла, обробку заліза, слюсарну та ювелірну справи тощо. Кожний з вищеназваних видів ремесел представлений виробничими спорудами, знаряддями і продукцією, які дають можливість судити про рівень розвитку в місті того, чи іншого виду ремесла. Однак при цьому автор не подає їх детальної характеристики, що дало б змогу іншим дослідникам знаходити певні аналогії тощо. Так само, на фоні характеристики різноманітних категорій імпортованих речей, недостатньо висвітлені торговельні зв'язки населення міста, які відігравали досить суттєву роль. Варто було б охарактеризувати й військову справу містян. Однак, напевно, все це буде розгорнуто пророблено у наступному фундаментальному дослідженні В. Гупало.

У підсумках монографічного дослідження автор робить цілком переконливі висновки, що Звенигород є типовим давньоруським містом, а його історія є важливою для реконструкції історії феодального суспільства.

Отримані матеріали в результаті досліджень Звенигорода, значно доповнюють нашу уяву про давньоруське місто, його складові частини, етапи його розвитку, а також збагатили вітчизняну історичну науку новими неоцінними археологічними джерелами, які у майбутньому допоможуть науковцям при вивченні давньоруського міста періоду розвинутого середньовіччя.

Значно доповнюють монографію значний список використаної літератури, додатки, які включають таблиці з переліком розкопаних площ, періодизацією і хронологією об'єктів, дендрохронологічний аналіз об'єктів, досліджених на північно-східному пригороді та каталог пам'яток, відкритих в межах Звенигородської землі.

Монографія Віри Гупало залишає враження оригінального дослідження. Вона базується на значному фактичному матеріалі, який дозволяє зробити переконливі висновки з актуальних проблем історії досліджуваного регіону. Монографія відзначається новизною матеріалів і актуальністю проблематики.

Книга В. Гупало має також практичне значення. Одержані матеріали і висновки можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з стародавньої історії України, для характеристики періодів розвиненого та пізнього середньовіччя не тільки досліджуваного регіону, але й для всієї Української держави, при вивченні нормативних курсів «Археологія України», «Історія України», «Етнологія України», а також у спеціальних курсах і семінарах на історичних факультетах вищих навчальних закладів України.

Монографія зацікавить широке коло науковців і всіх, хто цікавиться історичним краєзнавством.

*І.П. ВОЗНИЙ,
доктор історичних наук, професор Чернівецького
національного університету імені Юрія Федьковича.*

ДО ЮВІЛЕЮ НАТАЛІЇ МИХАЙЛІВНИ СЕКЕРСЬКОЇ

21 квітня цього року виповнюється 80 років з дня народження Наталії Михайлівни Секерської — завідувач відділу Одеського археологічного музею НАН України, кандидата історичних наук, вченого-антикознавця, невтомного дослідника античного Ніконія, визнаного фахівця в галузі археології раннього залізного віку, автора понад 70 наукових праць (в тому числі однієї персональної монографії та трьох монографій у співавторстві). Н.М. Секерська народилася в місті Тамбові в родині військового льотчика — Михайла Володимировича та службовки Діни Федорівни Андруніних. Перед початком другої світової війни у 1939 р. сім'я повернулася в рідне місто Одесу, де Наталія Михайлівна пережила усі незгоди окупаційного періоду. У 1944 р., після визволення Одеси, вона стала відвідувати жіночу школу № 36 та у 1955 р. отримала атестат зрілості.

Подальшу долю вона вирішила пов'язати із стародавньою історією, ставши студенткою історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. Там їй пощастило прослухати лекції видатних вчених того часу — М.Ф. Болтенка, І.Д. Головка, О.М. Мелехова, М.С. Синіцина, П.Й. Каришківського та інших. З того часу і до сьогодні наукова та трудова діяльність Н.М. Секерської була повністю пов'язана із античною археологією.

Навчаючись ще на 1 курсі Наталія Михайлівна активно включилася в роботу наукового студентського товариства і стала постійною учасницею археологічних експедицій, які проводилися ОДУ імені І.І. Мечникова та Одеським археологічним музеєм.

З 1 січня 1961 р. Наталію Михайлівну прийняли на роботу в Одеський археологічний музей на посаду молодшого наукового співробітника. Вона плідно працює тут і досі, пройшовши за свою трудову діяльність шлях від

наукового співробітника до завідувача відділу експонування пам'яток археології.

За роки роботи в ОАМ АН України Н.М. Секерська заслужила ширшу повагу серед колег як дослідник-польовик стародавнього Ніконія, з яким, по суті, пов'язано усе її життя. З 1969 по 2012 р. вона керувала роботою Роксоланівського загону Причорноморської експедиції ОАМ, пізніше — Ніконійською експедицією ОАМ. Крім того приймала участь у дослідженні Надлиманського городища та античної Тіри, роботі Каракумської та експериментально-трасологічної експедицій Ленінградського відділення Інституту археології. Співробітники експедиції, якою керувала Наталія Михайлівна, згадують її як людину товариську та працьовиту: будучи начальником експедиції, вона нарівні з усіма займалась камеральною роботою, чергувала та готувала обід.

У 1983 р. Наталія Михайлівна захистила кандидатську дисертацію «Никоний и Нижнее Поднестровье в VI—IV вв. до н. э.», в основу якої були покладені результати багаторічних археологічних досліджень. Матеріали розкопок міста та некрополю дозволили всебічно проаналізувати матеріальну та духовну культуру населення Нижнього Подністров'я, уточнити хронологію існування Ніконія та встановити напрямки культурно-економічних зв'язків міста.

Не можна обминути увагою і науково-просвітницьку роботу Наталії Михайлівни: у 1960—1980-ті рр. вона була членом товариства «Знання», досі постійно готує виставки як в са-

мому музеї, так і за його межами. З науково-популярними лекціями, присвяченими актуальним проблемам історії та археології України, вона виступала перед колективами багатьох підприємства Одеси та Одеської області. За організацію тематичних виставок та багаторічну працю Наталію Михайлівну не раз відзначали та нагороджували почесними грамотами Міністерство культури України та Національної академії наук України.

Від всього серця вітаючи ювілярку, ми зичимо Наталії Михайлівні Секерській, шановній колезі та людині щедрої душі, нових творчих успіхів, здоров'я та довголіття!

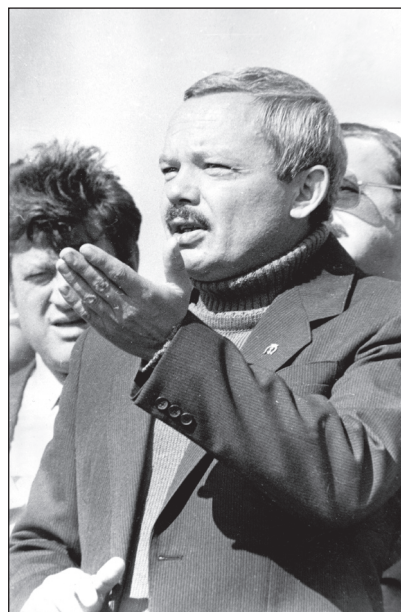
СПІВРОБІТНИКИ МУЗЕЮ

ДО 70-РІЧЧЯ СМИРНОВА ІГОРЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА

10 листопада 2016 р. кандидату історичних наук, доценту Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського Смирнову Ігорю Олександровичу виповнилося 70 років.

Народився І.О. Смирнов на території Польської народної республіки в місті Бялогард (Східна Померанія) у сім'ї військовослужбовця. Закінчив середню школу № 46 м. Миколаїв працював слюсарем-наладчиком на заводі «НИКОНД». У 1966 р. вступив до історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова, де став учнем провідного історика та нумізмата П.Й. Каришківського. Разом з Ігорем Олександровичем навчалися нині знамічені спеціалісти археології та історії: Г.М. Тощев, А.С. Островерхов, А.О. Добролюбський та ін.

Після закінчення університету Ігор Олександрович повертається до Миколаєва, де з 1971 р. впродовж двох років працює науковим співробітником Миколаївського краєзнавчого музею. А у 1972 р. вступає до аспірантури Інституту археології АН УРСР за спеціальністю «Антична археологія». Після аспірантури протягом кількох років він працює вчителем у школах Миколаєва, а у 1977 р. влаштовується на істо-

Екскурсія по Ольвійському городищу, 2000 р.

ричний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту імені В.Г. Белінського, де проходить науково-педагогічний шлях від лаборанта до доцента кафедри всесвітньої історії та археології. І.О. Смирнов викладає кур-

Ольвія, 1980-ті рр.

си: археологія; археологія України; антична колонізація Північного Причорномор'я; номади Північно-Західного Причорномор'я доби середньовіччя. Багато сезонів він — незмінний керівник археологічних практик студентів історичного факультету на багатьох археологічних об'єктах Миколаївської обл.: Ольвія (Очаківський р-н); Дикий Сад (м. Миколаїв); о. Березань (Очаківський р-н), Очаків (м. Очаків), Велика Корениха I—III (м. Миколаїв); Сіверсів маяк (м. Миколаїв); Вікторівка I (Березанський р-н); замок «Леріче» (Очаківський р-н); курганні могильники (Первомайський, Жовтневий, Миколаївський, Очаківський, Новоодеський, Вознесенський р-ни) та ін. Він працював з плеядою визнаних українських археологів: Л.М. Славін, В.В. Лапін, А.В. Бураков, С.Д. Крижицький, А.С. Русяєва, Н.О. Лейпунська, В.В. Крапівіна, В.В. Крутілов, С.М. Беляєва, Ю.С. Гребенніков, О.В. Симоненко, К.В. Горбенко, І.О. Снитко.

Що стосується наукової діяльності Ігоря Олександровича Смирнова, то до його активу можна віднести 40 польових археологічних сезони, під час яких він пройшов шлях від простого робітника-школяра (Ольвія 1965 р.) до керівника ділянки Ольвійської експеди-

ції і керівника практики студентів. Він є автором понад 80 наукових і науково-методичних публікацій у галузі античної історії, археології Північно-Західного Причорномор'я та середньовічної номадистики Східної Європи.

У 1999 р. Ігор Олександрович захистив дисертацію на тему: «Кочове населення на південному заході України (кінець IX — перша половина XVII ст.)», у 2000 р. отримав вчену ступінь кандидата історичних наук і наукове звання доцента. У складі авторського колективу книжки «Миколаївщина: літопис історичних подій» став лауреатом обласної премії імені М.М. Аркаса в номінації «Історичні, етнографічні, археологічні дослідження, охорона культурної спадщини». У 2009 р. у співавторстві з А.О. Добролюбським випустив наукову монографію «Кочовики південно-західної України у X—XVII століттях». В 2015 р. співавтор навчального посібника «Історія рідного краю», визнаного кращим підручником Миколаївщини у 2015 р. З моменту започаткування наукового щоквартальника «ЕМІНАК» входить до редакційної колегії видання.

Щиро зичимо ювіляру міцного здоров'я, творчої наснаги та щедрого примноження наукового доробку.

КОЛЕГИ І ДРУЗИ

ДО 60-РІЧЧЯ ОЛЕКСАНДРА БОРИСОВИЧА СУПРУНЕНКА

Полтавська земля завжди вабила своїм минулим багатьох відомих істориків та археологів — подвижників своєї справи. Це Олександр Терещенко, Катерина Скаржинська, Іван Зарецький, Василь Ляскоронський, Лев Падалка, Вадим Щербаківський, Михайло Рудинський та багато інших. Зараз справу вивчення та охорони археологічних пам'яток Полтавщини гідно продовжує Олександр Борисович Супруненко — директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, якому 1 травня 2017 р. виповнюється 60 років.

Олександр Борисович — людина великого творчого та дослідницького таланту, який він присвятив вивченню найдавнішого минулого Полтавської землі та пов'язав своє життя із Полтавою. Різнобічність інтересів, ентузіазм та невтомна працьовитість є характерними рисами цієї непересічної особистості, відомої завдяки цьому далеко за межами України.

Любов до історії та археології рідного краю виховувалася в нього з учнівських літ. В цьому варто завдячувати його вчителям — Івану Бабаку, Вілені Овсій та Миколі Щербаню. Завдяки їх зусиллям тяга до пізнання у молодого Олександра Супруненка реалізовувалася в безкінечних обстеженнях території рідного міста та його околиць. Згодом до цього додалася й участь у наукових експедиціях на території колишнього СРСР. Дослідницькій діяльності ювіляра сприяло також захоплення з дитячих років фотографією. Результатом цього хобі стали тисячі знімків археологічних пам'яток та знахідок, що неодноразово ставали окрасою різноманітних полтавських та загальноукраїнських видань.

Його науковий поступ був продовжений у студентські роки на історичному факультеті Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка у 1974—1978 рр., де він під керівництвом Світлани Юренко, разом із друзями-колегами Віктором Приймаком та Олександром Пузровським був активним учасником археологічного гуртка. Від часу навчання Олександр Супруненко брав участь

Рис. 1. На презентації археологічних знахідок Полтавської експедиції в Кременчуці

у наукових конференціях в Дніпрі, Чернігові, Полтаві, Кишиневі, Москві.

Новим етапом у житті Олександра Борисовича стала робота в Полтавському краєзнавчому музеї, де в період між 1978 і 1992 рр. він займав посади від старшого наукового співробітника до заступника директора музею. В цей час під його керівництвом проходили археологічні розкопки на території області, підготовка каталогів, проводилися наукові конференції та друкувалися тематичні збірники наукових праць, оновилася експозиція музею.

Проте музейна робота була не єдиною сферою діяльності в житті Олександра Борисовича. Особливе місце в ньому посідає охорона пам'яток старовини, до якої він ставиться з особливим трепетом, у дусі українських культурних діячів кінця XIX — першої половини XX ст. Це і не дивно, адже постаті українських археологів та музейників були і лишаються одним з пріоритетних досліджень ученого. По-

чинаючи ще з 1981 р. і до сьогодні він тісно співпрацює з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури.

З 1993 по 2008 рр. він очолював Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації. У цій установі він швидко налагодив дослідницьку діяльність та видавничу справу. Завдяки його зусиллям засновується Видавничий центр «Археологія», видаються «Полтавський археологічний збірник», «Археологічний літопис Лівобережної України», розпочинається вихід серії з археологічних досліджень в околицях Комсомольська (нині Горішні Плавні) та у Полтаві. Довкола Центру згуртувалося молоде покоління полтавських дослідників — нині вже відомих в Україні археологів.

Починаючи з 2005 р. Олександр Борисович — заступник директора ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській області. У ці ж роки він очолює постійно діючу Полтавську археологічну експедицію, зусиллями якої проводяться масштабні археологічні дослідження в зоні будівництва в околицях м. Горішні Плавні. А з 2016 р. він очолює Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Не випадково, що така подвижницька діяльність Олександра Супруненка на ниві охорони культурної спадщини була відзначена на державному рівні численним нагородами. Утім, найбільшою нагородою для нього лишається невинна дослідницька робота. Здається, що мало знайдеться зараз таких досвідчених дослідників, хто так знає археологію Полтавщини так, як Олександр Борисович. За свій більше ніж 40-річний «польовий» досвід ним вивчено й обстежено сотні пам'яток археології. Так, завдяки його зусиллям свого часу були закладені основи для створення історико-культурного заповідника на території Більського городища, проведені дослідження і обґрунтовані межі історичних ареалів у найдавніших містах Полтавщини, паспортизовано сотні пам'яток, що в сучасних українських реаліях є справою особливої ваги.

Варто зазначити, що його науковий доробок становить понад 1300 праць. Це роботи,

Рис. 2. На розкопках курганів біля м. Комсомольськ (Горішні Плавні)

присвячені археології, історії науки, історіографії, музеезнавству. Його авторству належать енциклопедичні статті, каталоги, шкільні підручники, монографії. На особливу увагу заслуговує і широта його наукових інтересів. Він з однаковою прискіпливістю вивчає безінвентарні поховання доби енеоліту-бронзи та багаті скіфські кургани. Поза його увагою навряд чи лишиться якась деталь — все буде зафіксовано, сфотографовано і описано. Ось тут напевне і варто наголосити на тому, що в постаті Олександра Борисовича вдало поєднані археолог і музейник, історіограф та видавець, серйозний вчений та популяризатор науки.

Усі друзі, колеги та учні шанованого ювіляра зичать йому міцного здоров'я, натхнення та багато років цікавої праці. Вітаючи Олександра Борисовича Супруненка, відомого українського вченого, з ювілеєм, хочеться побажати йому плідної творчості, збереження душевної молодості, здійснення творчих задумів, розуміння і підтримки колег та археологічної насаги.

Ю.О. ПУТОЛОВОК
кандидат історичних наук,
науковий співробітник Інституту керамології
(Опішня)

А.С. Яненко, О.В. Каряка, К.Є. Чуєва*

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ ТА МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА

Навесні 2016 року Секція археології і давнього мистецтва ІСОМ України і Науковий архів Інституту археології НАН України започаткували спільний проект — науково-методичний семінар з історії археології та мистецтвознавства України.

Семінар є постійним фаховим комунікативним осередком, що об'єднує дослідників відповідних напрямків гуманітаристики України (історії археології, історіографії, історії мистецтвознавства та музейництва) і покликаний втілювати на практиці принципи міждисциплінарної, міжінституціональної, міжсекторальної взаємодії. Безпосередню участь у зустрічах беруть понад 20 фахівців, зокрема, представники Інституту археології НАН України, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Національного художнього музею України, Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», Музею історії Десятинної церкви, Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, Національного університету імені Тараса Шевченка, Київського університету імені Бориса Грінченка, Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, Інституту історії України НАН України, Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та ін. Низка дослідників бере участь у обговореннях на сторінці семінару в Facebook (<https://www.facebook.com/groups/211081049267057/>).

Перша зустріч в межах семінару відбулася 15 квітня 2016 р. Його учасники обговорювали спроби створення школи антикознавства на теренах України. Про особливості цього проце-

су на прикладі Ольвійської експедиції 1920-х — початку 1930-х рр. розповів Олександр Каряка (завідувач Наукового архіву Інституту археології НАН України). У доповіді вперше було озвучено чимало цікавих фактів про взаємовідносини співробітників експедиції, зокрема Михайла Болтенка і Сергія Дложевського, взаємодію/протидію інституцій — Управління науковими установами Наркомату освіти УСРР, Всеукраїнського археологічного комітету, Одеського історично-археологічного музею тощо. Ключові твердження доповідача базувалися на інформації з унікальних архівних документів, що раніше не публікувалися.

Під час обговорення доповіді було наголошено на доцільності використання поняття «гуманітаристика України» на протигагу «українській національній гуманітаристиці» задля уникнення звуження цього явища, підкреслено вагомість чинника особистості й міжособистісних конфліктів у процесах формування історії, археології, мистецтвознавства, сходознавства, візантології та інших дисциплін міжвоєнного періоду, запропоновано розглядати Ольвійську експедицію як модель взаємодії представників археологічної спільноти УСРР; наголошено, що позитивні зрушення у царині розбудови антикознавства в Україні були штучно призупинені шляхом згортання політики коренізації/українізації та запровадження репресій щодо інтелектуального співтовариства. Було підкреслено визначний вплив міжособистісних стосунків у розгортанні археологічних розкопок, а також принципову неприйнятність для досліджень відсутності єдиної загальної програми дій.

На другій зустрічі, 13 травня 2016 р., дослідниця Галина Станиціна виголосила доповідь «Скарби на склі». Учасники мали змогу ознайомитися зі складом однієї з найбільших колекцій негативів на склі, що зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України. Мова йшла не лише про описану частину даної групи джерел, але й про нещодавно опрацьовану Галиною Станиціною неатрибутовану частину цієї унікальної збірки. Ефективність співпраці фахівців різних напрямків в межах семінару наочно виявилася під час презентації маловідомих комплексів фотографічних матеріалів. Деякі

* ЯНЕНКО Анна Сергіївна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

КАРЯКА Олександр Віталійович — молодший науковий співробітник відділу Польовий комітет Інституту археології НАН України, завідувач Науковим архівом Інституту археології НАН України.

ЧУЄВА Катерина Євгенівна — заступник генерального директора Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

із зображень вдалося частково атрибутувати вже під час зустрічі. Наразі єгиптолог Олена Романова досліджує депаспортизовані негативи колекції із зображеннями т. зв. «єгипетських» пам'яток. Таким чином, одним з безпосередніх результатів семінару стане атрибуція низки архівних матеріалів, а також цікава й корисна як для єгиптологів, так і для істориків гуманітаристики України публікація. Учасники згаданої зустрічі не раз висловлювали занепокоєння станом збереженості візуальних джерел (насамперед, негативів на склі та плівки), наголошували на необхідності їх реставрації, оцифрування, забезпечення відповідного обліку, умов зберігання та доступу.

10 червня, продовжуючи тему попередньої дискусії в контексті візуальних джерел з історії археології, Сергій Павленко зробив повідомлення «Засоби графічно-візуальної фіксації археологічних пам'яток і об'єктів у практиці експедицій 30—60-х рр. XX ст. (за матеріалами архіву ІА НАН України на прикладі пам'яток Житомирщини)». Насамперед, була розглянута актуальна проблематика т. зв. археологічного пам'ятокознавства, запропоновано класифікацію засобів графічно-візуальної фіксації, акцентовано на особливостях та інформаційному потенціалі ескізів, креслень, щоденникових замальовок-нотаток тощо. На прикладі знакових різночасових поселень і городищ Житомирщини Сергій Павленко продемонстрував поширені й традиційні для археологічних досліджень першої половини XX ст. практики фіксації «малюнок/фотографія», наголосив, що у деяких випадках саме археологічний малюнок (а не світлини) може стати єдиним джерелом для ідентифікації пам'ятки на місцевості. Значний інтерес становить мистецтвознавчий контекст археологічного малюнка, наприклад, частина ілюстрацій Райковецького городища виконувалась відомим українським художником-етнографом Юрієм Павловичем. Для графічно-візуальної фіксації використовувалися різні техніки й матеріал (олівець, акварель, вугілля, пастель тощо). Під час обговорення учасники семінару поділилися своїми думками щодо важливості візуальних джерел та візуального дискурсу в цілому для вивчення не лише історії археології та мистецтвознавства, а й для дослідження змін історичного ландшафту у часі й просторі; необхідності відновлювати «галерею» креслярів і художників; важливості вивчення художньої освіти у контексті історії археології; висловили своє занепокоєння станом охорони археологічних пам'яток, знеціненням їхньої історичної цінності для місцевого населення внаслідок втраченої/деформації історичної пам'яті.

Також на зустрічі нещодавнім відкриттям «археологічних акварелей» Мстислава Фармаковського з колекції Варвари і Богдана Ханенків поділилася дослідниця Катерина Чуєва. У попередньому повідомленні було окреслено напрям розробки цієї теми та наголошено на експозиційних можливостях «археологічних акварелей».

Ідея популяризації візуальних джерел з історії гуманітаристики України першої третини XX ст. знайшла підтримку всіх присутніх на зустрічі, було запропоновано чимало підходів та ідей можливих спільних проєктів.

9 вересня учасників семінару зібрала доповідь Оксани Юркової (к. і. н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України) — «Електронний архів Михайла Грушевського: виклики, перспективи, перші кроки». Дослідниця розповіла про передумови й причини створення єдиного інформаційного ресурсу, присвяченого діяльності Михайла Грушевського. Офіційна презентація корпоративного проєкту «e-Архів Михайла Грушевського» (Mykhailo Hrushevsky Digital Archives) (<http://hrushkevsky.nbu.gov.ua/>), підготованого за участі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, установ Національної академії наук України: Інституту історії України, Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка та Історико-меморіального музею Михайла Грушевського, Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові, Видавництва «Світ», Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Канада), відбулася наприкінці вересня 2016 р. Головна мета проєкту — зібрати, систематизувати і представити у вільному доступі весь масив джерел та літератури його творчого надбання; основне призначення — об'єднати зусилля істориків, історіографів, літературознавців, архівістів, археографів, музейників, бібліографів, видавців, ІТ-спеціалістів та небайдужих задля розкриття інформації про Михайла Грушевського — визначного українського вченого, громадського, політичного і державного діяча. За своїм змістом, структурою, тематикою, доступністю цей інформаційний ресурс є унікальним для України і має всі перспективи стати вагомим складовим дослідницької інфраструктури. У зазначеному контексті присутні обговорювали питання програмного забезпечення подібних проєктів, потенційну аудиторію загальнодоступних електронних ресурсів з історії гуманітаристики в Україні, проблему легітимності непаперового наукового продукту, проблеми майнових і немайнових автор-

ських прав, дотичні до створення електронного сегменту дослідницької інфраструктури; наявність/відсутність технічного та інтелектуального людського ресурсу для підтримки таких проєктів; пошуки фінансування; сучасний стан та доцільність інституціалізації процесу оцифрування/діджиталізації джерел з історії гуманітаристики в Україні тощо.

14 вересня зі своїм новим проєктом з історії археології перших десятиліть після Другої світової війни учасників семінару ознайомила дослідниця з Бременського університету Ольга Свешнікова. Її доповідь — «Вивчення слов'янського минулого у повоєнні роки: історія міжнародного співробітництва», — була присвячена різним вимірам комунікації наукових спільнот. Для розкриття цієї проблематики обрана методологічна теорія соціального простору П'єра Бурдьє (1930—2002) — провідного французького соціолога останньої третини ХХ ст. Співпраця польських і радянських археологів протягом 1940—1950-х рр. розглядається крізь призму концепції соціальних кіл (кола політики і науки), агентів кіл та їхнього капіталу, механізмів взаємодії тощо. Ольга Свешнікова поділилася першими результатами досліджень джерел, виявлених в архівах різних країн, різницями у документах, що відклалися в наслідок вивчення слов'янського минулого у повоєнні роки. Свої думки щодо розвитку повоєнної археології слов'ян на теренах України висловили учасники семінару — співробітники Інституту археології НАН України. Також обговорювалися питання формування наукових напрямів; правомірність виокремлення певних наукових шкіл в археологічному слов'янознавстві; джерела вивчення міжнародної взаємодії в галузі археології (облікова документація, наукові звіти, листування, бібліотеки, музейні колекції і т. д.); форми міжнародної наукової співпраці в археологічному співтоваристві; впливу політичної цензури і пануючої ідеології на формування міжнародних наукових мереж тощо.

На зустрічі 11 листопада у фокусі обговорення опинилася постать археолога-антикознавця Лазаря Мойсейовича Славіна, адже історію науки неможливо уявити поза людьми, які продукують наукові знання, здійснюють дослідження, забезпечують спадковість інтелектуальних традицій. Доповідачка Дар'я Черкаська розповіла про роль Л.М. Славіна у розвитку радянської української археології. Вивчення персоналій окремих дослідників не є новим напрямом в історії археології. Утім, сучасний стан розвитку біографічних

студій вимагає залучення новітніх методик і підходів, насамперед, аналізу питань особистісного характеру, формування особистості дослідника, його поглядів, кола інтелектуальних та професійних інтересів та ін. З огляду на це учасники семінару обговорили низку питань щодо формування світоглядних переконань Л.М. Славіна; основних напрямів його наукових досліджень; діяльності у контексті політично-ідеологічних процесів в історичній науці; переплетення адміністративної і наукової кар'єри з важкими випробуваннями у 1930-х рр., протягом евакуації під час Другої світової війни, гоніння; призначення на посаду директора академічного інституту, отримання звання члена-кореспондента Академії наук та поступовий спад, перехід в інституті на роботу «на громадських засадах», подальше розгортання роботи зі створеною ним кафедрою археології в Київському університеті. Серед дискусійних питань — направлення зовнішніх представників на керівні посади в наукових установах України в радянський період, серед яких був Л.М. Славін.

Остання зустріч календарного 2016 р. відбулася 9 грудня й була присвячена методикам і практикам усної історії, що стали невід'ємною частиною зарубіжної та вітчизняної гуманітаристики. Доповідач Сергій Палієнко ознайомив присутніх з можливостями і «небезпеками» використання усної історії як джерела з історії археології на прикладі вивчення радянської теоретичної археології, що виникла на початку 1970-х і фактично залишається *Terra incognita* для істориків науки. Присутні висловилися щодо етичних аспектів вивчення нещодавньої історії археології, можливостей і меж методу усної історії, кореляції свідчень усної історії та інформації з архівних джерел (верифікація vs спростування), необхідності комплексного підходу через специфічні обмеження методу усної історії та інтерв'ювання тощо. Учасники семінару запропонували організувати фаховий захід (семінар/конференцію), присвячений проблемі використання методу усної історії для вивчення історії науки, зокрема гуманітаристики, в Україні, а також ініціювати публічне обговорення необхідності створення архіву/депозитарію цифрових записів та транскриптів.

Робота семінару продовжується у 2017 році, зустрічі відбуваються кожної другої п'ятниці місяця у приміщеннях Наукового архіву або Наукової бібліотеки Інститут археології НАН України. Приєднатися до роботи семінару можуть усі зацікавлені.